

PÄRISORJUSEST KAPITALISMI LÄVENI

JOONI EESTIMAA MINEVIKUST

J. Konks

Eessõna

Käesolevas töös käsitletakse probleeme Eestimaa põllumajandusest, agraarsuhetest ja talurahva olukorrast põhiliselt ajavahe-
mikus XVIII saj. lõpust kuni ca XIX saj. keskpaigani. On tulnud
puudutada aga mõningaid teisigi küsimusi põhiprobleemide pare-
ma mõistmise tagamiseks.

Mainitud ajavahemikku iseloomustab senise feodaal-pärisorjus-
liku korra süvenev lagunemine ja uute, kapitalistlike suhete tekki-
mine Eestimaa majanduses. Siinses ökonomikas toimunud muu-
tused ei moodustanud mingeid isoleeritud nähtusi: samad protses-
sid toimusid ka teistes Balti provintssides. Ja kõik see oli omakorda
osa suurest võitlusest vana, feodaalse ja uue, kujuneva kapitalist-
liku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vahel, mis eriti reljeef-
selt hakkas arenema Euroopa läänepoolses osas seoses Inglise
tööstusliku ja Prantsuse kodanliku revolutsiooniga, ja järgnevalt,
hoolimata mõningatest tagasilöökidest, läks kapitalism kindla
võidu suunas. Küllaltki olulist mõju avaldasid sealsed sündmused
ja sealne ajaloo käik ka siinsele arengule.

Kuna Eestimaa oli tollal Vene aadliimpeeriumi osa, siis olid
tema arenguteede kujunemisel esmajärgulise tähtsusega need
protsessid, mis toimusid Vene ühiskonnas, ja see poliitika, mida
teostas ja pidas silmas Vene riigivõim. Siingi toimus feodaal-päris-
orjusliku korra laostumine ning selle korra rüpes tärkasid uue süs-
teemi elemendid. On märkimisväärt Eestimaa majanduse üha tihe-
dam seostumine Vene omaga, mis oluliselt tingis ja määras ka
siinse arengu suunad ja iseloomu. Käsitlusel olev periood on oma
probleemidega võlnud paljusid siinseid uurijaid (V. Fainstein,
J. Kakh, H. Ligi, L. Loone, I. Sildmäe, S. Vahtre, A. Traat), mille
tõttu ka see osa Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni-eelsest ajaloost
on suhteliselt vahest kõige paremini uuritud. Kuigi on olnud lahk-
arvamusi mitmetes küsimustes, on needki asjale kasuks tulnud,
stimuleerides seda või teist probleemi sügavamalt uurima. Käes-
oleva töö autor on loobunud historiograafilise ülevaate kirjutami-
sest ruumi kokkuhoiu tõttu, pealegi võib kokkuvõtliku käsitluse
leida Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt
1970. a. väljaantud töös «Leninlik etapp Eesti ajaloo teaduses».

Käesoleva töö aluseks on allikmaterjalid arhiivist, loomulikult on arvestatud autori arvates vajalikku trükisõna ning mõndagi on kasutatud autori varasemast monograafiast¹, nagu seda käesoleva töö vajadused nõudsid.

Ja lõpuks, südamlilik tänu oma abikaasale Adelaidele ennastsalgava abi eest käsikirja valmimisel.

¹ J. Kõnks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 96. Tartu, 1960.

I. EESTIMAA TERRITOOORIUM JA RAHVASTIK. FEODAALNE MAAOMAND JA TÖÖJÕUD XVIII SAJ. LÖPUL JA XIX SAJ. ALGUL

1. Eestimaa ja tema maakondade suurusest ning põllumajanduslikust kasutamisest

Eestimaa ehk Eestimaa kubermang hõlmas käsitletaval aja-
järgul neli maakonda: Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa. Pea-
le mandriosa kuulus siia rida saari. Neist suuremad — Hiiumaa,
Vormsi ja Kassari seisid Läänemaa, Pakri saared, Naissaar,
Prangli saared ning Aegna aga Harjumaa piirides. Eestimaa ter-
ritoriaalne üldsuurus ulatus A. W. Hupeli ja W. Chr. Friebe järgi
15 873 ruutverstani.²

H. Bienenstammi³ ja P. Possarti⁴ arvates (kes mainitud suu-
ruse omaks võtsid), langes sellest Harjumaale 4958 $\frac{2}{3}$, Virumaale
4604, Järvamaale 2340 $\frac{1}{2}$ ja Läänemaale 3969 $\frac{1}{6}$ ruutversta. Kuigi
esitatud andmed olid kaua aega üldiselt käibel, päris tõepärased
nad siiski ei olnud.

Täpsemad mõõtmised, kaardid ja arvestused võimaldasid saada
XIX saj. 3. veerandil mainitud küsimuses juba kindlamaid and-
meid. Arvestades, et vahepeal ei toimunud muutusi Eestimaa üld-
suuruses ega maakondade piirides, on need maksivad loomulikult
ka XVIII saj. lõpu ja XIX saj. 1. poole kohta. Nende alusel⁵ ula-
tus Eestimaa üldsuurus ühes Peipsi osaga (468,5 ruutversta)
17 791,7 ruutverstani, ilma Peipsita aga 17 323,2 ruutverstani. See-
juures kuulus Harjumaale 5043,3, Virumaale 5629,0, Järvamaale
2522,9 ja Läänemaale 4128,0 ruutversta. Antud suuruse piirides
langes aga saartele 1032,7 ruutversta, sellest Harjumaale 53,4 ja

² A. W. Hupel. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der
Revalschen Statthalterschaft. Riga, 1789, S. 601.

W. Chr. Friebe. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von
Lief- und Ehistland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval.
Riga, 1794, S. 275.

³ H. Bienenstamm. Geographisches Abriss der drei deutschen Ostsee-
Provinzen Russlands oder des Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland. Riga,
1826, S. 9, 46, 70, 86, 96.

⁴ P. Possart. Statistik und Geographie des Gouvernements Ehstland.
Stuttgart, 1846, S. 1, 183, 234, 267, 284.

⁵ Vt. P. Jordan. Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouverne-
ments Ehstland. Reval, 1881, S. 1—2.

Läänemaale 979,3 ruutversta. Hiiumaa suuruseks arvestati 843,7, Vormsi 82,4, Kassari 20,7, Suur-Pakri saare suuruseks oli 12,4, Väike-Pakri saare 12,2 ja Naissaare suuruseks 11,0 ruutversta. Linnade territooriumiks arvestati 71,68 ruutversta, sellest langes Tallinnale 54,03, Paldiskile 0,71, Rakverele 4,57, Paidele 5,77 ja Haapsalule 6,60 ruutversta. Järvede pindalaks loeti 18,5 ruutversta, sellest Harjumaa omadele 17,1, Virumaa veekogudele 1,4 ruutversta. Ilma linnade ja järvedeta oli Eestimaa territooriumi suuruseks seega 17 232,17 ruutversta, seejuures Harjumaa 4970,56, Virumaa 5623,03, Järvamaa 2517,13 ja Läänemaa 4121,40 ruutversta.

Uute andmete alusel muutusid veidi ka maakondade suhted suuruse poolest. Kui varem seisis suuruselt esikohal Harjumaa, millele järgnesid Virumaa, Läänemaa ja Järvamaa, siis nüüd tõusis suuruselt esikohale Virumaa, millele järgnesid Harjumaa, Läänemaa ja Järvamaa.

Mis puutub Eestimaa territooriumi põllumajanduslikku kasutamisse, siis Hupeli andmete alusel ⁶ oli XVIII saj. lõpul põlispõldu 18,90, heinamaad 28,35, võsamaad 14,49 ja metsa 31,50%, ülejäänud osa oli linnade, soode, vete jne. all. Hupeli andmed ei olnud just täpsed, ega saanudki olla, arvestades tolle aja võimalusi. Paistab, et eriti on põlispõllu suurust üle hinnatud. Aja jooksul maa kasutamine muutus ja tulid ka uued kalkulatatsioonid ühe ja teise liigi osatähtsuse kohta. 1840-ndate aastate keskel langes Possarti andmete alusel Eestimaa territooriumil põlispõllule 14,29, heinamaale 21,42, karjamaale 14,29, metsale 28,70, soodele jne. 21,42%.⁷ Silmas pidades hilisemaid andmeid, näib, et põlispõllu protsent on vahest tõele lähemal kui Hupeli arvestuses. Tõenäoliselt on heinamaa suurust liiga madalalt hinnatud. Kaunis lähedal Possarti arvestusele seisab P. Jordani kalkulatsioon 1867. aastast.⁸ Selle järgi kuulus põlispõllule 15,1, heinamaale 23,2, karjamaale 15,4, metsadele 19,1, soodele ja muudele aladele 26,6%. Maakonniti oleks pilt protsentides järgmine.

Maakond	Põld	Heinamaa	Karjamaa	Mets	Sood ja muud alad
Harjumaa	14,8	26,6	17,1	16,1	25,4
Virumaa	15,2	16,1	10,9	23,0	34,6
Järvamaa	22,6	18,2	12,0	17,2	30,0
Läänemaa	13,1	32,3	21,5	18,7	14,4

⁶ A. W. Hupel. Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revelschen Statthalterschaft, S. 601.

⁷ P. Possart, op. cit., S. 47.

⁸ P. Jordan. Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland. 2. Bd. 1871, S. 53.

Niisiis oli Jordani arvestuse järgi tollal kõige enam maad põllu all Järvamaal, siis järgnesid Viru-, Harju- ja Läänemaa. Heinaja karjamaad oli kõige enam Läänemaal ja Harjumaal, vähem oli neid Järva- ja Virumaal. Metsade poolest oli esikohal Virumaa, järgnesid Lääne-, Järva- ja Harjumaa. Antud maa kasutamise profiil eri maakondades iseloomustab olukorda kõigepealt muidugi 1860-ndail aastail, aga üldjoonelt peaks see õige olema ka varasemate aastakümnete kohta. Protsendid võisid muidugi mõnel määral erinevad olla. Tõsiasi on ikka see, et põllumaa aja jooksul suurenes, heinamaa ja karjamaa ühes võsamaaga vähenesid. Kahanes mets, eriti puude kulutamiseiga viinapõletamisele.

2. Rahvastik

XVII saj. lõpul asetleidnud suure nälja, Põhjasõja ja 1711. ning 1712. a. levinud katkuga seoses hukkus Eestimaal rahvastikust enamik. Kuidas toimus rahvastiku kasv järgnevatel aastakümnetel, see vajab lõplikuks selgitamiseks edasist uurimist.⁹ Mis puutub olukorda alates XVIII saj. viimastest aastakümnetest, siis S. Vahtre uurimuse järgi kasvas rahvastik järgmiselt: IV hingede revisjoni ajal (a. 1782) ulatus rahva-arv Eestimaal umbes 205 000-ni, V ajal (a. 1795) ca 220 000-ni, VII ajal (algus a. 1816) 240 000-ni, VIII ajal (a. 1834) ca 285 000-ni ja IX ajal (a. 1850) ca 300 000-ni.¹⁰

Kuna loenduste vaheajad olid mitmesugused, siis oli ka kasv erinev: a. 1782—1795 — 7%, a. 1795—1816 — 9%, a. 1816—1834 — 20% ja a. 1834—1950 — 5%.¹¹ Huvitav on aga see, et aastate keskmine juurdekasvu % on samuti erinev. A. 1782—1795 — 0,53, a. 1795—1816 — 0,42, a. 1816—1834 — 1,11 ja a. 1834—1850 — 0,31.

Rahvastiku enamik (üle 90%) asus loomulikult maal. Linnade elanikkond moodustas 1795. a. ca 5,6%, 1834. a. veidi alla 9% ja 1850. a. mõnel määral üle 9% rahvastikust.¹² Asustus oli küllaltki hõre: 1795. a. tuli umbes 12 inimest, 1850. a. aga umbes 17 inimest ruutverstale.

Sotsiaalselt koosseisult moodustasid rahvastiku enamiku talupojad — 1795. a. 90,8 ja 1850. a. ca 89,8%. Aadlikud moodustasid

⁹ Oluliseks panuseks sel alal on H. Ligi töö «Talurahva arvu dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil (adramaade revisjonide andmeil). — *Studia Historica in Honorem Hans Kruus*. Tallinn, 1971.

¹⁰ S. Vahtre. Hingeloendused Eestimaal kubermangus (1782—1858) ja nende andmed talurahva ajaloo allikana. Tartu, 1970. Doktoridissertatsioon. Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus, lk. 528, 531, 534, 535, 538.

¹¹ Sealsamas.

¹² Sealsamas, lk. 530, 536, 537.

tühise osa — 1795. a. 0,7, 1850. a. ca 0,8%. Ulejäänud osa elanikkonnast (kaupmehed, käsitöölised, vaimulikud jne.) moodustasid 1795. a. 8,5 ja 1850. a. ca 9,4%.¹³

3. Feodaalne maaomand. Mõisate liigid

Feodaalide monopol maale moodustas feodalismi tingimustes teatavasti talurahva kurnamise majandusliku vundamendi. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul haaras feodaalne maavaldus peaaegu kogu Eestimaa territooriumi, jagunedes kuuluvust silmas pidades era-, riigi-, rüütelkonna-, haigla-, linna- ja kirikumõisateks. 1818. a. maanimistu¹⁴ alusel oli Eestimaal mõisaid 574 ja rüütelkonna kantselei andmeil kuulus neile 6918 ²³/₈₀ revisjonidramaad.¹⁵ 1774. a., s. o. XVIII saj. viimase adramaade revisjoni ajal oli mõisaid 541 ja adramaaid 6802 ²³/₆₀.¹⁶ Kui vaadelda mainitud maanimistu alusel olukorda maakonniti, siis langes Harjumaale 164 mõisat 2180 ²⁷/₄₀ adramaaga, Virumaale 166 mõisat 2000 ⁸¹/₂₄₀ adramaaga, Järvamaale 96 mõisat 1042 ⁴⁷/₄₈ adramaaga ja Läänemaale (koos Hiiumaaga) 148 mõisat 1694 ⁷¹/₂₄₀ adramaaga. Kõige suurema feodaalse maavalduse liigi moodustasid eravalduses olevad mõisad.¹⁷ Nende arv ulatus 555-ni ja neile kuulus 6597 ³⁷/₈₀ adramaad. Neist oli 422 otseselt nende omanike käes, 133 aga panditud. Riigimõisate arv vähenes XVIII saj. tunduvalt. XVII saj., pärast mõisate reduktsiooni Rootsi võimude poolt, kuulus riigimõisatele 8283 adramaast 2995.¹⁸ Seoses restitutsioonikomisjoni tööga läks suur enamik riigimõisaid tagasi erakätesse. Nende arvu vähendas veelgi tsaarivalitsuse hilisem donatsiooni-poliitika. 1774. a. kuulus Eestimaal riigile 14 mõisat 130 ⁷/₂₀ adramaaga. 1818. a. maanimistu järgi ulatus nende arv ainult 7-ni ja nimelt Kodila ja Lagedi Harjumaal, Vasknarva Narva komandandi lauamõisana Virumaal, Metstaguse ja Prümli Järvamaal, Saulepi ja Taebla Tallinna komandandi lauamõisatena Läänemaal, kokku 110

¹³ S. V a h t r e, op. cit. lk. 530. 537.

¹⁴ Land-Rolle des Ehstländischen Gouvernements, angefertigt im Jahre 1818. Reval, 1818.

¹⁵ Revisjonidramaad oli mitmesuguste maksude ja kohustuste määramise aluseks. Mõisate adramaade arv määrati kindlaks adramaade revisjonidega, kusjuures XVIII saj. võeti aluseks tööjooliste meeste hulk. Seal, kus mõisnik võttis omaks rootsiaegse adramaade arvu, revisjoni enam ette ei võetud.

¹⁶ J. K o n k s, op. cit., lk. 15.

¹⁷ Siinsete mõisnike maakorralduse juriidiline positsioon leidis tsaarivalitsuse poolt igati kindlustamist. Tähtsaks sammuks selles suunas oli esmajoones Rootsi riigi poolt XVII saj. lõpul redutseeritud mõisate restitutsioon 1720-ndatel aastatel. Eriti tähtsaks tuleb pidada aga kõigi seniste läänimõisate alloodideks kuulutamist Katariina II ukaasiga 1783. a. See oli aadlile kahtlemata suureks võiduks ja rahuldab tema ammuagseid soovid.

¹⁸ Eesti majandusajalugu. I. kd. Toimet. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 190.

$21/40$ adramaaga. Rüütelkonna mõisaid, millest tulu läks peamiselt maanõunike kogule, oli kolm ühikut: Nabala ühes Pääboga, Kuimetsa ja Kaiu ühes Karitsa ja Oranikuga, kokku $112 \frac{4}{5}$ adramaad. Peale selle kuulus Tallinnale 6 mõisat: Habersti, Kautjala, Koitjärve, Nehatu, Rae ja Tondi — kõik Harjumaal, Narvale 2 mõisat — Päite ja Samokrass ühes Kudrukülaga Virumaal. Tallinna toomkirikule kuulus Mõigu mõis Harjumaal. Nendel oli kokku $97 \frac{1}{2}$ adramaad. Pastoraate oli siis Eestimaal 45, neil revisjoniadramaid aga $38 \frac{45}{48}$, sellest Harjumaal $4 \frac{3}{4}$ (Hageri, Jüri, Kuusalu, Madise ühes Ristiga ja Rapla). Virumaal $1 \frac{1}{6}$ (Jakobi, Jõhvi, Vaivara), Järvamaal $2 \frac{1}{3}$ (Järva-Jaani, Järva-Madise, Paide koos Annaga ja Türi), Läänemaal $30 \frac{11}{16}$ adramaad (Haapsalu, Hanila, Karuse, Kullamaa, Käina, Lihula, Lääne-Nigula, Martna, Noarootsi, Pühalepa, Reigi, Ridala, Vigala, Vormsi). Revisjoniadramaid oli 45 pastoraadist 26-l. Eestimaa mõisate suurus, kui lähtuda revisjoniadramaadest, oli mitmesugune. Keskmiselt tuli ühele mõisale 12 revisjoniadramaad, oli aga ka tunduvalt suuremaid. Olgu nimetatud sääraseid, kus oli üle 40 adramaa: Harjumaal Kaiu (46 adramaad, 653 revisjonihinge), Kolga (67 adramaad, 1090 revisjonihinge), Kose-Uuemõisa ühes Kirimäega ($43 \frac{1}{5}$ adramaad, 546 revisjonihinge), Padise klooster ja Vasalemma ühes Pakri saartega ($59 \frac{3}{8}$ adramaad, 1144 revisjonihinge), Raikküla ($53 \frac{2}{3}$ adramaad, 567 revisjonihinge); Virumaal Porkuni ja Põdrangu ($60 \frac{5}{6}$ adramaad, 967 revisjonihinge); Läänemaal Kõrgessaare (44 adramaad, 559 revisjonihinge), Vormsi Suuremõisa ja Lõuna ($60 \frac{3}{8}$ adramaad, 660 revisjonihinge), Pühalepa (49 $\frac{13}{16}$ adramaad, 630 revisjonihinge), Vana- ja Kivi-Vigala (88 adramaad, 1265 revisjonihinge). Oli selle kõrval aga ka väga väikesi mõisaid, nagu näiteks Harjumaal Koitjärve (2 adramaad, 20 revisjonihinge), Laulasmaa (1 adramaad, 21 revisjonihinge), Riidaku ($1 \frac{3}{5}$ adramaad, 32 revisjonihinge); Virumaal Suure-Soldina (1,88 adramaad, 80 revisjonihinge); Läänemaal Konivere (1 adramaad, 14 revisjonihinge) jne.

Eestimaa rüütelkonnas oli 1818. a., nagu varemgi, neid, kellel oli mitu mõisat ja kelle maavaldused ning revisjonihingede arv olid teistest tunduvalt suuremad. Näiteks krahv L. Stenbockile kuulus $133 \frac{1}{8}$ adramaad ja 2296 revisjonihinge, parun B. J. v. Uexküllile $126 \frac{4}{5}$ adramaad 1985 revisjonihingega, krahv G. Rehbinderile $135 \frac{2}{3}$ adramaad 1544 revisjonihingega jne. Rüütelkonna ladviku moodustasid vägagi rikkad mehed, kellest teised jäid tunduvalt või koguni väga tunduvalt maha.

4. Mõisa- ja talumaa suhe

Maa iga mõisa piirides jagunes omakorda mõisa- ja talumaaks. Mõisamaa täpsemas mõttes seisis mõisa otsesel majandamisel talupoja teotöö baasil; talumaal aga asusid põllumajanduslikku toot-

mist kandvate rakukestena talumajapidamised. Varustades talupoega maaga ja võimaldades talle oma isiklikku majapidamist soetada, ei lähtunud feodaal talupoja, vaid iseenda huvidest, et varustada mõisat kõigepealt tööjõuga. Nagu märgib V. I. Lenin, andis talupoja varustamine maaga «... talupojale vajalikud produktid, et ta võiks toota lisaväärtust mõisnikule...»¹⁹

Mõisa- ja talumaa vahekorras toimusid aja jooksul mõisa pealetungi tingimustes teatud nihked mõisa kasuks. See ei tähenda aga, et talumaa poleks aja jooksul kasvanud. Täpsete võrdluste tegemiseks oleks vaja ka täpseid andmeid, kuid häda on selles, et just vanema aja kohta need, vähemalt suuremas ulatuses, puuduvad. See lubab ka mitmesuguseid kalkulatsioone XVII saj. lõpu kohta (mida võiks võtta võrdluste lähtekohaks). Näiteks kinnitab O. Liiv, et mõisa- ja talupõllu suhe oli 1:3. Seega andsid talupõllud viljatoodangu kandvama osa.²⁰ H. Ligi, tuginedes kaartidele, leiab, et mõisa- ja talupõllu vahekord oli 1:2,8.²¹ Kuid see otsus rajaneb andmetele ainult 85-st mõisast. Võib-olla oli teistes mõisates olukord samasugune, võib-olla ka mitte. Kuid teatav orientiir oli meil siiski XVII saj. lõpu kohta olemas. XIX saj. 3. veerandiks, kust on juba rohkem ja paremaid andmeid, oli suhe üsna tunduvalt muutunud. Selle iseloomustuseks olgu toodud 1867. a. andmed mõisa- ja talumaa suhte kohta maade eri liikide järgi.²²

Maakond	Põld	Heinamaa	Karjamaa	Kokku
Harjumaa	1:1,28	1:2,05	1:2,07	1:1,82
Virumaa	1:1,18	1:1,94	1:1,83	1:1,59
Järvamaa	1:1,15	1:1,92	1:1,80	1:1,50
Läänemaa	1:1,48	1:2,20	1:2,12	1:2,00
Keskmiselt	1:1,25	1:2,06	1:1,99	1:1,76

5. Talurahva kui põllumajandusliku tööjõu kasv XVIII saj. lõpul ja XIX saj. I. veerandil

Nagu eespool esitatud andmed juba näitasid, oli siinse maa-
valduse suur enamik mõisnike käes, kes moodustasid aga rahvas-
tikust tühise ja maa elanikkonnast veelgi väiksema osa. Taluraha-
vale aga kui rahvastiku absoluutsele enamikule ei kuulunud jala-
tätiki isiklikku maad. Arvestades seda, et põllumajanduslik tehnika

¹⁹ V. I. L e n i n, Teosed. I. kd., lk. 191.

²⁰ Eesti majandusajalugu. I. kd., lk. 217.

²¹ H. L i g i, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil, Tal-
linn, 1963, lk. 22.

²² P. J o r d a n, Beitrage zur Statistik des Gouvernements Ehstland. 2. Bd.,
S. 52.

oli tollal kaunis algeline (nagu hiljem veel lähemalt näeme) ja et selles toimusid väga väikesed kvalitatiivsed muutused, oli talurahval kui peamisel tööjõul ja selle kasvul põllumajanduse edasiarengu seisukohalt väga suur tähtsus. Nagu näitavad S. Vahtre kokkuvõtted hingeloenduse materjalidest, kasvas talurahva arv a. 1782—1795 181 198-lt 190 549 inimeseni, seega 5% ehk aastas 0,4%. A. 1795—1816 suurenes aga talupoegade arv 190 549-lt 204 033 inimeseni, seega 7%²³ ehk aastas keskmiselt 0,3%. Seega oli juurdekasvus neil aastail väike langus. Maakonniti jagunes talurahvas järgmiselt.²⁴

Maakond	a. 1782	a. 1795	a. 1816
Harjumaa	54 971	58 990	65 140
Virumaa	50 779	53 344	53 622
Järvamaa	27 399	29 410	31 340
Läänemaa	48 049	48 805	53 931

Kõige arvukamalt oli seega talupoegi Harjumaal ja kõige vähem Järvamaal. Teisel kohal oli 1782. ja 1795. a. Virumaa, 1816. a. aga Läänemaa, mil Virumaa langes kolmandale kohale. Võttes maakondade suuruse ilma linnade ja järvedeta, tuli ühele ruutverstale talupoegi järgmiselt.

Maakond	a. 1782.	a. 1795.	a. 1816.
Harjumaa	11,0	11,8	13,1
Virumaa	9,0	9,4	9,5
Järvamaa	10,8	11,6	12,4
Läänemaa	11,6	11,8	13,0

Andmed näitavad, et kõige tihedamini olid talupoegadega asustatud Harju- ja Läänemaa, üsna lähedal neile oli Järvamaa ja veidi kaugemal Virumaa.

Talurahva arvu juurdekasv protsentides toimus maakonniti erinevalt, nagu selgub järgmistest andmetest.

Maakond	a. 1782—1795	a. 1795—1816
Harjumaa	7,31	10,42
Virumaa	5,05	5,20
Järvamaa	7,33	6,56
Läänemaa	1,57	10,50

²³ S. Vahtre, op. cit., lk. 197, 218.

²⁴ Sealsamas, lk. 173, 182, 187, 197.

Siit näeme, et kõige stabiilsemalt oli juurdekasv toimunud Harjumaal, Virumaal oli see olnud suhteliselt tagasihoidlik, Järva- ja Võrumaal oli a. 1795—1816, võrreldes eelmise ajavahemikuga, toimunud langus ning Läänemaal oli juurdekasv a. 1782—1795 väga väike, kuid järgmisel perioodil selle eest tugev.

Talurahva arvu suurenemine toimus üldiselt rasketes majanduslikes ja ka hügieenilistes tingimustes. Oli aastaid, mil majanduslik olukord oli veidi parem, kuid seoses viljaikaldustega oli ka eriti raskeid aastaid. Nendel aastatel levisid nälja tingimustes mitmesugused haigused, mis inimesi maha murdsid. Elutingimustest hoolimata oli sündivus siiski üldjoontes kõrge, mis aitas tasa teha suurt surevust. Keskmiselt oli sündivuse koefitsiendiks²⁵ a. 1782—1794 38,08, a. 1795—1816 39,00. Nendest keskmistest oli nii kõrgemaid kui ka madalamaid näitajaid. A. 1782—1790 oli näiteks keskmiseks koefitsiendiks 36,31, a. 1791—1800 41,69, a. 1801—1803 38,60, a. 1804—1806 41,10, a. 1807—1816 36,95. Keskmiseks sündivuseks oli maakogudustes aastas ajavahemikul 1782—1816 8382 last. Rida aastaid seisis sellest tunduvalt kõrgemal, eriti 1805. a. 9471 lapsega.

Suremuse koefitsiendiks oli keskmiselt a. 1782—1794 30,86 ja a. 1795—1816 30,92. Keskmiselt tuli ajavahemikul 1782—1816 aastale 6619 surmajuhtumit. Sellest kõige kõrgemal seisis 1808. a. 10 828 surmajuhtumiga. Kõige väiksem oli surevus 1786. a. 5137 juhtumiga, sellele üsna lähedal seisis 1782. a. 5164 juhtumiga. Juurdekasv sõltus loomulikult sündivuse ja surevuse vahest. Kõige kõrgem oli see 1794. a. — 3650 inimest, kuid 1783. a. oli see ainult 564 ja 1807. a. koguni ainult 260 inimest. Mõningatel aastatel, mil maad haaras viljaikaldus ja levisid haigused, ületas surevus sündivuse, näiteks 1788. a. 1596, 1789. a. 2623, 1808. a. 3224 ja 1814. a. 293 inimese võrra.

6. Eestimaa talurahva kui tööjõu seisund feodaal-pärisorjuslikus süsteemis XVIII saj. ja XIX saj. algul. Feodaalide võitlus tööjõu kindlustamise eest

Kuigi feodaalide monopol maale ja talupoja varustamine maaga lõi talurahva kurnamise ja seejuures ka mõisa majapidamise tööjõuga varustamise majanduslikud eeldused, ei olnud siiski veel talupoja ekspluateerimine, tema tööjõu kasutamine tagatud. Selle kindlustamise teiseks eelduseks oli tema isiklik sõltuvus feodaalist. V. I. Lenin kirjutas: «Kui mõisnikul ei oleks otsest võimu talupoja isiku üle, siis ta ei saaks sundida enese kasuks töötama inimest, kes on maaga varustatud ja kes töötab oma majandis.

²⁵ Järgnevate arvestuste ja võrdluste aluseks olevaid andmeid vt. S. V a h t e r e, op. cit., lisa 1 ja 3.

Järelikult on tarvilik «mittemajanduslik sundus . . .» Selle sunduse normid ja astmed võivad olla kõige mitmekesisemad, alates pärisorjusest ja lõpetades talupoja seisusliku mittetäieõiguslikkusega.»²⁶ Nii nagu feodaalide monopoolne omandiõigus maale, nii olid kujunenud ka mittemajandusliku sunni vormid talurahva pärisorjastamise kujul juba enne Põhjasõda. XVIII sajandil võttis feodaalide võim talurahva üle aga drastilisema ilme. Eestimaa rüütelkond luges XVIII saj. oma võimu talupoja üle peaaegu piiramatuks, nagu see ilmneb kõigepealt «Eestimaa rüütli- ja maaõiguses», selles seni kujunenud õigusliku korra ja normide tegelikus kokkuvõttes. Seal rõhutatakse, et pärisori-talupoeg on isiklikult ja kogu tema kasutuses oleva maa ja varaga täielikult mõisniku omand.²⁷ Sedasama kinnitas 1740. a. Eestimaa ülem-maakohus vastuses justiitskolleegiumi järelepärimisele mõisniku võimupiiride kohta talupoja üle. Sama vaatekoht ilmneb ka rüütelkonna peamehe M. W. v. Nierothi vastusest 1746. aastal Eesti- ja Liivimaa ning Soome asjade kammerkontori järelepärimisele mõisniku võimu ulatuse kohta pärisorja üle. Rüütelkonna peamees viitas seejuures vanadele privileegidele ning Eestimaa rüütli- ja maaõigusele. Eestimaa ülem-maakohtu vastus rõhutab aga sõnaselgelt, et säärate põhimõtete järgi siin pärisoriseid talupoegi ka koheldi.

Niisiis oli talupojal küll maad kasutada ja seal oli tal oma majapidamine, aga talu püsimine peremehe käes ei olnud millegagi garanteeritud. Kui mõisnik vajalikuks pidas, võttis ta talu seniselt pidajalt ära ja andis selle teisele, ühendas talumaid mõisa omaga ja paigutas talupoegi seni ülesharimata maale jne. Mingit pärandamisõigust talupojal talule ei olnud, tema surma järel andis mõisnik talu sellele, kellele ta tahtis. Mingit vallasvara omandamise ja pärandamise õigust talupojal samuti ei olnud. Faktiliselt polnud tema käes olev vallasvara mõisniku eest millegagi kaitstud. Muidugi oli mõisnik ikkagi huvitatud sellest, et talumajapidamine funktsioneeriks ja seda mõisa huvides, s. t. et talupoeg suudaks mõisamajapidamise huvides võimalikult suurel hulgal teopäevi teha ja muid koormisi kanda. Ja selleks seisis ta ka mõisa pideva kontrolli all.

Realiseerides omandiõigust talupoja üle, müüs mõisnik talupoegi-pärisorje maaga ja ilma maata, üksikult ja perekonnaga, oma kubermangu piiridesse või väljapoole seda. Määravad olid sel puhul ainult mõisniku tahe ja kaalutlused. Talupoeg oli ommoodi kaubaks, mille pakkumise ja nõudmise kuulutusi avaldati tollaegses ajakirjanduses nagu teistegi kaupade kohta.

Feodaal nõudis talupojalt tingimusteta kuulekust. Selle tagamise oluliseks vahendiks oli veel XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul temale kuuluv kohtupidamise ja kodukariõigus. Ainult tähtsamad

²⁶ V. I. Lenin. Teosed. 3, kd., lk. 152—153.

²⁷ J. Ph. G. Ewers. Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Dorpat, 1821, S. 380.

kriminaalajasjad, nende hulgas suuremad vastuhakud, kuulusid ametlike kohtute kompetentsi. Kohtupidamisel talupoja üle juhendus mõisnik ainult oma tõekspidamistest ja tahtest, kodukariõigus oli piiramatu, millisena see ka rakendamist leidis. Mõisnikku aitas muidugi riigivõim. 1797. a. veebruaris publitseeriti Tallinnas Paul I manifest, milles nõuti talupoegadelt karistuse ähvardusel täielikku kuulekust oma isanda suhtes. Talupoeg oli sunnismaine, oma elukohast võis ta lahkuda ainult mõisniku loal. Et kindlustada võimalust talupoja ekspluateerimiseks ja tema tööjõu saamist, taotlesid siinsed feodaalid iga mõisa piirkonna ja kogu Eestimaa muutmist talupoegadele suletud ruumiks, kus valitseks vaid mõisniku tahe ja kupja kepp. Sel eesmärgil pidasid nad ka riigivõimu kohalike esindajate kaasabil visa võitlust pagemise vastu, mis toimus nii oma kubermangu piirides kui ka väljapoole, nagu Saaremaale, Liivimaa mandriossa, Kuramaale, Venemaale, Soome ja Rootsi. See võitlus algas kohe pärast Põhjasõja sündmuste vaibumist siin maal. Juba 1712. a. avaldas kubermanguvalitsus publikaadi, mille alusel igaüks võis oma pärisorje, ka neid, kes olid tema juures olnud enne 1690-ndate aastate näljaaega, välja nõuda. Tõsisem võitlus algas pärast sõja lõppu. Nii avaldas kubermanguvalitsus 1731. a. maapäeva nõudel ja tema projekti alusel publikaadi, milles märgiti, et 1) keegi ei tohi talupoega (ega muud lihtinimest), kui tal pole vastavat luba, enda juures hoida üle 48 tunni; 2) kui talupoeg, kõrtsmik või muu lihtinimene varjab pagejat, langeb ta kehalise karistuse alla (10 paari vitsu) ja peab mõisnikule tasuma kahjud, mis see oli saanud pagemise tõttu; 3) kui kubjas oli varjamisest teadlik, pidi ta saama 10 paari vitsu, mida ta võis lunastada 1/2 riigitaalrit paar; 4) valitseja, kes varjamist teadis, pidi kaotama karistusena aastapalga, millele lisandus veel 14-päevane vangistus, millest ta aga võis vabaneda 7 riigitaalri eest; 5) mõisnik, kes oli varjamisest teadlik, pidi maksma karistusena 50 riigitaalrit; 6) tabatud pagejat võis mõisnik karistada esimese ja teise katse puhul kodukari korras, kolmandal korral tuli pageja anda kohtuvõimude kätte.²⁸ Pagejate vangistamine ja väljanõudmine kuulus haagikohtunike ülesannete hulka. Pagemise vastu suunatud publikaadid tehti talupoegadele teatavaks kiriku kantslist. Et feodaalse rõhumise kasvu tingimustes pagemine jätkus, siis tuli kubermanguvalitsuse korraldusel seda aeg-ajalt jälle korrata. Oma kubermangu piirides oli pagejate kättesaamine lihtsam, väljastpoolt oli see peaaegu või koguni täiesti lootusetu, sest tööjõudu ei tahtud välja anda. 1740-ndatel aastatel püüti näiteks pagenuid Venemaalt kätte saada, kuid vastav aktsioon lõppes peaaegu tulemusteta. Venemaa jäi ka edaspidi, eriti Eestimaa idaosa talupoegadele heaks pagemiskohaks, kuhu mindi isegi tervete perekondadega. Eriti rohkesti kasutati enda varjamiseks Peipsi ümbruse metsaseid

²⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 9, l. 80—81.

alasad, kus, nagu 1797. ja 1798. aastal organiseeritud haarangud näitasid, leidus nii pagened talupoegi kui ka sõdureid ja nekruteid, nii eestlasi kui ka muulasi. XVIII saj. 2. poolel sageses pagemine Soome. Seda tehti talvel üle jäätunud Soome lahe, muudel aasta-aegadel aga kas Põhja-Eesti rannikult otse üle lahe oma või soome kalurite paatides, või siis sageli esialgu Harjumaalt Prangli saarele või Virumaalt Suursaarele ja Suur-Tütarsaarele, kust pagejad viidi edasi Soome randa. Pagemise pidurdamiseks avaldas kubermanguvalitsus XVIII saj. 2. poolel rüütelkonna pealekäimisel mitmed publikaadid, kuid otsustavaid tulemusi need ei andnud. Viimane neist avaldati mainitud sajandi piirides 2. okt. 1797. a., mis üsna selgelt iseloomustab pagemise lõpetamiseks ettenähtud vahendeid. Selle alusel tuli igal mereäärse mõisa omanikul teha täpne nimestik iga rannaküla paatidest. Viimaseid ei tohtinud hoida laiali mööda randa, vaid need tuli tõmmata võimalikult ühte kohta kaldale, et oleks kergem neid üle lugeda ja nende järele valvata. Üldine järelevalve paatide üle pidi jääma külakubjaste ülesandeks, kelleks mõisnikul tuli määrata kõige «paremad» talupojad. Jäävabal ajal tuli paatide juurde seada alaline valve, kuhu pidid kuuluma talupojad kordamööda. Igal öhtul tuli mõlad ja purjed paigutada lukustatud ruumi. Kui siiski mõni talupoeg oli pagened ja valve või külakubjas asjast kohe ei teatanud, said nad karistada. Samuti karistati talupoegi, kes said teate pagemise katsest, aga ei tulnud kohale seda pidurdama. Pageja vangistaja aga pidi saama pageja omanikult rahalise tasu. Rannatalupoegadele ei tohtinud anda lubasid sõiduks Soome vetesse ja Eestimaa kubermangule mittekuluvatele saartele muidu kui vastava mõisniku tõendi alusel. Säärastes sadamates, kuhu soomlasi saabus kalu müüma või muul otstarbel, tuli nende paadid enne ärasõitu ühel mõisaametnikul ja külakupjal läbi otsida.²⁹ Haagikohtunikele tehti ülesandeks valvata rangelt publikaadi täitmise üle. 1799. a. sõlmiti aga Venemaa ja Rootsi vahel kokkulepe, mille alusel Rootsi pagened inimesed tuli välja anda. Rüütelkond taotles ka sõjaväeüksuste paigutamist Suursaarele ja mõningatele teistele Soome lahe saartele, kes pidid sinna saabunud pagejad vangistama ja Eestimaale tagasi tooma. Kuid see taotlus ei leidnud siiski riigivõimu toetust. Kõigest hoolimata jätkus pagemine üle lahe ja ka mujale. 1800. a. konstateeris maapäev, et seni rakendatud vahendid pagenute kättesaamiseks pole loodetud tulemusi andnud. Nii neid kui ka sõjaväe desertööre varjatavalt karistusest hoolimata. Maapäev pidas tarvilikuks, et senist pagemise vastu võitlemise korda täiendataks järgmiselt: 1) igauhele, kes desertööri vangistab, maksab rüütelkond preemiana 15 rubla, 2) igauhele, kes vangistab meespageja ja annab selle üle mõisa- või kohtuvõimude kätte, makstakse samuti 15 rubla, kusjuures selle tasub pärisorja omanik. Viimane nõuab selle summa

²⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 67, l. 425—426.

sisse varjajalt, kes peab peale selle maksma kahjud, mis mõisnik oli pagemise kaudu saanud. Lisaks kohaldatakse varjaja suhtes kehalist karistust.³⁰ 1808. a. kevadel pidas aga rüütelkonna peamees B. J. v. Uexküll vajalikuks lisada, et iga varjaja ja pageja, kes kätte saadakse ja kõlbab, tuleb anda sõduriks. Need, kes vanaduse või vigasuse tõttu ei kõlba, tuleb saata asumisele. Nendele varjajatele, kelle suhtes sääraseid karistusi rakendada ei saa, tuleb määrata kõrge rahaline karistus ja pageja kinnivõtjale tasu selle arvel, kellele pageja kuulub. Pageja omanik aga saaks vastu kvii-tungi nekruti andmise kohta. Kuigi ettepanekud olid drakoonilised, ei olnud Uexküll nendegi tõhususes kindel.³¹

II. EESTIMAA ADMINISTRATIIVSE KORRA, KOHTU JA POLITSEI STRUKTUUR XVIII SAJ. JA XIX SAJ. ALGUL

1. Eestimaa kui administratiivse terviku kujunemine

Käsitletaval ajajärgul moodustas Eestimaa pika ajaloolise protsessi tulemusena ülalmainitud suuruses administratiivse terviku, mille tuumikuks olid muistsed Põhja-Eesti maakonnad: Rävalla, Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa.³² Hiiumaa oli XII saj. algul veel asustamata. Pärast XIII saj. esimestel aastakümnetel toimunud eestlaste sangarliku, kuid traagilise vabadusvõitluse lõppu jäi Põhja-Eesti poliitiliselt killustatuks, nagu ta oli olnud varemgi. Nüüd jagunes ta aga uute isandate vahel. Stensby lepingu alusel 1238. a. Taani kuninga Valdemar II ja Saksa ordu Liivimaa haru vahel läks Tallinn, Rävalla, Harju- ja Virumaa Taani võimu alla, kuna Järvamaa jäi ordule.³³ Harjumaa (milline nimetus kandus ka Rävallale) ühes Tallinnaga ja Virumaa moodustasid järgnevalt selle tuumiku, millega liitusid hiljem teised Põhja-Eesti alad. Läänemaa ja Hiiumaa enamik ühes Vormsiga läks Saare-Lääne piiskopkonna koosseisu.³⁴ Ordule jäi 1238. ja mõningate hilisemate aastate kokkulepete järgi 1/2 Lihula linnusest ühes väheste aladega sellest kagus ja Hiiumaa kirdeosa.³⁵ Nii jagunes Põhja-Eesti kolme uue võimu, kolme nn. maahärra vahel.

³⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 40, l. 219—223.

³¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 47, l. 65—66.

³² Eesti NSV ajalugu. I kd. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 91.

³³ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Herausgegeben von Fr. G. v. Bunge. I. Bd. Riga, Nr. 160. Edaspidi UB.

³⁴ Saare-Lääne (algselt küll Saaremaa) piiskopkond asutati a. 1228 (UB VI, Nr. 2718), kuid ei suutnud püsima jääda. Piiskopkond asutati uuesti paavsti legaadi Modena piiskopi Wilhelmi poolt a. 1234 ja siis määrati ka tema territoorium ulatus (vt. UB VI, Nr. 2721 ja 2722). Piiskopkonna keskuseks oli esialgu Lihula, a. 1251 peale Vana-Pärnu, a. 1265 Haapsalu ja XIV saj. keskpaigast peale Kuressaare.

³⁵ UB VI, Nr. 2723 ja 2735.

Uus oluline muutus Põhja-Eesti alade poliitilises kuuluvuses ja jagunemises toimus pärast 1343. aasta Jüriöö ülestõusule järgne- nud talurahvasõda. Taani kuningas Valdemar IV, kaotanud loo- tuse Taani võimu edasiseks säilitamiseks Eestimaa, müüs 1346. a. Harju- ja Virumaa ühes Tallinnaga Saksa ordule. Tegelikult läk- sid need alad juba järgmisel aastal Liivi ordu valitseda ja val- dusse.³⁶ Seega oli siis Tallinn, Harju- ja Virumaa ühes Järvamaaga faktiliselt ühe võimu alluvuses. Seoses Saksa ordu sekulariseerimi- sega 1525. a. loovutas aga tolleaegne kõrgmeister Albrecht Harju- ja Virumaa 24 000 Horni kuldna³⁷ eest täielikult Liivi ordule,³⁸ kes mainitud aastaga kujunes Ida-Baltikumis täiesti iseseisvaks poliitiliseks võimuks. Vana-Liivimaa seniste maahärrade — ordu ja piiskoppide — võimu kokkuvarisemine seoses 1558. a. alanud Liivi sõjaga ja järgnev võitlus Venemaa, Poola ja Rootsi vahel ülem- võimu pärast Ida-Baltikumis tõi uusi olulisi muudatusi Eestimaa alade saatuses. 1559. a. müüs Saare-Lääne piiskop Johan von Münchhausen mainitud piiskopkonna Taani kuningas Frederik II-le, kes need loovutas järgnevalt oma vennale, Holšteini hertsog Mag- nusele. Viimane omandas hiljem ka Tallinna piiskopi vähesed alad, saabus 1560. a. kevadel Saaremaale ja püüdis oma valdusi igati laiendada. Juunis 1561 alistusid Tallinn, Harju-, Viru- ja Järva- maa Rootsi kuningas Eerik XIV-le. Järgnevas võitluses tegutses Magnus koos Venemaaga, mistõttu tema seisund kujunes sõltu- vaks Venemaa poliitikast, Rootsi ja Venemaa vahelise võitluse tule- mustest. Need aga kujunesid 1580-ndate aastate algusest peale soodsaiks Rootsile, milleks aitas kaasa ka poolakate sõjaline edu Venemaa suhtes. 1581. a. puhastasid rootslased kogu Põhja-Eesti Vene vägedest.³⁹ 1582. a. augustis alistus Läänemaa rüütelkond, kes seni oli hoidunud Magnuse poole, Rootsile.⁴⁰ Pljussa vahe- rahuga 1583. a. Rootsi ja Venemaa vahel jäid Rootsile tema poolt vallutatud Põhja-Eesti alad. Juba 25. aug. 1584. a. ühendati kõik Põhja-Eesti senised maakonnad: Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa üheks administratiivseks tervikuks. Uhtlasi laiendas Rootsi kuningas Johan III Eerik XIV poolt 1561. a. Harju-, Viru- ja Jär- vamaa rüütelkondadele kinnitatud privileegid ka Läänemaa rüü- telkonnale.⁴¹ Sõda Rootsi ja Venemaa vahel a. 1590—1595 olu-

³⁶ L. Arbusow. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga, 1918, S. 65.

³⁷ Liège'i piiskopi Johann IX van Horni poolt väljaantud kuldraha.

³⁸ L. Arbusow, op. cit., S. 138; Th. Schieman n. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. Berlin, 1887, S. 198.

³⁹ Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1940, lk. 33.

⁴⁰ Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostsee-gouvernements. Allgemeiner Theil. St. Petersburg, 1845, S. 67.

⁴¹ Sealsamas, lk. 67; A. v. Gernet. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, S. 3.

korda enam ei muutnud. Täyssinä rahuga a. 1595 jäi Eestimaa Rootsile.

Ligikaudu samal ajal näis tekkivat Rootsile oht kaotada Eestimaa Poolale. Seoses Rootsi kuninga Johan III poja Sigismundi tulekuga Poola troonile taotlesid Poola valitsevad ringkonnad Eestimaa ühendamist Poolaga. Esialgu polnud säärasel püüdel küll otsest edu. Sigismund III andis Rootsi riiginõukogule koguni kindla lubaduse Eestimaad mitte ühendada. Kui aga Sigismund III-l tuli hakata võitlust pidama oma isa pärandi, Rootsi trooni pärast ja soovides saada selles võitluses kindlalt Poola-Leedu toetust, kuulutas ta a. 1600 Eestimaa inkorporeerituks Poolaga. Sõda Poola ja Rootsi vahel, mis algas sajandi pöördel, jätkus XVII saj. esimestel aastakümnetel ja milles oluliseks võitlustandriks oli Ida-Baltikum, otsustas ka Eestimaa edasise kuuluvuse. Poola sai lüüa, Eestimaa jäi Rootsile, kelle valdused Ida-Baltikumis laienesid. Altmargi vaherahuga a. 1629 kaotas Poola Rootsile ka Liivimaa. Brömsebro rahu alusel (Rootsi ja Taani vahel) a. 1645 kindlustus Rootsi võim ka Saaremaal.

Eesti alade ühendamine Rootsi võimu alla ei viinud siiski nende liitmisele üheks administratiivseks tervikuks. Lõuna-Eesti jäi Liivimaa kindralkubermangu koosseisu, Saaremaast sai omaette provints. Põhja-Eesti koos Hiiumaaga moodustas Eestimaa kubermangu, 1673. aastast aga kindralkubermangu. Rootsi riigi võimu kõrgemaks esindajaks Tallinnas oli Rootsi võimu algperioodil enamasti asehaldur, XVII saj. 1. poolest aga üha enam kuberner, 1673. aastast kindralkuberner. Kuberner või kindralkuberneri äraolekul täitis tema ülesandeid asehaldur (kuni 1704. a.). Põhjasõja ajal, a. 1704—1710 oli kindralkuberner kõrval viitsekuberner. Riigi kõrgema võimu esindajate käsutuses seisis vastav administratiivne aparaat.

Ida-Baltikumi ühendamine Vene aadliimpeeriumiga Põhjasõjas ei muutnud Eestimaa kui omaette administratiivse üksuse positsiooni. Eestimaa alistamise järel (1710. a. oktoobrist kuni 1719. a. kevadeni) oli siinseks riigi kõrgema võimu esindajaks A. D. Menšikov, kes oli üheaegselt Peterburi, Eesti- ja Liivimaa kindralkuberner. Lühikest aega (1710. a. septembrist kuni 1711. a. märtsini) kuulus faktiline võim siin Vene väepealik R. F. Bauerile,⁴² kes oli vastu võtnud Tallinna Rootsi garnisoni, Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonid. Tema äraolekul ja tema lahkumise järel, kui riigivõimu kõrgemat esindajat kohal ei olnud (mis oli üsna tavaline), kuulus faktiline võim kahele vanemale maanõunikule, s. t. siinse aadli esindajatele. Seoses Venemaa halduskorra reorganiseerimisega a. 1719 jäi Eestimaa omaette kubermanguks eesotsas kindralkuberner F. M. Apraksiniga. Aeg-ajalt juhtus küll, et Eestimaal oli mõne teise provintsi või koguni provintsidega

⁴² L. Arbusow, op. cit., S. 338.

ühine riigivõimu kõrgem esindaja, aga see tema kui omaette provintsi olukorda ei likvideerinud, nagu hiljem veel lähemalt näeme.

Narva aga, mis oli Vene vägede poolt alistatud a. 1704, eraldati Eestimaast. Ukaasiga 1708. a. ühendati see Ingeri kubermanguga,⁴³ 1719. a. jäi Narva Venemaa kubermangude süsteemis Peterburi kubermangu koosseisu, kuid omaette ülemkomandandi valitsemisele.⁴⁴ Märkimisväärt on seegi, et eestlaste asumisalad, kuigi kõik kuulusid Vene impeeriumi koosseisu, jäid siiski administratiivses mõttes lahutatuiks nagu XVII saj. 2. poolelgi.

2. Aadli klassivõimu organid Eestimaal pärast Põhjasõda kuni 1783. aastani

Oma võimu säilitamiseks ja kindlustamiseks talurahva üle ja talurahva eksploateerimise tagamiseks oli feodaalide käes vastav aparaat feodaalse riigi ja tema organite näol.

Eestimaa administratiivne, kohtu- ja politseiaparaat jäi pärast Põhjasõda oma iseloomult üldiselt samasuguseks, nagu see oli olnud 1680-ndatel aastatel, tehti ainult mõningaid muudatusi ja täiendusi. Eriti märkimisväärne on kohaliku aadli võimupositsiooni ja selle organite tugevnemine ja kindlustumine.

Riigi kõrgemat võimu esindasid Eestimaal a. 1719—1775 kindralkubernerid, kubernerid või nende asetäitjad. Mainitud ajavahe-
mikul oli siin üldse kaks kindralkubeneri — aastail 1719—1728 F. M. Apraksin, admiraliteedi kolleegiumi president, ja 1762—1775 prints P. A. F. v. Holšteini-Beck, 7 kubeneri ja kaks kubeneri asetäitjat. Välja arvatud aastad 1730—1741, tegutses kindralkubeneri, kubeneri või asetäitja kõrval viitsekubener. Kui 1775. a. loodi Eesti- ja Liivimaa jaoks ühine kindralkubeneri amet, mis kuni 1792. aastani kuulus senisele Liivimaa kindralkubenerile G. v. Browne'ile, jäid viitsekubernerid siin riigivõimu kohalikeks kõrgemateks esindajateks.

Kindralkubernerid, kubernerid jne. juhindusid kõigepealt nendest ülesannetest, mis nad riigi keskvõimult said (pidades eriti silmas sõjalisi vajadusi), kuid neil tuli vägagi arvestada kohalikke privileege. Riigi kõrgema võimu esindaja juhtimisel ja hoole all töötas kubermangu keskadministratsioon. Sellesse kuulus kaks kubermangu nõunikku (endised rootsiaegsed assistentnõunikud), kameriir, kelle ülesandeks oli kubermangust riigile laekuvate tulude arvestamine, rentmeister, kes need sisse nõudis, *commissarius fisci*, kelle ülesandeks oli riigikassa huvide kaitsmine, ja kaks kantseleid — vene ja saksa, kusjuures esimene pidas kirjavahetust kesk-

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (hiljem — ПСЗ), № 2218.

⁴⁴ ПСЗ, № 3380.

võimuga, teine aga kohalike organite ja asutustega.⁴⁵ Kubermangu keskadministratsioon koosnes tavaliselt kohalikest aadlikest, kes pidasid loomulikult silmas eriti siinsete mõisnike huve.

Aadli seniste privileegide säilitamine tsaarivalitsuse poolt kindlustas kohalikule rüütelkonnale laialdase osavõtu maa valitsemisest, andis ka maa kohtu ja politsei faktiliselt tema kätte. Eestimaa rüütelkonna (mis sellisena sai eksisteerima hakata alles 1584. aasta järel ja mille ajaloolise tuumiku moodustas Harju—Viru rüütelkond) mõjukateks organiteks omavalitsuse teostamisel olid maapäev, maanõunike kolleegium, rüütelkonna komitee ja rüütelkonna peamees. Kõik need organid olid kujunenud pikema aja vältel. Nende lähem iseloom, ülesanded jne. on fikseeritud juba varem mainitud «Eestimaa rüütli- ja maaõiguses», eriti aga maapäeva korras, mille maapäev võttis vastu 1756. aastal.⁴⁶ Maapäev kui rüütelkonna täiskogu arenes välja nn. meespäevadest ja sai üle-eestimaalise iseloomu pärast 1584-ndat aastat. Mainitud maapäeva korra kohaselt tuli ta kokku korralisteks istungjärkudeks iga kolme aasta järel ja erakorralisteks vajaduse kohaselt, kusjuures kokkutuleku vajaduse otsustasid maanõunike kolleegium, rüütelkonna komitee ja rüütelkonna peamees ning see tehti üldiselt teatavaks riigivõimu kohaliku kõrgema esindaja kaudu.⁴⁷ Maapäev arutas kõiki küsimusi, mis sinna tulid kubermanguvalitsuselt või rüütelkonnalt selle peamehe esitisel ja puudutasid maa üldisemaid asju või rüütelkonna sisemisi küsimusi. Arutus toimus maakonniti (järjekorras Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa), kusjuures igal maakonnal oli üks hääl. Läksid hääled pooleks, oli maanõunike kolleegiumi hääl otsustav. Maapäeva otsused, mis puudutasid rüütelkonna siseasju, astusid kohe jõusse. Teised hakkasid maksma riigivõimu kohaliku kõrgema esindaja või koguni riigi keskvalitsuse heakskiidul. Peale otsuste esitas maapäev mõnikord ka oma nn. *desideria humillima*. Maanõunike kolleegium, mis tekkis 1282. a. Harju—Viru rüütelkonna baasil, koosnes käsitletavajärjel 12 nimekast rüütelkonna liikmest. Ta oli ise end täiendav organ, uute liikmete valimine toimus maapäeva poolt esitatud kandidaatide hulgast, kuid need ei vajanud ametisse astumisel riigivõimu kinnitamist. Maanõunike kolleegiumi positsiooni omavalitsuslikus organisatsioonis iseloomustavad tema järgmised funktsioonid. Ta esitas maapäevale küsimusi arutamiseks (*deliberanda*), avaldas arutusel olevate küsimuste kohta oma arvamust, temale kuulus nn. *votum decisivum*, kui maapäeval hääled

⁴⁵ H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Königsberg, Berlin, 1935, S. 125—130.

⁴⁶ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehtsland, nebst einem alphabetischen Verzeichnisse aller zur Ehtsländischen Adels-Matrikul gehörigen Familien. Reval, 1826.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 3—4.

pooleks langesid,⁴⁸ ja tema esitas rüütelkonna peamehe kandidaadid. Tal oli tihe koostöö rüütelkonna komiteega, mis eksisteeris juba XVI saj. lõpust alates ja koosnes maapäeva poolt valitud maakonna (kreisi) deputaatidest (2—3 igast).⁴⁹ Rüütelkonna komitee koos maanõunike kolleegiumiga lahendas rüütelkonna peamehe juhtimisel kõik need küsimused, mis maapäev oli vajalikuks pidanud või mis rüütelkonna ette kerkisid maapäeva vaheaegadel ja mille üle otsustamiseks maapäeva koosolekut vaja ei olnud. Kindralkuberneri või kuberneri presideerimisel moodustas maanõunike kolleegium Eestimaa Ülem-maakohtu. Tal oli tugev side, nagu järgnevalt näeme, ka provintsiaalkonsistoriumi ja Ülem-apellatsioonikohtuga. Rüütelkonna peamees (üle-eestimaaline amet kujunes 1584. a.⁵⁰ Harjus ja Virus aga eksisteeris juba varem), kelle maapäev valis maanõunike kolleegiumi poolt esitatud kandidaatide hulgast kolmeks aastaks,⁵¹ juhatas maapäeva ja rüütelkonna komitee koosolekuid, esitas neile arutusele tulevad küsimused ja viis otsused täide. Üldse oli tal üsna mitmesuguseid ülesandeid, milliste hulk aja jooksul uutes olukordades koguni kasvas. Peamees oli kohustatud igati kaitsma rüütelkonna huve ja privileege, oli tema esindajaks, kus vaja. Tema käsutuses seisis rüütelkonna sekretär-notar ja aktuaar. Maakohtus ja politseis olid riigi kesk- võimu ja kohaliku aadli huvid väga tihedasti seotud. Kohtu- ja politseiorganid, toimides keisri nimel, pidasid igati silmas sinise aadli huve ja olid komplekteeritud Eestimaa rüütelkonnast. Kuni asehalduskorra kehtestamiseni 1783. a. jagunes Eestimaa nagu XVII saj. lõpulgi 3 meeskohtu — Harju-, Viru—Järva- ning Läänemaa meeskohtu — ringkonda. Meeskohtu ringkondadest olid väljaspool Haapsalu ja Tallinn (peale Toompea), mitte aga Paide ja Rakvere. Iga meeskohus koosnes meeskohtunikust, kahest assessorist (kõik valitud 3 aastaks) ja sekretärist. Kõik need ametikohad täideti ülem-maakohtu poolt. Meeskohtu kompetentsi kuulusid mitte-aadlike kriminaalasjad (seejuures ka talupoegade vastuhakud), piiritülid, likvidatsioonid, immisioonid, takseerimised jne. esimeses astmes. Tsiviilasjad alla 200 rbl. kuulusid alam-maakohtule, mis koosnes rüütelkonna peamehest, meeskohtunikest ja assessorist. Samasuguse koosseisuga oli ka maa orvukohus aadli-vaestlaste jaoks. Eestimaa kõrgeimaks kohtuks oli, nagu juba nimetatud, ülem-maakohus, mis koosnes maanõunikest kindralkuberneri või kuberneri juhtimisel. Nende äraolekul täitis vastavaid ülesandeid vanim maanõunik. Ülem-maakohus oli aadlile esimese astme kohtuks kriminaalasjus. Meeskohtute kriminaal-alaste otsuste suhtes teostas ta temale saadetud täielikkude materjalide alusel nn.

⁴⁸ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehistland, S. 17.

⁴⁹ Sealsamas, lk. 16.

⁵⁰ G. A d e l h e i m. Die Ritterschaftshauptmänner und das Landratskolle-gium Estlands in Bildnissen. Reval, 1932, S. 4.

⁵¹ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehistland, S. 11.

leuteratsiooni, ta kinnitas otsuse, vähendas või suurendas karistust. Säärane otsus astus jõusse aga alles pärast riigivõimu kohaliku kõrgema esindaja kinnitamist. Ülem-maakohtus oli apellatsioonistmeks meeskohtu tsiviilasjadele, alam-maakohtule ja maa orvukohtule. Ta oli esimese astme peamiseks foorumiks aadli, pastorite jne. tsiviilasjades. Edasikaebus ülem-maakohtust läks 1739. a. peale justiitskolleegiumi ja sealt edasi senatisse. Kõik mainitud kohtud pidasid oma istungeid Tallinnas.

Politsei funktsioone teostasid maal haagikohtunikud, milline amet tekkis juba XV sajandil. Nagu XVII saj., nii jagunes Eestimaa ka XVIII saj. enne asehaldusaega 4 haagikohtu — Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa — ringkonda, kusjuures mainitud politseiringkondadest seisis väljaspool Haapsalu, Tallinn, Paide ja Rakvere. Haagikohtunikud valiti ametisse samuti ülem-maakohtu poolt (3 aastaks). Nad olid otseselt kubermanguvalitsuse mitmesuguste käskude täitjad, kuid samal ajal ka mõisniku lähemaiks abilisteks talupoja kuulekuses hoidmise ja tema ekspluateerimise kindlustamisel. Nad viisid kohtuotsused täide, valvasid üldise korra järele (ka teede ja sildade korrasoleku üle), teostasid immisioone, jälitasisid pagenud talupoegi, teostasid vastuhakanud talupoegade ülekuulamisi, ilmusid vajaduse korral sõjaväega kohale rahutuste mahasurumiseks ja lasksid karistada, kuidas vajalikuks pidasid. Eestimaa rüütelkonnast oli sõltuv kohalik ev.-luteriusu kirik, keda sidusid temaga laiemas mõttes ühised huvid talurahva kurnamisel. Pastorid seati ametisse patronaadi-õiguse alusel mõisnike poolt. Arusaadav, et sellele kohale ei saanud pääseda mees, kes oli mõisnike vastane. Kiriku majandusliku olukorra eest hoolitsesid igas kihelkonnas ülem-kirikueestseisjad, kes abistasid pastorit ka kirikliku distsipliini hoidmisel, viisid täide mõned vähemtähtsad kohtuotsused jne. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul tuli nendele juurde veel mitmesuguseid ülesandeid, nagu hiljem näeme. Ülem-kirikueestseisjad olid mõisnikud ja valiti ka mõisnike poolt. Eestimaa provintsiaalkonsistoriumis oli presidendiks maanõunik, kes kindlustas siin rüütelkonna mõju. Tema ülejäänud liikmed (osalt praostid, osalt lihtpastorid) olid juba oma ameti poolest mõisnikega seotud. Ka kõrgemas kiriklikus kohtus, nn. ülem-apellatsioonikohtus, kus istungid toimusid kindralkuberneri või kuberneri juhtimisel, oli aadlil tugev positsioon. Siia kuulusid kaks maanõunikku, kaks muud aadlikku, kellele lisandus kaks pastorit ja kaks praosti.

Eestimaa aadli positsioonide kindlustamise seisukohalt oli oluline tähtsusega tema ammuse igatsuse realiseerimine — aadlimatrikli koostamise lõpuleviimine 1756. a. Vastavasse nimekirja võetud perekonnad (a. 1783 oli neid 163, a. 1826 juba 221) moodustasid rüütelkonna tähtsama osa. Nimekirja täiendamine toimus im-matrikuleeritud aadli enda otsuse kohaselt. Aadli huvide parema kaitsmise eesmärgil võeti siia rida kõrgeid ametiisikuid ja vene

riigitegelasi. Immatrikuleeritud aadli käes oli eramaavalduse enamik, mida ta kaitses kõigi vahenditega. 1765. a. adramaade revisjoni alusel oli immatrikuleeritud aadli omanduses 5565 adramaad, maiskonnal (mille hulka kuulus mitteimmatrikuleeritud aadlikke, linlasi ja pastoreite perekonnaliikmeid) aga 464 adramaad.⁵²

Sõltuvalt aadlimatriklist ja uuest maapäeva korraldusest, läksid poliitiline võim ja ametid aadli omavalitsuslikus organisatsioonis immatrikuleeritud aadli kui ise ennast täiendava korporatsiooni kätte. Monopoolne seisund selles korporatsioonis kuulus aga aadlikele-mõisaomanikele. Maapäevadest olid need aadlikud kohustatud karistuse ähvardusel osa võtma, muu osa immatrikuleeritud aadlist võis osa võtta, kuid ilma hääleõigusega.⁵³ Maiskonnal polnud aga üldse õigust maapäevale ilmuda.

3. Asehalduskord

1783. aastal, mil Balti provintsidele laiendati 1775. a. ilmunud «Seadus kubermangude haldamise kohta»,⁵⁴ hakati läbi viima olulisi muudatusi Eestimaa administratiivses korras, aadli omavalitsuses, kohtu ja politsei alal. Eestimaa (Tallinna) kubermang, nüüd asehalduskond, kuulus küll nagu varemgi Liivimaaga ühise kindralkubernerite⁵⁵ võimu alla, kuid tema haldus-, kohtu-, politsei- jne. organid kujunesid niisamasugusteks nagu Venemaa kubermangudes. Senise nelja maakonna asemel jagunes Eestimaa nüüd viieks kreisiks (Tallinna, Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski), kusjuures Paldiski sai linna õigused ja tõusis kreisilinnaks. Kubermangu otsene haldamine kuulus tsiviilkubernerile, kes seisis kubermanguvalitsuse eesotsas. Kõrgemaks kohalikuks finantsorganiks oli kroonupalat viitsekubernerite juhtimisel. Kõrgemaks kohtuinstantsiks — kohtupalat ehk täpsemalt tsiviilkohtupalat ja kriminaalkohtupalat Tallinnas. Viimasest madalamal seisid teise astme kohtutena Tallinna ülem-maakohus ja ülem-korrakohus, kusjuures nii üks kui ka teine jagunes tsiviil- ja kriminaaldepartemanguks. Seniste meeskohtute asemele tulid kreisikohtud, igas maakonnas üks. Edasikaebus läks siit ülem-maakohtusse. Kutsuti ellu ka alam-korrakohus, mille kompetentsi kuulus kohtupidamine riigitalupoegade, teatavat liiki riigiteenistujate jne. üle. Edasikaebus läks siit ülem-korrakohtusse.

Politseiline võim läks alam-maakohtute kätte, kellele kuulusid ka teatavad administratiivsed ülesanded maakondades. Seadusliku korra valvamise huvides kutsuti ellu kubermangu prokuröri amet.

⁵² H. v. Wedel. *op. cit.*, lk. 37—38.

⁵³ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehstland, S. 5—6.

⁵⁴ ПЦЗ, № 15606, 15774, 15776.

⁵⁵ G. v. Browne'ile järgnes a. 1792—1798 vürst A. M. W. Repnin.

Uue korra administratsioon, kohus ja politsei olid aristokraatlikud nagu senigi. Ainult alam-korrakohtu ja alam-maakohtute suhtes nägi seadus ette, et kaaskohtunike hulka pidid kuuluma talupojad, valituna riigitalupoegade poolt. Kubermangu võimuparaadi osas kinnitati 1783. a. järgmine koosseis:

1) kubermanguvalitsuses — 1 kuberner, 2 kubermangu nõunikku ja 1 sekretär; 2) kroonupalatis — 1 viitsekuberner, 1 ökonomia direktor, 2 nõunikku, 1 kassameister, 2 assessorit, 4 vannutatud meest ja 1 sekretär; 3) tsiviilkohtupalatis — 1 eesistuja, 2 nõunikku, 2 assessorit ja 1 sekretär; 4) kriminaalkohtupalatis — 1 eesistuja, 2 nõunikku, 2 assessorit ja 1 sekretär; 5) ülem-maakohtus — kahele departemangule kokku 2 eesistujat, 10 kaasistujat, 1 prokurör, 2 asjaajajat ja 2 sekretäri; 6) ülem-korrakohtus — kahele departemangule kokku 2 eesistujat, 10 kaasistujat, 1 prokurör, 2 asjaajajat ja 2 sekretäri; 7) kreisikohtus — 1 kohtunik, 2 kaasistujat ja 1 sekretär; 8) alam-korrakohtus — 1 kohtunik, 4 kaasistujat ja 1 sekretär; 9) alam-maakohtus — 1 esimees, 4 kaasistujat ja 1 sekretär.

Uus aparaat oli rohkem sõltuv riigi keskvõimust, aitas paremini täita aadlidiktatuuri tugevdamise, ekspuuteeritavate vaoshoidmise ja aadliimpeeriumi kindlustamise ülesandeid. Kuid uus kord kärpis kohaliku rüütelkonna seniseid privileege. Järgmine hoop viimastele tuli 1785. aastal seoses nn. aadli armukirja laiendamisega Balti provintsidele, mille alusel kuulus täielikult likvideerimisele senine Eestimaa rüütelkonna omavalitsuslik organisatsioon, kaotas maksvuse ka aadlimatrikkel. Maiskondliku aadli õigused muutusid nüüd võrdseteks senise immatrikuleeritud aadli omadega. Aadel sai siin samasugused õigused ja poliitilise organisatsiooni, nagu see oli kindlustatud Venemaa aadlile. Iga kolme aasta järel tuli ta kindralkubeneri või kubeneri kutsel kokku maapäevaks, valis kubermangu marssali (endine rüütelkonna peamees), maakondade marssalid ja aadlipealikud maakondades, ametiisikud kohtu, politsei ja muul alal, arutas mõningaid muid päevakorras olevaid küsimusi jne. Kuid säärase maapäevade õigused olid endistega võrreldes tunduvalt väiksemad. Kuigi mainitud reformid taotlesid aadlidiktatuuri tugevdamist, nõrgestasid nad tunduvalt siinsete rüütelkondade privileege, nende senist positsiooni riigis, nende autonoomset õigust reguleerida vahekorda talupoegadega täiesti oma suva järgi. Seetõttu suhtus Eesti- ja Liivimaa aadli enamik nendesse vaenulikult, taotles endise korra restaureerimist ja saavutas selle 1796. aastal Paul I astumisega troonile.

4. Olukord pärast asehalduskorra kaotamist

Asehalduskorra kaotamise järel jäi Eestimaa endiselt Liivimaaga ühise kindralkubeneri valitsemise alla.⁵⁶ 1801. a. moodustati Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubeneri amet,⁵⁷ mis püsis kuni 1876. aastani. Kuid kahel korral oli Eestimaal ka oma iseseisev kindalkuberner, nimelt a. 1808—1809 ja 1811—1816. Jäi püsima ka kubermanguvalitsus tsiviilkubeneri juhtimisel.⁵⁸ 1792. a. staatide alusel kuulus sellesse peale kubeneri, nagu varemgi, 2 nõunikku ja peale selle 1 sekretär saksa ja teine vene ekspeditsiooni jaoks. Jäi püsima ka kroonupalat viitsekubeneri juhtimisel.

Tsiviilkubeneride kõrval tegutsesid sõjakubenerid. Jäi püsima ka kubermangu prokuröri amet. Nagu näitab 1797. a. staatide koosseis, on kubermanguvalitsuse käsutuses rida uusi ametimehi, keda enne asehalduskorda polnud. Tähelepanuväärt on siinse poliitseiaparaadi tugevdamine rüütelkonna ettepanekul, mis pidi kindlustama senisest tõhusamini talurahva kuulekuses hoidmist. Ukaasiga 24. sept. 1798. a. suurendati haagikohtunike arvu 4-lt 11-le. Harjumaa jagunes järgnevalt kolmeks (Ida-Harju, Lõuna-Harju, Lääne-Harju), Virumaa kolmeks (Maa-Virumaa, Ranna-Virumaa ja Alutaguse), Järvamaa kaheks (Ida-Järvamaa, Lõuna-Järvamaa) ja Läänemaa kolmeks (Maa-Läänemaa, Ranna-Läänemaa ja Saare-Läänemaa) haagikohtu distriktiks.⁵⁹

III. PÖLLUMAJANDUSLIK TOOTMINE EESTIMAAL XVIII SAJ. LÖPUL JA XIX SAJ. ALGUL

1. Põllumajanduslikud kultuurid

Eestimaa põllumajanduses, mis rajanes feodaalide monopoolsele maavaldusele ja orjastatud talupoegade tööjõule, domineeris ka antud ajajärgul teraviljakasvatus. Karjandus teenis olulisel määral teraviljakasvatuse ülesandeid, andes põldudele väetist sõnniku näol, varustas põllumajandust tööloomadega jne. Muidugi andis see ka toidulisa maa- ja linnaelanikele, toorainet käsitööstustele jne.

⁵⁶ A. 1798—1800 oli kindralkubeneriks L. Nagell, a. 1800—1801 krahv P. L. v. d. Pahlen.

⁵⁷ Kindralkubeneridena tegutsesid XIX saj. 1. poolel: vürst S. F. Golitsõn a. 1801—1803, krahv Fr. W. v. Buxhövdén a. 1803—1807, vürst D. Lobanov-Rostovski a. 1810—1812, markii Ph. Paulucci a. 1812—1829, K. M. v. d. Pahlen a. 1829—1845, J. A. Golovin a. 1845—1848.

⁵⁸ A. 1797—1808 A. v. Langell, a. 1808—1816 parun B. J. v. Uexküll, a. 1818—1832 parun G. W. v. Budberg.

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 39, l. 189 ja ПСЗ № 18675.

Põllumajanduslikest kultuuridest kuulus endiselt esikoht ruk-
kile, millele järgnesid oder, kaer ja vähesel määral nisu. 1797. a. oli
näiteks ühe või teise kultuuri osatähtsus üldisest teraviljakülvist
järgmine.⁶⁰

	Rukis	Oder	Kaer	Nisu
Harjumaa	43,6	35,8	19,1	1,5
Virumaa	42,7	32,6	23,1	1,6
Järvamaa	42,6	33,5	21,7	2,2
Läänemaa	43,5	40,0	12,5	4,0

Nagu siit näha, on rukki % võrdlemisi ühtlane kõigis maakon-
nis, otra on veidi enam külvatud Lääne- ja Harjumaal, kaera Viru-
maal, nisu aga kasvatati rohkem Lääne- ja Järvamaal. Aastate
jooksul võisid toimuda ja toimusidki nendes suhetes mõningad
muutused, kuigi mitte just eriti suured. Nii näiteks oli aastail
1684—87 174 mõisast pärinevate andmete alusel rukki külvi %
üldiselt teravilja külvist 45,5, odral 38,7, kaeral 14,4, nisul 0,5,⁶¹
1797. a. aga olid vastavad arvud 43,1, 35,7, 19,1, 2,2. Siit nähtub,
et rukki ja odra külv oli vähenenud. Kaera ja nisu osatähtsus aga
veidi tõusnud. 1822. aastal aga andis rukis näiteks teravilja üldi-
sest saagist 43,7, oder 35,0, kaer 20,3 ja nisu 1,0%.⁶² XIX saj.
I. veerandil langeb mõnel määral nisu osa nii protsentuaalselt üldi-
ses külvist kui ka tündrites. 1797. a. külvati nisu 42 155 tündrit,
1822. aastal aga 16 699 tündrit.⁶³ Kui kaera osatähtsuse tõusule
võis mõju avaldada eriti loomadele teravilja söötmise suurenemine
mõisates, siis siinsele nisule võis võistlejaks olla Venemaa parem
nisu, mida pagarid meelsamini kasutasid.

Peale mainitud teraviljade kasvatati Eestimaal hernest, uba
(peamiselt aias), tatart, läätse, lina, kanepit (aias), naerist, kap-
sast ja humalat (aedades) jne. XVIII saj. 2. poolest peale hakkas
mõisates juurduma ka kartulikasvatus.

Herne, oa, tatra ja läätse kasvatamises oli XIX saj. I. veeran-
dil olulisi kõikumisi, kuid tendents oli siiski languse poole, mida
iseloomustavad järgmised andmed.⁶⁴

⁶⁰ J. Konks, op. cit., lk. 23—24.

⁶¹ Vt. A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, S. 62.

⁶² Protsentide arvestuse aluseks olevad andmed vt. ENSV RAKA, nim. I₁, sü. 13 A, l. 177—178.

⁶³ ENSV RAKA, nim. I₁, sü. 13 A, l. 8—9.

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 13 A, l. 8—9, 177—178.

Kultuurid	Saagid tündrites	
	a. 1797	a. 1821
Hernes	13 304	5131
Uba	4 967	1939
Tatar	2 169	452
Lääts	4 822	1621

Kartulikasvatusega oli aga laienemas, kuigi mitte ilma tagasilöökideta. Kui 1782. aastal saadi kartuleid näiteks 764 tündrit, 1797. aastal 14 411 tündrit, siis 1822. aastal 29 112 tündrit.⁶⁵

XVIII saj. lõpul ja ka XIX saj. 1. veerandil kasvatati kartuleid peamiselt ikkagi mõisates ja seejuures olulisel määral aedades.

Mis puutub aiandusse, siis sõna tõsisel mõttes saab sellest kõnelda ainult mõisates. Kõõgiviljaaedades kasvatati kapsaid (harilikku ja lillkapsast), porgandeid, mädarõikaid, kaalikaid, peete, naereid, sibulaid, peterselle, sellereid, sigureid, rediseid, ube jne. Muidugi oli ühes aias suurem valik aedvilju, teises vähem. Viljapuuaiades leidis õuna- ja ploompuid, kirsse ja kreeke, punaseid ja mustsõstraid, vaarikaid ja karusmarju. Mitmedki mõisad olid rajanud endale inglise iluaiad kalatiikide, korrastatud kõnniteede, ilupuude ja põõsaste, lillede ja hoolitsetud muruga. Taluaias, kui see oli olemas, kasvatati peamiselt kapsast, siis ka uba, mõnel pool humalaid, kanepit. Viljapuud ja marjapõõsad olid siiski haruldasteks nähtusteks.

2. Maaviljeluse üldine süsteem, maaharimisriistad

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul valitsesid siinses põllumajanduses veel vanad tavad ja traditsioonid. Nii mõisas kui ka talus käidi kolmeväljasüsteemi järgi. Ühe ja sama mõisa väljad polnud alati kaugeltki ühesuurused. Koluveres (Läänemaal) oli näiteks 1803. a. vakuraamatu andmeil külvivõimalus esimesel väljal 367, teisel 371 ja kolmandal 384 tündrit; Jõeperes (Virumaal) olid samal aastal vastavad arvud 200, 190 ja 180 jne. Tuleb märkida, et külvivõimalus ei tähendanud veel tegelikkust. Mitmesugustel põhjustel ei kasutatud võimalusi alati täielikult. Samasugune olukord esines ka taludes. Viimaste põlispõllud jagunesid väljade viisi suuremateks või vähemateks lappideks ja need omakorda siiludeks. Seejuures ei moodustanud väli alati tervikut. Põllulappidel oli igal talul oma siil, oma riba, mis kokku pidid andma ühesuurustele taludele ühesuuruse või ligikaudugi ühesuuruse külvipinna. Säärane lappide ja ribade süsteem lõi sama küla talupo-

⁶⁵ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1783, St. 3.; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A 2, l. 9—10; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 13 A, l. 8—9.

gadele küll enam-vähem ühesugused võimalused heade ja halbade maade kasutamiseks, kuid sidus talupoja initsiatiivi sundusliku külvikorraga, pidurdas mõnikord isegi maaharimist, kuna riba võis olla liiga kitsas. Selline kord püsis siiski kuni talude kruntiajamiseni 1860-ndatel aastatel.

Põlispõllu kõrval leidis kasutamist ka võsamaa, kuid võsamaad vähenesid põlispõllu ja ka muude alade laienemisega. 1804. a. talurahvaseaduse alusel oli juba talupoegadel keelatud võsamaade kasutamine mõisa nõusolekuta.

Mis puutub maaharimisriistadesse, siis olid need ühesugused mõisas ja talus, kuna nii ühtede kui ka teiste maad harisid talupojad neile kuuluva inventariga. Maad künti endiselt harkadraga. Alles XIX saj. keskpaiku hakkas see ruumi andma raudsahale, algul mõisas ja siis ka talus. Harkader oli kerge tööriist, ca 53 naela, seejuures rauda 10—15 naela adra labidal ja sahkraudadena.⁶⁶ Puuosad tegi talupoeg ise, rauaga varustas aga kohalik sepp. Harkadra käsitlemine oli kerge, sügavama või madalama vao saamiseks polnud vaja ümberseadmist. Adra ette rakendati hobune või üks kuni kaks härga, kelle veojõud just suur ei olnud. Vaod olid kitsad ja kaunis madalad, tavaliselt 2—3 tolli,⁶⁷ harva üle 4 tolli. Maa paremaks purustamiseks tuli künda piki põldu ja siis põiki või diagonaalis. Väga liivaseid maid harkader hästi ei pööranud ja sügavkünda sellega teha ei saadud. Tugeva rohukamaraga maad oli harkadraga raske künda ja ristikehina söödi jaoks polnud ta sobiv. Selle aja tingimustes oli see siiski hinnatav tööriist.⁶⁸ Lääne-maa loodeosas ja Hiiumaal kasutati veelgi algelisemat künniriista — nn. seanina, mille efekt oli harkadrast väiksem, kuid mis püsis seal osalt põllupinnase tingimuste, osalt aga ka traditsioonide tõttu. Mulla pindmise kihi peenendamiseks ja kobestamiseks kasutati endiselt karuäket, mis valmistati 6—8 lõhkiöödud kuusepakust, peal sife pool, all aga sõrmejämmedused 1½ jala pikkused oksad. Pakud olid ühendatud 3—4 ristpuuga pajuväätide abil.⁶⁹ Karuäke oli küllalt kerge ning seda kasutati edukalt kivistel aladel ja võsamaal, kuna ta seal võrdlemisi kergesti edasi libises. Mulla peenendamise võime oli tal aga suhteliselt väike. Ulatuslikumalt kasutati nn. plokkäket, mis koosnes 2—3 reast puupulkadega

⁶⁶ A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd. Riga, 1777, S. 276; W. Ch. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Lief- und Ehstland. 4. Bd. Riga, 1808, S. 32.

⁶⁷ A. W. Hupe l. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten. I Th. Riga, 1796, S. 31.

⁶⁸ W. Chr. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Livland. 4. Bd., S. 30—42.

⁶⁹ A. Hueck. Darstellung der landwirthschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, S. 84—85.

varustatud küünrapikkustest plokkidest.⁷⁰ See oli karuäkkest raskem, purustas mullakamarat ja kitkus rohujuuri välja sellest paremini. Äkke efektiivsus tõusis aga suuresti, kui puupulkade asemele tulid raudpulgad ja plokkide ridu hakkas ühendama raudvöö (ca XIX saj. keskpaik). Plokkäkke ette rakendati tavaliselt 1 hobune, otstarbekohaseks loeti äestamist korraga 2 äkkega. Äestamisel kasutati 14—15 aastasi poisse ja tüdrukuid. Põllurulli tarvitati ainult mõningates mõisates. Talupojad seda ei kasutanud. Nähtavasti tingis seda ajanappus, võimalik ka, et selle kasu ei mõistatud. Siiski oli siin teatud edu olemas, sest XVII saj. ei tarvitatud rulli üldse.⁷¹

3. Maaharimise viisid

Algavateks põllutöödeks pidi talupoeg oma tööriistad juba aegsasti valmis seadma. Kevadtalvel kontrollis külakubjas olukorda ja andis sellest aru mõisas. Kui lumi oli läinud, aga maa veel külmunud, tuli kütisehagu raiuda, heinamaid võimaluse järgi puhastada, aiateibaid teritada, talu- ja mõisahooneid parandada ja ka veel põllutööriistad korda seada. Mõnel pool jätkus mõisates veel viinapõletamine. Oli maa juba küllalt sulanud, algas piirdeaedade tegemine, mis võttis igal kevadel üsna rohkesti aega.

Siis algasid juba põllutööd, mis käisid aegade jooksul kujunenud kogemuste ja tegelike võimaluste järgi. Kesaharimisel talivilja jaoks loeti normaalseks kolmekordset kündi ja äestamist.⁷² Esimene künd tehti sõnniku sissekündmiseks juunis, (mõnel pool eelnes sõnnikuveole kesa äestamine), millele järgnes veidi hiljem äestamine. Teine künd toimus umbes 4 nädalat pärast esimest, millele järgnes uus äestamine. Kolmas künd tehti seemne sissekündmiseks, siis järgnes äestamine ja vesivagude ajamine. Talude kesaküündmise tööd hilinesid mõnigi kord ajapuuduse tõttu, mõnel jäi sõnniku sissekündmine hilisemale ajale. Ka vesivagude ajamiseks ei jäänud alati aega, mille tõttu liigvesi hakkas rukkiorast kahjustama. Kolm korda künti ja äestati ka siis, kui kesa oli väetatud. Võitluseks umbrohuga polnud kesaharimine küllalt efektiivne, eriti taludes. Kuid kesa umbrohtumine lõi muuhulgas soodsad tingimused oraserööviku, nn. rukkiussi arenemiseks. Seda esines sageli üsna massiliselt ja juhtus sedagi, et rukkipõllud olid orasest mõnikord täiesti lagedaks laastatud. Kasutati ja soovitati küll mitmeid vahendeid,⁷³ kuid ükski neist ei andnud vajalikke tulemusi. Ainult külma saabumine lõpetas rukkiussi tegevuse.

⁷⁰ A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, 2. Bd., S. 279.

⁷¹ A. Soom, op. cit., S. 98.

⁷² W. Ch. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Liefland. 4. Bd., S. 112—114.

⁷³ Vt. J. K o n k s, op. cit., lk. 35.

Odra-, kaera-, suvinisu-, lina- ja tatramaad hariti tavaliselt samadel põhimõtetel. Enne külvi künti ja äestati maad üks kord, kusjuures künti kas sügisel või kevadel, äestati aga ainult kevadel. Odrapõldu künti mõnikord enne külvi ka kaks korda. Teist korda tehti seda tavaliselt seemne sisseküändmiseks, millele järgnes äestamine⁷⁴ ja mõisates mõnikord ka rullimine. Herne-, oa-, kanepi- ja läätsesmaa hariti omakorda ühesugustel põhimõtetel ja nimelt künti ja äestati nende kultuuride alla minevat maad esmakordselt sügisel, teist korda kevadel ja kolmandat korda seoses külviga. Mis puutub kartulimaa harimisse, siis siin vanad traditsioonid puudusid. Friebe pidas otstarbekohaseks kartulimaa väetamist sügisel sõnniku sisseküändmisega.⁷⁵ Kevadel tuli maad äestada ja vaod sisse ajada. Võimalik, et seda teed suuremas või vähemas ulatuses ka praktiseeriti. Hiljem, kartulikasvatuse laienemisega, jäi väetamine siiski kevadiseks tööks. Loeti otstarbekohaseks panna kartulid maha üksteisest 1½—2 vakska kaugusele ja kui võimalik, ka sõnnikut peale raputada. Sõnniku vähesuse korral jäigi see moodus ainukeseks väetamisviisiks. Kui kartul oli tõusnud, tuli seda umbrohu hävitamiseks äestada, kaks nädalat pärast seda harkadruga mullata ja kahe-kolme nädala pärast muldamist korrata.

4. Külviajad

Külviaegade suhtes oli samuti mõõduandev senine kogemus, mis pidi tagama võimalikult paremaid kasvutingimusi. Kevadine külviaeg jagunes külvinädalate alusel,⁷⁶ millest esimene algas 17. juuniga (vana kalender), teine 10. ja kolmas 3. juuniga, neljas 27., viies 20., kuues 13. seitsmes 6. maiga, kaheksas 29. aprilliga, üheksas 23. aprilliga jne. Kaera- ja linakülv toimus ca seitsmendal ja kuuendal külvinädalal, niisiis mai esimesel poolel, mõnikord aga ka mai keskel. Odrakülv algas enamasti viiendal ja lõppes kolmandal külvinädalal, kestes seega mai esimese poole lõpust kuni juuni alguseni. Varajane külv langes mai keskele, keskmine mai teisele poolele ja hiline mai lõppu — juuni algusse. Kõige varasem oli siiski nn. jüripäeva odra külvamine, ca 25. aprilli paiku. Suvinisu (ja ka suvirukist) külvati mai keskel, tatart mai keskel — juuni esimesel poolel, herner külvati aprilli lõpul — mai algul, oad pandi maha mai algul, kanep mai esimestel päevadel, läätsed mai keskel ja naeris kütisemaale enne jaani. Kartul pandi maha aprilli teisel poolel.

⁷⁴ A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherrn, wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 42—45.

⁷⁵ W. Ch. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Livland. 4. Bd., S. 60.

⁷⁶ A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherrn, wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 49.

Varasem rukkikülv toimus juuli lõpul — augusti algul, keskmise ja kõige ulatuslikum 10. augusti nn. lauritsapäeva paiku (vana seemnega) ning hilisem külv (juba uue seemnega) augusti viimasel dekaadil, eriti aga pärtlipäeva ümber. Talinisu külvati tavaliselt augusti lõpul — septembri algul või ka varem. Taludes jäi talivilja külv sageli hiljaks kas seemne puudusel, ajanappusel või mõnel muul põhjusel. Vilja külvamine nii mõisas kui ka talus oli peremeeste asi. Oli seeme mullas, jäi loota veel head ilma selle tärkamiseks ja kasvuks. Taimede kasvuvaegne harimine puudus täielikult või peaaegu täielikult. Seega ei loodud seemnetele soodsamaid idanemistingimusi mulla kobestamisega, vee- ja õhurežiimi parandamisega ega peetud võitlust umbrohuga, mille pealetungiks polnud takistusi.

5. Viljakoristamine, rehepeksmine ja heinategemine

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. I. veerandil lõigati rukist Eestimaal ikka veel sirbiga; rautsi, mis oli levinud Lätimaal, siin ei kasutatud. Oder lõigati osalt sirbiga, osalt aga niideti vikatiga, kaer koristati peaaegu täielikult sirbiga. Lõigatud rukis seoti vihkudesse; kui oli vaja rohkemat kuivatamist, asetati vihud hakkidesse, kuivem rukis aga kuhilatesse, mis (nagu hakidki) kas kohe või veidi hiljem kaeti ülalt vihma ja ka lindude eest mitmest vihust valmistatud peaga. Hakid või kuhilad seisid kas sirgetes ridades üle põllu või rühmitati paarikaupa põllu ühele ja teisele otsale, et soodustada sel viisil nende koormasse tõstmist ja äraviimist.

Ainult sirbiga lõigatud suvivili seoti vihkudesse, niidetud vilja aga mitte. Nii ühel kui teisel juhul asetati suvivili edasise kuivatamise eesmärgil kuhilatesse või rõukudesse, mida kandis kärbistest valmistatud toestik, mis vilja ka maast veidi kõrgemal hoidis. Kuid alati ei kasutatud seda mitte. Herned kisti tavaliselt juurtega maast ja kuivatati teivastest või lattidest valmistatud toestikul. Oad lõigati sirbiga ja kuivatati samal viisil. Kokkupandud vilja järelevalve, hakkide, kuhilate ja rõukude parandamine kuulus mõisas põlluvahile, taludes oli see peremehe asi. Mõningad mõisad ehitasid koristatud vilja säilitamiseks küünid, kuna viljapeksmine kandus üsna sageli talve peale.

Viljapeks toimus mõisas ja talus enam-vähem ühtemoodi. Talivilja kuivatati talus rehetoas partel, mõisas nn. soojas rehes. Mõisa rehi, nagu seda kirjeldab Hueck 1840-ndatel aastatel, oli õlgkatusega palkehitis, ca 16—20 sülda pikk ja 4—5 sülda lai. Sellekeskmise osa moodustas nn. soe rehi, palkidest ehitatud 2 sülla kõrgune ca 4—5 ruutsüdlase põrandapindalaga ruum. Selle tagaseina ja rehe välisseina vahel oli nn. aganik. Eespool aga puudus rehel välissein, katus tugines siin etteulatuvalt sammastele ja siit viis ka uks sooja reheruumi. Soojal rehel oli savipõrand, sellest ca

mehe kõrgusel olid lasnapalkidel parred vilja kuivatamiseks. Nurgas, 2—4 jala ulatuses maa sees oli reheahi ilma korstnata, kuid eest avatud kerisega, kust suits ahju võlvide ja kerisekivide vahelt välja tuli. Sooja rehe ees- ja tagaseinas olid mõned suitsuavad. Sissetulnud suits pääses välja avatud uste ja suitsuavade kaudu. Hiljem need suleti ja vili kuivas 40—50 kraadises soojuses. Rehes kuivatati vilja 3 päeva ja iga päev köeti ahi 2 korda kuumaks. Soojast rehest viisid ukсед mõlemale poole rehealusesse, millel oli savipõrand ja mõlemal pool kohakuti laiad väravad. Sääraseid rehtesid oli mõisal üks või enam.⁷⁷ Vihud rabati sealsamas soojas rehes vastu seina või pinki. Nii saadi kätte terade enamik. Rabatud vihud visati rehe alla, kus neid pärast sidemetest vabastamist löödi mõned korrad vastu pinki, laotati rehealuse põrandale ja kolgiti pintade või vartadega läbi. Siis köideti õled kubudesse ja terad aeti nurka tuulamiseks.

Kas parsil või väljas kuivanud suvivili laotati rehealuse põrandale, kus üksteise taha seotud hobused ringi joostes terad välja sõtkusid. Vahetevahel tuli seejuures vilja pöörata.

Rehepeks toimus mõisas ja talus ikka öösel või väga vara hommikul ja keskhommikuks või veidi hiljemaks tuli uus rehi juba üles panna. Mõisa rehelised läksid tavaliselt ilma puhkuseta edasi muule tööle. Mõisa rehepeksmine, mis algas hilissuvel, kestis läbi sügise ja mõnel pool ulatus üsna kaugele talvessegi, toimus peurvalgusel mitu korda nädalas ja ikka kupja kepi all ning oli väga kurnavaks ja vastumeelseks tööks. Rehe ettevalmistamine peksuks, ka ahjukütmine mõisas, samuti tuulamine kuulus rehepapile. Varasematel aegadel langesid need ülesanded ühele või teisele pere-mehele, hiljem oli selleks aga püsivalt ametisse seatud isik.

Kuna taludes vilja üldse vähe oli, siis toiduvilja seal suurt ei tuulatud. Kuivatatud vili säilitati aidas salvedes, aganad ja kõlkad paigutati aganikku, põhk ja õled hoonete katusealustesse, aga ka kuhja või hunnikusse.

Mis puutub linasse, siis pärast kitkumist ja peodeks köitmist kõrvaldati vikatitera või kirve abil kuprakobarik. Mõnel pool kasutati kupardest puhastamiseks ka linaaraatsi. Pärast kuparde kuivatamist sõtkusid hobused reheall seemned välja. Lina leotamiseks loeti kasulikuks pehmet ja sooja vett, mis ei voolaks või ainult vähe voolaks. Sellele järgnes lina kuivatamine ja pleegitamine, milleks see laotati laiali esiteks kõrrepõllule või mujale ja siis juba aia või muu toe najale. Linakasvatuse laienedes kujunes praktilisemaks linade «istutamine» kuivamiseks põllule üsna kohe leotamise järel. Kuivatatud linad köideti kubudeks ja säilitati kuivas kohas. Sügisel või talvel anti linale ahjukuiva, lõugutati⁷⁸, siis

⁷⁷ A. H u e c k, op. cit., S. 86.

⁷⁸ Lõuguti alumise osa moodustas kahe- või kolmejalgne puupakk, mille ülemisel poolel olid teravad pikisooned. Selle peale käis sooneline käepidemega kaar. Siin murti linaluud ja tehti peo ropsimiskõlbulikuks.

ropsiti puust mõõgaga luudest puhtaks. Mõisalinade edasine töötlemine toimus osalt mõisas, osalt aga taludes. Naisteolised kraasisid, ketrasid osa linu ja takke ning mõisa kangrud, kus need olid olemas, kudasid neist osa riideks, osa linadest ja takkudest aga läks vastavateks töödeks taludesse.

Muude suviste põllutööde kõrval käis heinategu, mis mõisates algas umbes jaanipäeva paiku (vana kalender), mõnel pool isegi veidi varem, taludes aga hiljem. Heinategu oleks pidanud lõppema normaalselt lõikusaja algusega, kuid sageli jätkus see veel hilisügisel. Kuivatatud hein pandi, nagu varasematel ja hilisematelgi aegadel saadudesse, mille alla raiuti paar noort kaske või suuremat pajuoksa. Need sobisid hiljem äravedamisel (mis toimus hobuste või härgadega) köie kinnitamiseks. Suur osa heinast säilitati kuhjades, mõningates mõisates ehitati aga ka heinaküüne. Kuhjalava tehti tavaliselt enne keskhommikut, mis võimaldas pärast keskhommikut ilusat ilma kohe ära kasutada. Kuhjalava keskosa moodustas enamasti kolmele või neljale orijalale tuginev kuhjavarras. Kuhjalava põhi valmistati hagudest, mis piirati ringikujuliselt vaiadega.⁷⁹

6. Karjandus ja põldude väetamine

Feodaal-pärisorjuslik kord avaldas muidugi ka karjandusele pidurdavat mõju, surudes selle madalale tasemele. Siinsed hobused olid enamasti väikesed,⁸⁰ kuid vastupidavad. Talupoja kergete põllutööriistade, vankrite ja regede jaoks olid nad parajateks veoloomadeks. Suuremaid poleks ta suutnud ka ülal pidada. Selle väheldase taluhobuse tõu parimad esindajad olid säilinud Eestimaa kubermangu lõunapoolsetel ja keskaladel, Paidest Rakvereni, Põltsamaale ja Harjumaale.⁸¹ Mõnel pool oli levinud ka suurem ja tugevam hobusetõug (doppelt Klepper), nimelt Paide ümbruses ning Rapla ja Märjamaa kihelkonnas. Varasematel aegadel, kui talupoja elujärg oli parem, oli neid enam. Peeter I laskis neid siit tööhobustena ka Venemaale Vjatka ja Kaasani kubermangu viia.⁸² Mõisates peeti suuremaid sõiduhobuseid, kusjuures rikkamad mõisnikud muretsesid neid endile välismaalt ja maksid sageli ränka raha. Postijaamades kasutati enamasti suuremaid ja tuge-

⁷⁹ Viljakoristamise ja heinategemise kohta vt. lähemalt A. W. Hupel. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. 1. Bd., S. 289—308; A. W. Hupel. *Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehistländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten*. I Th., S. 67—89; A. Hueck, op. cit., S. 85—89.

⁸⁰ A. Hueck, op. cit., S. 9.

⁸¹ Sealsamas, lk. 297.

⁸² Военно-статистическое обозрение Российской империи, том VII, часть 3. Эстляндская губерния. СПб., 1852, стр. 264.

vamaid vene hobuseid,⁸³ kes olid aga veidi pirtsaka käitumisega, eriti sõidu algul.

Veised (mustad, kirjud, hallid, pruunikad jne.), lambad, sead ja kitsed olid samuti väikesed. Piima andis lehm maal päevas keskmiselt $\frac{1}{2}$ —1 toopi, võid saadi suviti mõisates lehmalt ca 40 naela.⁸⁵ Nagu näitavad andmed Lõuna-Järvamaa kohta, oli seal 1827. a. rida mõisaid, kus saadi isegi vähem. Tallinnas, kus paremad söödaringimused, andis lehm päevas piima 10—12 toopi, vähemates linnades aga 5—6 toopi.

Siinsed talulambad (enamasti mustad) siginesid hästi, andes tavaliselt 2 talle aastas. Vanalt lambalt saadi keskmiselt 3-kordse pügamise puhul aastas 2—3 naela villa. Mõisates peeti talulammaste kõrval ka nn. saksa lambaid,⁸⁶ kelle vill oli talulammaste omast pehmem.

Suhteliselt pikkade jalgade ja väikeste kõrvadega sead paljunesid samuti hästi.⁸⁷ Korralikult nuumatuna, mis võis sõna tõsisel mõttes arvesse tulla mõisates, kaalus siga 5—6 leisikat.⁸⁸

Kitsi peeti nii talumajapidamistes kui ka mõisates üsna rohkesti liha, naha, villa ja ka piima saamiseks. Seoses karjandusega väärrib eriti märkimist nuumhärgade pidamine, mis hakkas edukalt juurduma laieneva viinapõletamise baasil XVIII saj. viimastel aastakümnetel. Eriti levis nuumhärgade pidamine Virumaal, kuna siit oli kergem nende turustamine Peterburis. Härgade nuumamine andis muidugi otsest rahalist tulu mõisatele, kuid väga väärtuslik oli põldudele ka saadav sõnnik.

Mis puutub loomasööta, siis suvel elasid loomad peamiselt sellest, mis söödamaa pakkus. Veiste laudaperiood lõppes ca jüripäeva, s. t. 23. aprilli paiku (vana kalender). Sead läksid veistest veelgi varem välja, samuti ka lambad ja kitsed, kui rohtu vähegi oli. Karjatamise periood ulatus tavaliselt novembri alguseni, mõnikord lõppes aga varem või hiljem. Kuigi peamiseks söödamaaks oli karjamaa, saadeti loomad kevadel mõnikord ka heinamaale «samalt maha sõtkuma» ja kesale. Pärast heinaaega, kui ädal oli mõnel määral juba võrsunud, avanesid karjatamise võimalused heinamaal ja viljakoristamise järel ka põldudel. Paremas olukorras olid karjamaade poolest Läänemaa ja Harjumaa loodeosad, eriti rannikualad. Mai keskelt peale tuli ka taluhobustel toitu väljast otsida ja see kestis umbes kuni septembri keskpaigani. Kevaditi ja vahel ka hilisemal ajal, pärast heinategu oli tavaks hobuste ja töö-

⁸³ A. Hueck, op. cit., S. 300.

⁸⁴ Sealsamas, lk. 90.

⁸⁵ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd., S. 251.

⁸⁶ Sealsamas, lk. 252.

⁸⁷ A. Hueck, op. cit., S. 92.

⁸⁸ W. Chr. Friebe. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften. Riga und Reval, S. 160.

härgade öine karjatamine nn. õitsilkäimise korras. Mõisahobuste suvine karjatamisperiood kestis paar kuud ja nende kasutada olid juba head rohumaad. Sead käisid omapead väljas kuni hilissügiseni. Talupoegadel nende nuumamiseks võimalusi polnud või peaaegu polnud ja seepärast ka need loomad, keda ületalve ei tahetud jätta, tapeti, eriti perekondlike pidustuste, pühade ja tähtpäevade puhuks. Mõisates oli aga võimalusi nende nuumamiseks, milleks kasutati viinapraaka, kartulikasvatuse arenguga aga kartuleid, lisaks jahu.

Talviseks söödaks olid taluhobustele aganad ja metsahein, mida hobune pidi saama ca 20 naela ööpäevas ning veidi kaeru, tööaegadel ülimalt 3—4 toopi ööpäevas.⁸⁹ Kuid pahatihti tuli taluhobustel leppida heina asemel suviviljapõhuga või koguni õlgedega. Lambale loeti küllaldaseks 3 naela heinu ööpäevaks. Kui anti põhku ja aganaid, siis võidi leppida ka 1 naelaga. Veisele arvati heaks normiks, kui ta sai päevas 10 naela heinu, lisaks siis muu. Kuid enamasti oli veise peamiseks söödaks suviviljapõhk, aganad, kõlkad, millele lisaks tuli mõnikord rukkiõlg. Kui heina jätkus, anti seda lehmadele peamiselt lüpsmatuleku järel. Nuumhärgadele anti päevas keskmiselt 8—10 naela heinu, sellele lisaks viinapraaka või $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ vakka linnaseid või siis 50 naela kartuleid,⁹⁰ kui kartulikasvatus oli enam arenenud. Kuna põllusaagid olid vähesed, siis avaldas see oma mõju ka loomasööda hulgale. Mis puutub heinamaadesse, siis üldiselt neist varasemal ajal just nappust polnud. Kõige rohkem, nagu juba nägime, oli neid Läänemaal, siis järgnes Harjumaa. Tunduvalt vähem oli aga heinamaid Viru- ja Järva- maal, kus põllu pealetung oli suurem. Muidugi olid heinamaad ise mitmesuguse väärtusega, kuid häda seisis veel selles, et nende eest vajalik hoolitsemine (välja arvatud vähene võsast puhastamine) puudus. Paljudes kohtades kannatasid nad liigniiskuse all, metsade kahanemine mõjus negatiivselt saakidele, võsastumine oli kasvamas jne. Heinamaade olukorra parandamiseks ei jätkunud tööjõudu ja võimalik, et ka mitte arusaamist. Heinamaade halva hooldamise tõttu hakkasid heinasaagid vähenema, seega söödabaas kahanema.

Loomade talvitustingimused olid üldiselt halvad ja seda mitte üksi sööda poolest. Laudad olid pimedad, umbsed ja sõnnik jäi sisse kuni sõnnikuveoni juunis. Nuumhärgade olukord oli mitmelgi pool parem, kuna nende jaoks hakati siin ja seal eri lautu ehitama.

Loomade arv ei kasvanud pidevas tõusuliinis. Igal kevadel langes neid välja talvise kurnatuse tõttu, kuid suuremat laastamistööd tegid juba taudid. Nende puhkemise oluliseks eelduseks oli vajaliku hoolitsuse puudumine loomade eest. Juhtus, et mõnel pool jäid mõisad ja talud sel juhul kariloomadest või hobustest täiesti lage-

⁸⁹ A. H u e c k, op. cit., S. 297.

⁹⁰ Sealsamas, S. 290.

daks. Taudid hakkasid vähenema siis, kui paranesid loomade elutingimused ja kui jäi ära ka Ukraina härgade sissetoomine nuumamise eesmärgil, sest need olid sageli taudide kandjad ja levitajad.

Nagu juba nimetatud, oli laudasõnnik kesa peamiseks väetiseks. Selle kõrval kasutati Eestimaa looderannikul pisut mereadrut (Pakri saartel oli see koguni peamiseks väetiseks), siin-seal ka turvast ja lupja. Kasutati ka tuhka, mida põllispõllule andis kütis, võsamaadele aga kütis ja ale.

Peamine häda põldude väetamisel seisis selles, et kunstväetise täieliku puudumise tingimustes sõnnikut oli liiga vähe, mis omakorda sõltus karjanduse tasemest. Kuigi Eestimaal oli üsna rohkesti loomi, oli neid väetamise seisukohalt siiski vähe.

XVII saj. peeti kahe karilooma (alates ühe aasta vanusest) pidamist vajalikuks ühe tündrimaa kesa täielikuks väetamiseks.⁹¹ Eestimaa Mõisnikkude Krediidkassa 1822. aasta reglemendis peeti ühe tündrimaa kesa täielikuks väetamiseks vajalikuks kolme veise pidamist.⁹² Mainitud seisukohtade alusel pidi mõisal, kus oli 100 tündri ulatuses rukkikülvi, olema 200—300 veist ja talupojal, kellel oli rukkikülvi 5 tündrit, 10—15 veist. Seda mõisatel ja taludel üldreeglina muidugi ei olnud. Oli neid talusid, kus ühe tündri rukkikülvi kohta tuli 2 või enam karilooma, kuid paljudel taludel oli neid vähem või tunduvalt vähem. Õeldu konkretiseerimiseks olgu esitatud mõningad andmed 1803. aasta vakuraamatutest (kuigi need ei tarvitse päris täpsed olla), kusjuures vastavatest mõisatest on võetud üks selline talu, kus kariloomi oli kõige enam, teine selline, kus neid oli väga vähe.

Maakond	Mõis	Peremees	Rukkikülvi tündrites	Härgi, lehma ja noorloomi	Veiseid ühe tündrimaa külvi kohta
1	2	3	4	5	6
Harjumaa	Alu	Otsa Mart	4	12	3
		Kopli Mihkel	4	4	1
	Kabala	Löppe Mart	ca 7	11	1,6
		Laikma Jaan	ca 7	7	1
	Ohekatku	Otsa Mihkel	ca 5,5	14	2,5
		Aruküla Jüri	ca 5,5	6	1,1
	Raasiku	Hansu Jüri	5	5	1
		Walling Jüri	5	3	0,6
	Tuhala	Virulase Paavel	5	8	1,6

⁹¹ A. Soom, op. cit., S. 111.

⁹² N. v. Stackelberg, Der bankmässige organisierte Agrarkredit in Estland. Helsingfors, 1911, S. 43.

1	2	3	4	5	6
Virumaa	Jõhvi	Aru Mihkel	10	13	1,3
		Kose Mart	10	6	0,6
	Kaarli	Mardi Toomas	ca 7,5	8	1,1
		Peetri Laur	ca 7,5	2	0,3
	Kärsa	Kubja-Jaani Rein	6	7	1,2
		Jaagu Jüri	6	4	0,7
	Porkuni	Oru-Veski Jaan	9	10	1,1
		Heina Toomas	9	5	0,5
	Uniküla	Aadu Jüri	10	5	0,5
		Tooma Hans	10	3	0,3
Antu	Järandiku mölder	8	9	1,1	
	Madi Mart	8	4	0,6	
Järvamaa	Kukevere	Kulli Hans	ca 5,5	10	1,8
		Otsa Jüri	ca 5,5	5	0,9
	Linnapea	Aru Jaak	5	9	1,8
		Mardi Jüri	5	3	0,6
	Nõmmküla	Peetri Tõnu	5	1	0,2
		Sassi Aabrami Hans	6	6	1
	Roosna	Lauri Tõnu	6	3	0,5
		Noor Toomas	9	10	1,1
	Rägavere	Adra Jüri	9	5	0,5
		Võõrine Madis	ca 5,5	13	2,4
	Truu Jakob	ca 5,5	4	0,7	
Läänemaa	Enivere	Pehu Madise Jaan	5	11	2,2
		Mardi Hans	5	4	0,8
	Märjamaa	Vainu Jaan	6	6	1
		Otsa Hans	6	4	0,7
	Palivere	Matsi Jaan	5	9	1,8
		Lauri Laur	5	5	1
	Saastna	Jaani Jüri	5	11	2,2
		Tooma Jüri	5	5	1
Vigala	Pardi Annus	ca 7	15	2,1	
	Kaasiku Tõnis	ca 7	7	1	

Kui pidada silmas keskmisi näitajaid, siis tuli 1803. a. vaku-
raamatute andmeil Harjumaal 21 mõisas $\frac{1}{2}$ -adramaalistes taludes
ühe tündri rukkikülvi kohta keskmiselt 1,7, Virumaa 55 mõisas
1,2, Järvamaa 16 mõisas 1,5, Läänemaa 94 mõisas 1,9 ja kokku
186 mõisa piirides ca 1,6 hõrga, lehma ja noorlooma. Mis puutub
mõisatesse, siis karjanduse üle täpsema ülevaate saamiseks on siin
suhteliselt vähe andmeid. Kuid võime arvata ka nappide andmete
alusel, et siin olid üsna suured karjad. Näiteks Ungru mõisas Lää-
nemaal oli 1799. a. sügisel rukkikülvi 110 tündrit ja sama aasta
kevadepool 152 mitmesugust veist, siis 90 lammast, 18 siga⁹³ ja peale
selle hobused. Seega tuli ühe tündri rukkikülvi kohta 1,4 veist.

Sagadi mõisas Virumaal oli 1797. aasta lõpul 240 vähemalt aas-

⁹³ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 33, 55.

tavanust karilooma, järgmise sügise talivilja külv ulatus 117 tündriini,⁹⁴ seega tuli ühe tündri talivilja külvi kohta ca 2 karilooma. Nagu nähtub Eestimaa Mõisnike Krediitkassa takseerimiskomisjoni materjalidest,⁹⁵ tuli 1803. aastal Harjumaal Hüüru mõisas ühe tündri rukkikülvi kohta vähemalt 1,7 veist, Joa mõisas 2,4 veist, 1808. aastal Kelba mõisas ca 2 ja Ohulepas 2,6 veist, 1809. aastal Keilas 2, Pallastes 1,6, Uus-Karjakülas 1,7 ja Kumnas ca 2 veist. Ao mõisas Järvamaal tuli 1803. aastal ühe tündri rukkikülvi kohta 1,6 ja Kukeveres 1,5 veist. Olukord mõisates oli muidugi erinev ja seda ka eri aastatel, kuid võib-olla võib neid andmeid pidada ligilähedasteks näitajateks ka teiste mõisate kohta.

Sõnniku hulgaale avaldasid mõju muidugi teisedki loomad, nagu hobused, lambad, sead jne. Tähtis sellelt seisukohalt oli mõisates heal söödal olevate sõiduhobuste ja nuumhäregade pidamise laiene-mine, eriti oli suur tähtsus sellelt seisukohalt just nuumhäregade pidamisel, sest nuumhärge andis sõnnikut tunduvalt enam kui tavaline veis. Kui maad tabasid loomataudid, avaldas see oma rasket mõju mitmeks aastaks ka maa väetamisele.

Väetise hulk ei sõltunud arusaadavalt ainult loomade arvust, vaid ka sööda hulgast ja allapanust. Aga nagu juba eespool märgitud, polnud tavaliste loomade jaoks vajalikul määral sööta ega allapanu, mis tulenes tolleaegse tootmisorganisatsiooni küündimatus-est. Erandi moodustasid muidugi mõisa hobused ja nuumhärjad, kes olid kõigea küllalt varustatud.

Millisel hulgal või millises ulatuses kesa igal aastal ühes või teises mõisas või talus väetati, seda on üpris raske teada. Võis olla neid mõisaid ja talusid, kus mõnel aastal kogu kesa sai sõnnikut suuremal või vähemal hulgal. Aga üldreeglikuks see polnud. Ungru mõisas näiteks suudeti 1798. a. anda ühele tündrimaale kesale keskmiselt 45 talupojavankri-koormat. See jagunes tegelikult nii, et kesa kõige suuremale osale veeti tündrimaa kohta 51 koormat, teisele 57, kolmandale 27 ja neljandale 25 koormat. Sel aastal väetati üldse $\frac{2}{3}$ kesast täies ulatuses, $\frac{1}{3}$ jäi aga pooliku väetamisega.⁹⁶ Hupeli arvates oli XVIII saj. lõpul hea, kui suudeti $\frac{1}{2}$ kesast väetada⁹⁷. Kui tõsta küsimus võrdlevalt mõisa- ja talupooldude väetamisest käsitletava aja piirides, siis tuleb küll arvata, et üldjoonelt oli olukord mõisates parem ja eriti just seal, kus ei liialdatud põldude laiendamisega ja kus oli ka vajalik koht nuumveistel. Ja tuleb arvata, et seal kus mõisakoormised tugevasti kasvasid ja talupoeg üha suurema osa oma tööjõust pidi mõisale andma, tal oli vähem võimalusi karja ja selle söödabaasi eest hoolitsemiseks.

⁹⁴ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 2, sü. 53a, l. 71—73.

⁹⁵ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, sü. 1063, 1127, 1210, 1245.

⁹⁶ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 64.

⁹⁷ A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ebstländische Gutsherren wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 16.

7. Teraviljasaigid

Teraviljakasvatuse efektiivsuse heaks näitajaks oli kahtlemata saagikus. See sõltus oluliselt agrotehnikast, põllumaa headusest ja ilmastikust. Eestimaa põllupind oli Liivimaa omast üldiselt halvem. Usna paljud rannaäärsed piirkonnad olid kaetud sügava viljatu liivaga. Teisal leidus rohkesti suuremaid ja vähemaid kive, mis takistasid põllutööd ja mille koristamiseks ei leidunud küllalt aega ega vahendeid. Viljakamateks maakondadeks olid Järva- ja Virumaa. Harjumaal leidus viljakamaid alasid Rapla, Jüri, Kose ja Harju-Jaani kihelkonnas, halvemad olid maad Risti, Nissi ja Harju-Madise kihelkonnas. Läänemaa paremad maad olid Kullamaal ja Märjamaal, kohati olid aga maad väga halvad. Hiiumaa viljakam osa asetses saare lõunaosas.

Ilmastiku poolest oli XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul mitmeidki häid aastaid, nagu aastad 1795, 1796, 1797, 1798, 1805, 1809, 1810, 1811, 1813, 1814, 1819 ja 1820, kuid nende kõrval oli viljakasvuks halbu aastaid, mis tõid kaasa suurema või vähema ikalduse, nagu aastad 1799—1801, 1806, 1807, 1808 ja 1818. Halvasti mõjusid sel puhul külmad või ka kuivad kevaded, külm rukki õitsemise ajal, vihmased suved, varased külmad hilissuvel ja sügisel, vihmased sügised, mis takistasid suvivilja valmimist ja lõikust. Mõnikord kahjustasid ka talvised sulad rukkiorast. Saagikuse kohta XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastakümnetel olgu esitatud kõigepealt andmed viljasaakide aruannete alusel.⁹⁸ Ei ole arvesse võetud XVIII saj. varasemaid aastakümneid, mida mõned autorid küll on kasutanud, kuid mis on siiski liialt ebatäpsed.

Aasta	Seeme	Aasta	Seeme
1795	5,9	1809	5,6
1796	5,8	1810	5,3
1797	5,9	1811	5,7
1799	5,2	1812	5,3
1800	5,3	1813	5,6
1801	4,3	1814	5,4
1802	5,3	1815	5,2
1803	5,3	1817	5,3
1804	5,1	1818	4,8
1805	5,4	1819	5,7
1806	4,9	1820	5,5
1807	4,5	1821	5,2
1808	4,5	1822	5,3.

Nagu esitatust näha, olid saagikuse poolest paremad aastad 1795, 1796, 1797, 1809, 1811, 1813, 1819, vähema saagikusega või tõsised ikaldusaastad aga 1801, 1806, 1807, 1808 ja 1818.

⁹⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 13 A.

Kui jätta kõrvale ikaldusaastad, siis saagikus kõikus 5 seemne piirides. Esitatud andmed (kuigi need pole täpsed) võimaldavad siiski teatud pildi saamist olukorrast ja võib-olla ennem tagasihoidlikul kui liialdatud kujul. Eri piirkondades oli olukord muidugi erinev. Täienduseks esitatule olgu toodud andmed saagikuse kohta O. Huhni järgi ca 1820. aasta paiku.⁹⁹

Maakond, distrikt	Seeme headel aastatel tali-, suviviljalt	Seeme keskmistel aastatel tali-, suviviljalt
Harjumaa		
Ida-Harjumaa	6—7; 5—6	4—5; 3—4
Lääne- ja Lõuna-Harjumaa		
Virumaa		s a m a
Alutaguse, Vaivara	4; 5	3 ¹ / ₂ ; 4
Jõhvi	6; 5 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂ ; 4 ¹ / ₂
Lüganuse	7; 6	6; 5
Maa-Virumaa	7; 7	5—6; 5—6
Ranna-Virumaa		
² / ₃ osas	6—7; 6—7	5; 5
¹ / ₃ osas	5—6; 4—5	4; 3—4
Järvamaa		
Ida-Järvamaa		
² / ₃ osas	7—8; 7—8	5—6; 5—6
¹ / ₃ osas	6; 5 ¹ / ₂	4—5; 4 ¹ / ₂
Lõuna-Järvamaa		
Peetri khk.	7; 7	6; 6
Distrikti		
muus osas	5 ¹ / ₂ —6; 5 ¹ / ₂ —6	4 ¹ / ₂ —5; 4 ¹ / ₂ —5
Läänemaa		
Maa-Läänemaa		
Headel maadel	8—9; 8—9	7; 7
Keskm. headusega maadel	7; 7	6; 6
Halbadel maadel	4—5; 4—5	4; 4
Ranna-Läänemaa	7; 7	5 ¹ / ₂ ; 5 ¹ / ₂
Saare-Läänemaa	5; 5	4; 4

Nagu esitatust näha, liikus saagikus ligikaudselt samades piirides, mis eespool juba antud.

8. Külvipinna laiendamine ja teraviljasaakide üldsuurus

Põhjasõda jättis raske pärandi siinsele põllumajandusele. Mitte ainult rahvastiku arv polnud tunduvalt vähenenud, vaid ka külvipind kahanenud, loomad hukkunud või hävitatud, paljud külad sei-

⁹⁹ O. H u h n. Topographische statistische Beiträge des Gouvernement Ehstland. 1. Bd. Riga, 1821.

Центральный государственный архив МВД ЛССР, ф. 6810, опись 1, д. 78, л. 9—12.

sid tühjalt või varemetes. Talupoja õlgadel seisis kogu järgnev töö ja edasimine. Nagu nägime, oli saagikus suhteliselt madal XVIII saj. lõpul (aga ka varasematel aastatel) ja ka XIX saj. esimestel aastakümnetel. Teraviljatoodangu suurendamise oluliseks vahendiks jäi külvipinna laiendamine, mida mõisnik püüdis eriti foorseerida oma tulude suurendamise eesmärgil. Näib, et külvipinna taastamine selles ulatuses, nagu see oli 1680-ndatel aastatel, saavutati umbes XVIII saj. keskpaiku või 2. poole algul. XVIII saj. lõpul oli see aga juba tunduvalt ületatud; kui suure ulatuses, seda on raske täpselt määrata. Meie ei tea, ega vist saagi andmete puudulikkuse tõttu teadma, kui suur oli teraviljasaak täpsemalt 1680-ndatel aastatel. Kui arvata seda näiteks 810 000 tündernini (mis oleks kõigest seni Eestimaa tolle aja kohta arvestatud saakidest kõrgem) ja teraviljasaaki aastail 1795, 1796 ja 1797 keskmisena 1 521 544 tündernini, siis on kasv 1,9-kordne. Kuid ka XVIII saj. mainitud aastate andmed saakide kohta pole teatavasti päris täpsed; ennem siiski vähemad kui suuremad, sest keskvalitsusele tavaliselt saake suurematena ei näidatud. Milline oli külvipinna kasvu ja kogusaagi dünaamika XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastakümnetel, nähtub alljärgnevatest andmetest.¹⁰⁰

Aastad	Külvipind tündrites	Saak tündrites
1795	269 573	1 579 886
1796	255 388	1 484 927
1797	249 237	1 472 819
1799	276 506	1 453 968
1800	271 896	1 454 457
1801	271 755	1 177 858
1802	262 549	1 390 495
1803	283 822	1 458 852
1804	284 076	1 430 170
1805	282 594	1 536 491
1806	280 324	1 365 018
1807	276 082	1 245 327
1808	297 523	1 344 709
1809	291 267	1 640 663
1810	293 518	1 565 874
1811	293 020	1 677 735
1812	300 985	1 598 708
1813	302 014	1 687 905
1814	301 602	1 626 413
1815	299 599	1 568 047
1817	296 496	1 561 688
1818	301 156	1 458 087
1819	305 217	1 745 445
1820	304 564	1 682 708
1821	309 599	1 617 944
1822	299 693	1 591 985

¹⁰⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 13 A.

Nagu näitavad andmed, on külvipind alates 1797. aastast kuni 1821. aastani võrdlemisi pidevalt laienenud, kuigi teatud tagasilöökidega. Kui jätta kõrvale ikaldusaastad, siis kõige vähem oli külvipinda 1797 ja kõige rohkem 1821. aastal, kasv seega 1,24-kordne. Saakide poolest ületati 1795. aasta saak, mis esialgsetel andmetel oli parim XVIII saj. lõpul, 1809. aastal, siis aastail 1811, 1812, 1813, 1814 ja kõige suuremal määral 1819. ning ka kolmel järgneval aastal. Kui võrrelda 1819. a. saaki 1797. a. omaga, mil polnud ikaldust, kuid mis oli madalaim XVIII saj. kohta, siis on kasv 1,11-kordne, külvipind oli aga pisut enam kasvanud, nimelt 1,22 korda. Saagikus oli 1797. a. pisut kõrgem kui 1819. a. (4,9 ja 4,7). Väga oluline oli ikkagi külvipinna kasv.

Mis puutub ikaldusaastaisse, siis, nagu juba eespool esitatud andmeist näha, tabas siinset põllumajandust XIX saj. 1. aastakümnel 2 rasket ikaldust. Kuigi aastad 1799—1801 moodustasid esimese ikaldusperioodi põhiosa, tuli põllumajandus tagasilöökide sfäärist täielikult välja alles 1805. aastaga.

Tali- ja suvivilja olukorda ikaldustingimustes võrdlevalt ikaldusvaba 1797. aastaga näitavad järgmised andmed.

Aastad	Taliviljasaak tündrites	Suviviljasaak tündrites
1797	711 754	761 065
1799	686 297	767 671
1800	724 291	730 166
1801	560 407	759 551
1802	597 987	792 508
1803	669 763	789 089
1804	646 160	784 010
1805	753 088	783 403

Nagu siit näha, tabas ikaldus peamiselt talivilja, eriti 1801. aastal, paaril korral aga ka suvivilja. Saagikuse madalpunktiks oli 1801. aasta, mil saadi 4,3 seemet, s. o. 3,3 seemet üle külvi, 1805. a. andis aga juba 5,4 seemet.

Ikalduse teisel perioodil, aastail 1806—1808 oli saagikus küll madal, (a. 1806. — 4,9, a. 1807 — 4,5, a. 1808 — 4,5 seemet), kuid siiski ei langenud see nii madalale kui 1801. a. Kogusaagid olid madalamad kui ikalduse perioodil, välja arvatud 1801. aasta. Külvipind langes 1806. ja 1807. a. võrreldes 1805. aastaga, kuid kasvas 1808. aastal tunduvalt. Tali- ja suvivilja olukorda iseloomustavad järgmised andmed.

Aasta	Taliviljasaak tündrites	Suviviljasaak tündrites
1806	490 306	874 712
1807	588 032	657 295
1808	501 509	843 200

Nagu siit näha, oli 1806. ja 1808. a. suur tagasiminek talivilja alal võrreldes 1805. aastaga. Nendel aastatel on aga üsna hea suviljajasaak. 1807. a. olid mõlemad äpardunud. Viimane suurem tagasilöökk antud perioodil oli 1818. a., kui saadi 4,8 seemet. Suure külvipinna juures — 301 156 tündrit — saadi ainult 1 458 087 tündrit, mis oli vähem kui 1797. aastal. Talivilja saadi 634 662 tündrit ja suvilja 823 425 tündrit, seega oli ikaldunud peamiselt talivilja.

Milline oli siis teraviljatoodang ühe inimese kohta? Kui oletada, et 1680-ndail aastail võis olla aastane kogusaak keskmiselt 810 000 tündrit ja elanikke oli ca 150 000, siis tuleks ühele inimesele 5,4 tündrit. 1795. a. ulatus teraviljajasaak 1 579 886 tündrini, elanikke oli ca 220 000 — seega ühele inimesele 7,18 tündrit. 1796. a. 1 484 927-tünderise teraviljajasaagi juures tuleks ühele inimesele ca 6,74 tündrit. 1817. a. oli teraviljajasaak 1 561 688 tündrit, 1816. a. aga elanikke 240 000, seega ühele inimesele 6,50 tündrit. Siit nähtub, et XVIII saj. lõpul ja XIX saj. antud aastal oli viljatoodang ühe inimese kohta kõrgem kui 1680-ndatel aastatel. Aga samal ajal nähtub ka, et kogutoodang ühe inimese kohta näitab mainitud ajal languse tendentsi.

Mõisapõldude kasvamine toimus osalt peamõisa laiendamise, osalt aga abimõisate rajamise või seniste abimõisate laiendamise teel. Mõnikord sündis see seniste ülesharitud talumaade mõisatamise kaudu. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul oli kubermangu maamõõtja S. Dobbermanni andmeil Eestimaal 293 abimõisat, neist Harjumaal 84, Virumaal 86, Järvamaal 45 ja Läänemaal 78.¹⁰¹ Mõned aastad hiljem on rüütelkonna peamehe Rosenthali andmeil Eestimaal 303 abimõisat. Teistes maakondades oli abimõisate arv jäänud samaks, kuid Virumaal oli nende arv suurenenud 96-ni. Keskmiselt tuli ühe peamõisa kohta 0,6 abimõisat, s. t. 10 peamõisa kohta 6 abimõisat.

9. Uusi püüdlusi põllumajanduslikus tootmises

Iga mõisnik oli loomulikult huvitatud teraviljatoodangu suu- rendamisest oma mõisas. Seni äraproovitud peamine vahend selleks oli külvipinna laiendamine kõigi sellest tulenevate tagajärgedega. Aeg oli aga küps katsetada uusi teid põllumajanduses, sest senine ekstensiivne harimisviis oli oma aja ära elanud. Uus agrotehnika, eriti Inglismaal, näitas üha enam oma paremusi. Põllumajanduse moderniseerimise mõtted hakkasid liikuma esialgu suhteliselt kitsas mõisnike ringis, kellel oli enam ettenägelikkust, paremaid teadmisi põllumajandusest ja sügavamaid huve. Kuid ikkagi liikusid uued mõtted kehtivate agraarsuhete raamides, loodeti edu

¹⁰¹ Andmed kokkuvõtteks vt. ENSV TA Ajaloomuuseum, f. 70, nim. 1, sü. 5, l. 57—100, 122—144, 150—183, 227—263.

saavutada mõisnike monopoolse maavalduse ja teotöö pinnal. Tähtis koht uute suundade otsimisel oli «Liivimaa Üldkasulikul Ökoonoomilisel Sotsieteedil», mis alustas tegevust Riias 1796. aastal ning 1813. aastast peale jätkas tööd Tartus. Tema esimeseks sekretäriks (a. 1796—1801) oli hilisem Tartu ülikooli rektor Fr. Parrot ja teiseks (a. 1801—1811) W. Chr. Friebe. Selts seadis põhikirja kohaselt oma eesmärgiks arendada kõike seda, mis Liivimaaale üldiselt kasuks tuleb. Peamine tähelepanu tuli aga koondata majandusele, eriti mõisa-põllumajandusele. Põhikirja kohaselt tuli seltsil tegelda ka talurahva olukorra probleemidega¹⁰² ja seda ta mõnel määral ka tegi. Seltsi toimetusel hakkasid ilmuma perioodilised väljaanded,¹⁰³ milles käsitleti kaasaega erutavaid põllumajanduslikke ja ka muid küsimusi. Olulist huvi ilmutas selts kõigepealt põllumajandusliku tehnika vastu. Juba 1796. a. esitas Parrot seltsile esimese rehepeksumasina projekti, mis ka heaks kiideti. Ehitamine algas seltsi juhtiva liikme Blankenhageni mõisas Riia lähedal ja 1797. a. juulis toimus selle proov. Masin, mis töötas kahe hobuse jõul ja kahe töölisega, peksis 11 minuti jooksul 55 vihku. Kuid selgus, et allalaskmise seadeldis oli puudulik ja viljapead ei olnud teradest küllalt puhtad.¹⁰⁴ 1799. a., kui masin oli juba parandatud, peksis see katsetusel 1 minutis 2—3 vihku. Minutis tegi ta 1400 lööki, mis olid inimese käelöökidele pintadega täielikult sarnased, ainult tugevamad. Rehepeksumasina külge oli kinnitatud tuulamiseseadeldis, mis igati heakskiitmist leidis.¹⁰⁵ Parrot aga polnud ise oma tööga rahul. A. 1800 konstrueeris ta uue masina. Kontrollimisel sama aasta suvel pandi see käima 6 inimese jõuga (inimeste asemel võidi kasutada ka ühte hobust.), vilja allalaskmisega oli tegevuses 2 inimest. Kahe minutiga peksti 26 vihku, mis aga polnud teradest puhtad. Häda oli selles, et trummel polnud küllalt ümar ega vajalikult lai ning peksulaual oli ainult üks rida tihvte, mida oli aga liiga vähe. Proovimisel arvati, et masina edasisel parandamisel ning 3 inimese ja 2 hobuse rakendamisel võiks see tunnis peksta 13 koormat à 60 vihku, mis oleks enam kui 65 inimese töö.¹⁰⁶ Selts soovis küll kohalikku rehepeksu-masinat, kuid Parroti oma jäi siiski lõplikult välja arendamata, mis sõltus arvatavasti ka sellest, et Parrot juba 1801. a. siirdus Tartusse, kus teda ootasid uued ülesanded.

¹⁰² ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 4, l. 4—5.

¹⁰³ a) Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät, J. 1802—1808,

b) Oekonomisches Repertorium für Livland, J. 1808—1811,

c) Neues oekonomisches Repertorium für Livland, J. 1812—1825,

d) Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft, J. 1825—1836,

e) Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft, Neue Reihenfolge, J. 1837—1865 jne.

¹⁰⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 13, l. 9—10.

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 20, l. 33.

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 20, l. 47.

Silmapiirile kerkisid mõned muudki rehepeksumasinad. 1797. a. osteti Liivimaal mitu Šoti masinat, millest ühe omandas ka Blankenhagen. Masina töötamiseks vajati 4 tugevat hobust ja 6 inimest. See peksis puhtaks nii suvi- kui ka talivilja, lastes läbi 10 koorimat 4 tunniga.¹⁰⁷ Siiski suurt menu sellel masinal ei olnud: see oli kallis ja keerukas, kohapeal ei osatud teda parandada jne.

A. 1800 konstrueeris Läti mölder David rehepeksumasina mudeli ja ehtas järgnevalt ka masina, mis töötas 2 hobuse jõul ja vajas peksmisel 4 inimest. Masin laskis läbi minutis 2 vihku, peksis küllaltki puhtaks, kuid andis ka purustatud teri.¹⁰⁸ Selts omalt poolt sellele masinale soovitusi ei andnud ja laiemalt see ka tarvitusele ei tulnud.

Mõningates mõisates (seejuures ka Keilas ja Valingus) leidis kasutamist Rootsi rehepeksumasin. Selle käimapanemiseks oli vaja 2—3 hobust ja töö juurde 6 inimest. 12 tunniga peksis see 20 koorimat kaeru, kusjuures põhk oli teradest puhas. Võidi peksta ka põllul kuivanud vilja.¹⁰⁹ Ka see masin oli kallis, parandamine siin raske, millised asjaolud takistasid selle levikut.

XVIII saj. lõpul ulatusid Baltikumi andmed ka pastor Pessleri poolt konstrueeritud ja Rostocki lähedal ehitatud rehepeksumasina kohta. See pandi normaalselt käima kahe härja või hobuse jõuga, tööle leidis rakendamist 2—3 inimest. Vilja peksis see korralikult ja tuulas ka. Kuid sinse talupoja-pärisorja jaoks oli masin liiga keerukas ja hinnalt kallis.¹¹⁰

XIX saj. algul hakkas Ida-Baltikumis levima ka nn. peksurull (Dresch Walze). See oli olnud juba sajandeid kasutusel Itaalias, levis siis teatud täiendustega Lõuna-Prantsusmaal ja XIX saj. algul Saksamaal. Ida-Baltikumis ehitati esimene 1804. a. Kura maal, mille järel see tuli tarvitusele mitmetes mõisates. Peksurulli töölerakendamiseks oli vaja ühte hobust ja kahte inimest. Nisu, kaera, odra ja herned peksis see puhtaks, rukist tavaliselt mitte. Peksurull võis peksta päevas 15—20 lademikku à 30 vihku ehk ühe lademiku 10—15 minutiga. Töö tootlikkus kahtlemata tõusis; seal kus varem oli vaja 16 hobust, oli nüüd vaja ainult ühte.¹¹¹

Nagu juba märgitud, ehtas Parrot vilja tuulamise seadeldise, mis töötas koos rehepeksumasinaga. 1799. a. otsustas ta ehitada iseseisva ja täiuslikuma tuulamismasina, mida omaette võidi käima panna inimjõuga, aga saadi ühendada ka rehepeksumasinaga.

¹⁰⁷ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 13, l. 18 ja Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. I Th. Riga, 1802, S. 16.

¹⁰⁸ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. I Th., S. 30.

¹⁰⁹ Neues oekonomisches Repertorium für Livland. 6. Bd., 2. St. Dorpat, 1818, S. 213—220.

¹¹⁰ Oekonomisches Repertorium für Livland. 2. Bd., 3. St. Riga, 1808, S. 747.

¹¹¹ Sealsamas, S. 750 ja Oekonomisches Repertorium für Liefland. 3. Bd., I. St. Riga, 1809, S. 71—79, 4. Bd., I. St., S. 487.

Minutis laskis see läbi 1 vaka aganatega vilja, visates terad 20 ja aganad 4 jala kaugusele.¹¹²

Rehepeksu küsimuste kõrval, mis kahtlemata olid väga tähtsad, tegeldi töö produktiivsuse tõstmise huvides mõnede muudegi põllumajandusliku tehniku küsimustega. Nii konstrueeris Parrot 1797. a. hekslimasina mudeli. Järgmisel aastal ehitas ta masina põhijoon-tes valmis. Kui töötas üks inimene, siis valmistas see tunnis 25 vakka heksleid, võidi kasutada ka kahte inimest, millega töötulemused kahekordistusid.¹¹³ Huvi tunti ka kahehobuse-vankri vastu, mis võinuks asendada koormate vedamisel senist väikest taluvankrit. Eeskujuga leiti mõningatest Eestimaa mõisatest, kus see juba kasutusel oli.¹¹⁴ Kuid suuremat edu sellise vankriga siiski ei olnud. See nõudis tugevamaid hobuseid, keda talupoegadel aga polnud. Koorma tegemine ja mahalaadimine nõudis inimestelt suuremat pingutust, mida talupoeg kanda ei tahtnud.

On märkimisväärne ka püüd leida uusi tuluallikaid. Kuna ühel seltsi liikmel õnnestus valmistada vahtramahlast üsnagi head suhkrut, otsustati Põhja-Ameerika Ühendriikidest tellida suhkruvahtraid ja neid siin kasvatama hakata.¹¹⁵

Mis puutub talumajandusse, siis mõnel määral tegeldi ka sellega, lootes siin mõningat edu tagada kehtiva korra raamides. Talupoegi õhutati näiteks kartuleid kasvatama (makstes suurte saakide meistritele mõni aeg ka preemiaid), rohkem käsitööd tegema lisatulu saamiseks jne. XIX saj. algul kuulutati välja auhinnatöö teemal «Kuidas oleks võimalik sinse talupoja olukorda majanduslikus ja moraalses mõttes parandada ja milliseid vahendeid tuleks kasutada».¹¹⁶ Nõutav oli, et ettepanekud oleksid kooskõlas maa põhikorruga. Uksküla pastor Ch. W. Brockhuseni poolt koostatud käsikiri,¹¹⁷ mis mõningate muudatustega 1808. a. ka trükkis ilmus,¹¹⁸ kuid senini nagu varju jäänud, on siiski päris huvitav. Autor kritiseeris siinset agraraarühete süsteemi ja talurahva suhte teostatavat poliitikat ning pidas muutuse teostamist hädavajalikuks. Mõisnike omavolile tuleb teha lõpp, talurahva koormised kindlaks määrata, talupojale kindlustada omandiõigus, tagada hariduse saamise võimalused ning pärisorjus kaotada. Kuid kõike seda tuli teha järk-järgult, mitte üleöö ega ühekorraga.

¹¹² Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. II Th. Riga, 1802, S. IX, XX, XXI.

¹¹³ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. I Th. Riga, 1802, S. 24.

¹¹⁴ Sealsamas, lk. 10, 11.

¹¹⁵ Sealsamas, lk. 27.

¹¹⁶ Originaalis «Wie kann der Zustand der hiesigen Landmannes in ökonomischer und moralischer Rücksicht verbessert werden und welche Mittel wären hier zu am zweckmässigsten anzuwenden und auch auszuführen».

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 27, l. 28—75.

¹¹⁸ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. 5. Bd. Riga, 1808, S. 123—192.

XIX saj. algul hakkasid tehnilist laadi otsingud tagaplaanile jääma, kuna tulemused jäid siiski piiratuiks ja pealegi lahkus oma kohalt ka Parrot, kes nendega oli intensiivselt tegelnud.¹¹⁹ Päevakorda kerkis nüüd üha enam kogu põllumajanduse (tegelikult küll mõisamajanduse) efektiivsuse tõstmine, kusjuures kaalukalt osa uute mõtete propageerimisel hakkas siin etendama Friebe. Ta rõhutas,¹²⁰ et Liivimaa põllumajandusele on saabunud aeg edasiminek; selleks on olemas vastavad tingimused ja ka vajadus. On tarvis arvestada teiste maade kogemusi, aga on vaja ka ise katsetada ja proovida, mis siinsele maale kasulik on. Friebe pidas silmas Inglise põllumajanduse edusamme ja samal ajal ka A. Thaeri tööd «Sissejuhatus Inglise põllumajanduse tundmaõppimiseks Saksa põllumajanduse täiustamist silmas pidades»¹²¹, mis Inglise põllumajanduse kogemusi populariseeris ja kohandas Saksamaa oludle. Friebe leidis õigusega, et senised tööd Liivimaa põllumajanduse kohta, nagu J. Fischeri «Liivimaa põllumajandusraamat»¹²², on vananenud. A. W. Hupeli «Ökonoomiline käsiraamat» I¹²³ annab küll hea ülevaate tolleaegsest tegelikust põllumajandusest, kuid uut suunda see ei näita. Seepärast on vaja uut käsitlust uute suundadega siinse põllumajanduse jaoks, mis oleks siinsetele tingimustele kohandatud. Selle töö — «Liivimaa põllumajanduse parandamise teoreetilised ja praktilised põhimõtted»¹²⁴ kirjutas Friebe tuginedes oluliselt Thaeri eeskujule. Mida siis soovitas Friebe oma mainitud teoses? Selle esimeses köites puudutas ta üht kõige valusamat küsimust, väetamist. Ta kinnitas, tõi siin, üsna selget ja iseenesest mõistetavat asja, et ilma väetamise otsustava parandamiseta ei saa kõrgemat saaki. Ja kuna laudasõnnik oli kõige tähtsam väetis, siis tuli kindlustada, et põld seda vajalikul määral saaks ja et see oleks ka kvaliteetne. Kuid selleks peavad loomad olema korralikult toidetud ja allapanu olgu samuti küllaldane. Kui viimasest on puudus, kasutatagu kanarbikku, sõnajalgu, puulehti. Veetagu sõnniku suurendamiseks lauta 1—2 tolli paksuselt rohumättaid ja turvast, teetagu komposti, käärimisprotsessi süvendamiseks kasutatagu lupja. Millise looma (veise, hobuse, sea, lamba) sõnnikut millisel pinnasel kasutada, selle kohta

¹¹⁹ Parroti mitmesuguste leitud nimekiri vt. ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1., sü. 23, l. 25—26, tema tegevusest täiendavalt vt. G. F. Parrot. Tartu, 1967. (TRU rotaprint).

¹²⁰ Üks esimesi projekte vt. ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1. sü. 15, l. 1—8.

¹²¹ A. Th a e r. Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirthschaft in Rücksicht zur Vervollkomnung deutscher Landwirthschaft. Hannover, 1798.

¹²² J. F i s c h e r. Liefländisches Landwirtschaftsbuch. Zum Druck' befördert und mit einer Vorrede von J. G. Arndt. Halle, 1753. Neue verbesserte und um vieles vermehrte Auflage. Riga u. Leipzig, 1772.

¹²³ A. W. H u p e l. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten, 1 Th.

¹²⁴ W. Chr. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Liefland. 1., 2., 3. u 4. Bd. Riga, 1802, 1803, 1805, 1808.

annab ta lähemaid juhiseid. Sõnnikule lisaks loeb ta vajalikuks tarvitada lupja näiteks savistel, turba- ja soomullastel aladel. Merglit, arvestades selle koosseisu, soovitas ta kasutada savisel ja liivasel maal. Kipsi pidas ta kasulikuks ristikkeina, herne, oa, läätse, lina ja kaera väetamiseks. Otstarbekohaseks luges ta ka turbamulla puistamist noortele taimedele, eriti aga sibulatele. Puutuhka pidas ta kasulikuks savise, mitte aga liivase ja lubjarikka maa jaoks. Võsamaa kasutamist senisel kujul pidas ta maa väljakurnamiseks, kuigi esialgu saadi head saaki. Saakide tõstmiseks siin tuli samuti kasutada sõnnikut. Ta soovitas kasutada ka haljasväetist, nagu hernest, vikki, tatart, ristikkeina. Eriti tulusaks pidas ta nende kasutamist kaugematel aladel, kuhu sõnnikut raske viia. Kuna laudasõnnik jäi peamiseks väetiseks, siis tuli selle kindlustamiseks tõsta karjanduse taset. Nuumhärgade pidamist üksi pidas ta väheseks. Karjanduse arendamiseks soovitas ta söödabaasi tugevdamist. Kuna heinamaad olid suhteliselt halvad, tuli alustada nende parandamist saagikuse tõstmise eesmärgil: kuivendada soised ja vesised maad, puhastada need samblast ja võsast, piirata seal karjatamist, ja kui võimalik, tuleks neid ka väetada. Söödabaasi tugevdamiseks soovitas ta ristikkeina, eriti aga kartuli kasvatamist, kasutades neid söödaks veistele, lammastele, sigadele. Sellise söödabaasi tugevdamise kaudu võiks juba saavutada teravilja saagikuse kasvu, ja ka allapanu suureneks. Kuid Friebe ei lugenud seda piisavaks. Ta leidis, et senine 3-põllusüsteem on iganenud, see on maad välja kurnav süsteem. On vaja Inglismaa eeskujul üle minna viljavaheldusele, seejuures 7—8 välja süsteemile, mille rakendamiseks ta andis ka vastavad skeemid. Peale väetamise ja viljavahelduse rõhutas Friebe maa hoolsat ja korralikku harimist, milleks ta andis ka juhiseid tolle aja tingimuste kohaselt. Väga vajalikuks pidas ta maaparandust, eriti liigvee all kannatavate maade kuivendamist. Selleks soovitas ta kraave sügavusega 2 jalga, laiusega alt 1 jalg, pealt 2¹/₂ jalga, mida võiks täita kividega, lepa- või pajuhaio kubudega ja siis vajaliku mullaga katta. Friebe poolt ettenähtud ja soovitatud need ja teised uuendused oleksid muidugi põllumajandust edasi viinud, kuid kuidas tagada nende elluviimist? Friebe näitab, mida oleks kasulik teha, kuid ei näita, kust saada selleks tööjõudu, kuidas tõsta töö produktiivsust, mis töömahu kasvamise tingimustes väga vajalik oli. Aga uuenduste puhul töömaht pidi kasvama. Friebe jätab senised põllutööriistad oma kohale, ütleb ainult, kuidas nendega oleks otstarbekohasem töötada. See oli omast kohast paratamatu, sest talupoja jõud ei kandnud tollal parema ja raskema adra ning äkke kasutuselevõtmist. Talupoja majapidamine ei suutnud pida suuremaid ja tugevamaid hobuseid. Inglise põllumajandus, mis oli eeskujuks, andis efekti hoopis uutes tingimustes, see oli kapitalistlik suurpõllundus. Siinse põllumajanduse murranguline edasimineku nõudis agraarsuhete muutmist, kuid mitte ainult seda.

Töötaja tööinnu kasv võis anda küll töö produktiivsuse kasvu. Aga sellestki oli veel vähe. Tõeliseks edasiviijaks võis saada uus agrotehnika, masinad, agronoomiliste teadmiste laienemine, kunstväetised jne. Kuid kõik see ei sõltunud ainult siinsetest oludest. Ja seetõttu jäi ikkagi vana süsteem mõneks ajaks veel edasi logisema, kuigi selles toimusid teatud muutused.

IV. TERAVILJATOODANGU REALISEERIMINE. VIINA- PÕLETAMINE JA ÕLLEPRUULIMINE XVIII SAJ. LÕPUL JA XIX SAJ. KAHEL ESIMESEL AASTAKÜMNEL

1. Põllumajandus ja Eestimaa geograafiline asend. Tähtsamad sadamad. Teedevõrk

Eestimaa geograafiline asend soodustas kahtlemata põllumajanduse kaubalisuse arengut. Uhel pool asetsesid Lääne- ja Põhja-Euroopa maad, kellega kaubanduslikud suhted olid kujunenud juba eelmistel sajanditel, ja teisel pool Venemaa, kellega majanduslikud sidemed hakkasid tihenema eriti XVIII saj. 2. poolel, kusjuures olulise tähtsusega oli siin tollipiiri likvideerimine Eesti- ja Venemaa vahel 1782. aastal ja viinamüügi võimaluste avardumine Venemaale. Eestimaa rannikul olid mitmed sadamad, mille kaudu toimusid sidemed meretaguste maadega. Tallinn peasadamana oli vahendajaks mitte ükski Eesti- ja välismaa vahel, vaid teatud osa transiidist käis tema kaudu ka Vene- (eriti Peterburisse ja Pihkvasse) ja Liivimaale ning vastupidi. Ta tähtsus transiitkaubanduses oleks võinud olla palju suurem, kui tal oleks olnud parem ühendustee Venemaaga. Tallinna järel seisis teisel kohal Haapsalu, kuigi esimesest oma tähtsuse poolest üsna kaugel. Madala vee tõttu võis ta otseselt vastu võtta ainult vähemaid laevu, suuremad pidid jääma reidile. Mis puutub Paldiskisse, siis oma sügava ja jäävaba lahe tõttu oleks see võinud olla Euroopa paremaid sadamaid. Neid asjaolusid arvestades tahtis Peeter I siia ehitada Venemaa peamise sõjasadama Balti merel, kuid pärast teda ei pööratud sellele mõttele enam vajalikku tähelepanu. Lagunes seegi, mis oli ehitatud. Ei kasutatud ka võimalusi sinna kaubasadama rajamiseks. Veidi transiiti läks siit siiski Tallinna ja Peterburi, kui Tallinna sadam ja Soome lahe idaosa olid kinni külmunud. Eestimaa rannikul oli rida nn. erasadamaid, mis kuulusid ühe või teise mõisa piiridesse. Virumaa rannikul asetsesid järgmised erasadamad: 1) Käsmu, 2) Vergi, 3) Toolse ja 4) Kunda. Esimene neist kuulus Aaspere, teine Vihula, kolmas Selja ja viimane Kalvi mõisa piiridesse. Tähtsuselt esimesel kohal oli Kunda, mille kaudu käis viina ja vilja, aga ka mõningate muude kaupade väljavedu ning kala-

kaubandus soomlastega. Harjumaa rannikul asus Käsma sadam, mis kuulus osalt Kolga, osalt Kõnnu mõisale. Eestimaa läänerrannikul asus Virtsu sadam, mis kuulus samanimelisele mõisale. Siit viis ühendustee üle väina Muhumaale ja sealt edasi Saaremaale. Läbi väina sõitsid laevad Riiga, Pärnu, Haapsallu, Tallinna, Narva ja Peterburi ning võisid ka siin peatuda. Riguldi mõisa piirides asetses nn. Spitthammeri sadam, kus laevad mõnigi kord ankrus seisid. Hiiumaa suureks aknaks merekaugustesse oli nn. Suursadam (sügav sadam) Hiiumaa kirdeosas kuuludes Suuremõisale.¹²⁵ Selle kaudu arenesid kaubanduslikud sidemed Eestimaa mandriga, aga ka kaugemate aladega — Venemaaga, Soomega ning isegi Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega. Väikeste sadamate tähtsus seines peamiselt rannavete sõitude soodustamises ja ka kalakaubanduses.

Kaubaliikluse seisukohalt oli üsnagi olulise tähtsusega sinne kaunis tihe teedevõrk, mis ühendas maa eri osi omavahel, lõi ühendused sadamatega ja ka naaberkubermangudega. Olgu kõigepealt nimetatud läbi Virumaa idaosa kulgevat suurt postimaanteed, mis viis Peterburist Narva kaudu üle Jõhvi ja Rannapungerja Tartusse ja sealt edasi Riiga. Kubermangu pealinn oli loomulikult lähte- ja sihtkohaks mitmetele magistraalidele. Siit läks postimaantee läbi Jõelähtme, Haljala, Vaeküla, Põdruse, Jõhvi ja Voka Narva, kusjuures Jõhvis ühines ta juba eelmainitud maanteega. Tallinn—Narva haruteeks oli nn. Pühajõe tee, mis 139. verstal Tallinnast, Põdruse postijamast käänas vasakule mere äärde ja sealt läbi Ontika, Toila ja Pühajõe ühines Vokas Tallinn—Narva magistraaliga. Sellelt maanteelt viis harutee ka Rakverre. Liivimaaga ühendasid Tallinna mitmed maanteed. Üks neist hargnes 23. verstal Tallinnast, Jõelähtmest ida pool Tallinn—Narva maanteelt paremale ja läks läbi Jägala mõisa piiride, Jäneda, Kurisoo, Orina, Kapu, Piibe ja Selli mõisate kaudu Viljandimaa idaossa ja sealt edasi Tartusse. Teine maantee algas Tallinnast, möödus Mõigu, Lehmja, Vaida, Paunküla, Mäo ja Koigi mõisatest ning umbes 5. verstal Koigist lõunas suundus üle Liivimaa kubermangu piiri ja sealt edasi Põltsamaale, kust juba vähem maantee läks Tartusse. Tallinna—Põltsamaa maanteelt läks Mäo mõisa juurest harutee Paidesse ja sealt edasi Särevere kaudu Lõuna-Eestisse ning üle Kabala Viljandisse. Eestimaa läänepoolsetel aladel oli suureks magistraaliks Tallinn—Pärnu postimaantee, mis viis läbi Märjamaa. Tallinnast läks suur maantee ka Raplasse, sealt edasi Raikkülla, Järvakandi lähistelt juba vähemana Pärnumaale, kus ta ühines Tallinn—Pärnu postimaanteega.

Samalt Tallinn—Pärnu postimaanteelt hargnes ca 26. verstal Tallinnast maantee, mis viis Lihulasse. Lihulast läks maantee Virtsu ja Lihula ning Sipa vahelt harumaanteena Pärnu. Virtsu kaudu toimus ühendus üle väina Muhumaaga ja sealt edasi Saare-

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A 2, l. 150.

maaga. Lihula—Virtsu teelt Karuse kirikust lõuna pool käänas tee vasemale, mis ühendas Muhu- ja Saaremaad Pärnuga. Tallinna ühendas Haapsaluga Tallinn—Haapsalu maantee, millest haru maantee, algusega Keilast loodes, viis Paldiskisse. Haapsalust viis maantee Lihulasse, mis teatavasti oli ühendatud nii Pärnu, Virtsu kui ka Tallinnaga.¹²⁶

Peale suuremate magistraalide olid veel vähema tähtsusega teed, mis ühendasid mõisaid, kirikuid, külasid. Teede pikkus ulatus Eestimaal XIX saj. keskel 1197 verstani, millest Harjumaale kuulus 419,4, Virumaale 298,4, Järvamaale 223,8 ja Läänemaale 255,7 versta. Kõige tihedam oli teedevõrk aga Järvamaal, millele järgnesid Läänemaa, Harjumaa ja Virumaa.¹²⁷

Eestimaal suured maanteed olid Hupeli andmeil¹²⁸ enamasti heas korras ja võidi liikuda täiesti julgesti, röövleid kartmata. Maanteed olid kruusatatud, keskelt kumerad, kraavid puhastatud ja teeäred mõlemalt poolt vajalikus kauguses metsast puhastatud. Ühel pool teed olid verstapostid ja teisel pool teetükkide tähisted, kust võis näha, milline mõis selle korrashoiu eest vastutab. Teede korrashoid, nagu kruusatamine, kraavide puhastamine ja sildade tegemine, oli talupoegade kohustuseks. Mõis andis vajaliku materjali ja raha. Maanteede korrashoidu kontrollisid haagikohtunikud. Nn. kirikuteid, mis viisid kihelkonnast kihelkonda, mõisast mõisasse ja kirikusse, kontrollisid ülem-kirikueestseisjaid. Liiklusraskusi võis tekkida kevadel ja sügisel ilmastikutingimuste mõjul ja talvel suurte tuiskude ajal, eriti vähematel teedel, kuid talupoeg oma kerge vankri ja reega pääses ikka läbi.

Maanteed olid suurema või vähema kaubaliikluse magistraalideks. Postimaanteedel veeti muidugi ka posti ja reisijaid. 1820. aastate paiku oli üldse 16 postijaama 343 posthobusega. Tallinn — Narva maantee, välja arvatud Narva, oli 10 postijaama, neist suuremad Jõhvi 45 hobusega, Voka ja Vaivara kumbki 36 hobusega, kuues postijaamas oli igas 20 ja Tallinnas 12 hobust. Suured jaamad olid ka Väike-Pungerja 39 hobusega ja Rannapungerja 43 hobusega. Tallinna — Pärnu maanteel oli 4 postijaama (Saue, Ruunavere, Sõtküla ja Jädivere) igas 9 hobust.¹²⁹ Kõik maapostijaamad olid rüütelkonna ülalpidamisel ja juhtimisel. Rüütelkond ehitas hooned, temale kuulusid hobused ja ta maksis postipoiste palga. Postijaamapidaja mingit renti rüütelkonnale ei maksnud, kuid temale läks reisijatelt saadud sõidutasu, samuti sai ta mõisatest postifuraaži kaertes ja heinas. Ta pidi hoolitsema postijaama

¹²⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 22 A 2, l. 145—148; f. 2638, nim. 3, sü. 3, l. 14—16; L. A. Mellin. Die Karte Estlands.

¹²⁷ R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval, 1853, S. 93.

¹²⁸ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten vom Lief- und Ehstland. 1. Bd., S. 523—530.

¹²⁹ O. Huhn, op. cit., S. 37.

jooksva remondi eest, muretsema sõidukid ja pidama teatud hulga hobuseid. Postisaadetised tuli tasuta edasi toimetada. Rüütelkonnal tuli hoolitseda postisaadetiste eest ka Paldiskisse, Haapsallu, Paidesse ja Liivimaa piirilt Virtsu. Tallinna postijaam seisis linna kontrolli all. Tema tegelik juhtimine kuulus postijaamapidajale, kes sai selleks linnalt teatava summa ja kelle käsutusse läks ka sõiduraha reisijatelt. Posti edasitoimetamise eest maksis riik rüütelkonnale ja Tallinnale vastavalt 5 ja 8 kopikat hobuse pealt.

Eespool esitatud soodustavate tegurite kõrval mõjus kaubandusele negatiivselt transpordi aeglus, sest ainsaks veovahendiks maal ja ka linnas oli ikkagi hobuveok ja suures osas koguni talupoja oma. Kaubandust pidurdas samuti laevatatavate jõgede puudumine ja muidugi majanduse püsimine feodalismi ängistavate pihvide vahel, mis muuhulgas surus äärmiselt madalale talupoegkonna kui kõige arvukama kihi ostujõu ja tegi minimaalseks tema müügivõimalused. Tallinna kui kubermangu peamist kaubanduslikku keskust häiris eriti Peterburi, aga ka mõningate teiste linnade võistlus ning efektiivsema ühenduse puudumine Vene tagamaadega.

2. Teraviljatoodangu realiseerimine

Kui võtta teraviljasaak tervikuna, siis osa sellest jäi maale seemneks, inimestele toiduks ja mõnel määral ka loomasöödaks. Vilja magasiitade asutamise järel 1799. aasta ukaasi alusel anti sinna 3 setverti tali- ja 3 setverikku suvivilja iga revisjonihinge kohta. Ülejäänud osa läks otseselt müügiks või viinapõletamiseks ja õllepruulimiseks. Rukis ja oder viidi Harjumaalt ja Läänemaalt tavaliselt müügile Tallinna, Haapsallu ja Pärnu, Järvamaalt Tallinna ja Narva, Virumaalt Rakverre, Narva ja Peterburi. Kaer transporditi Harju- ja Läänemaalt müügile Tallinna ja Haapsallu, Järvamaalt Tallinna, Virumaalt Tallinna, Narva ja Rakverre. Nisu läks Harju- ja Läänemaalt Tallinna ja Pärnu, Järvamaalt Tallinna ja Narva ning Virumaalt Tallinna, Narva ja Peterburi.¹³⁰ Kubermanguvalitsuse andmeil läks aastail 1795, 1796, 1797 ja 1798 ühel või teisel viisil müügile keskmiselt 22,5% kogu saagist. Kuna peamine müüja oli mõis, siis mõisa käsutuses olevast teraviljast läks nii või teisiti müügile tunduvalt suurem protsent, võib-olla kahekordne või isegi enam. Tuleb arvestada, et osa taluviljast läks nn. kohusvilja näol mõisniku kätte. Teravilja kogus, mis läks müügile ühel või teisel viisil, oli aastate jooksul muutuv, sõltudes mitmetest asjaoludest. Varasematel aegadel, kui viinapõletamine oli vähem arenenud, läks vilja rohkem müügiks otseselt. Viinapõletamise kasvamisega see mõnel määral kahanes, aga sõltus palju ka

¹³⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1j, sü. 22 A 2, l. 9.

sellest, milline oli vilja- ja viinahindade suhe ja milline oli saakide suurus. Kõige suurem osa müügiviljast läks siiski viinapõletamiseks, mis oli eri aastatel mitmesugustel põhjustel samuti muutlik. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastakümnetel põletati kõige enam vilja viinaks a. 1800, nimelt 253 629 tündrit. Kõige vähem kulutati vilja selleks 1808-ndal aastal — 153 504 tündrit. Sellele järgnes 1807. aasta 158 297 tündriga.¹³¹ Mõlemad olid teatavasti ikaldusaastad. Õlle jaoks kulutati ligikaudu 20 000 tündrit odralinnaseid aastas.

Teravilja otsene müük toimus osalt sise- osalt aga väliturule. Siseturu osatähtsus kasvas seoses linnaelanikkonna suurenemisega. Teatud osa kohalikust viljast läks ka siinviibivatele sõjavägedele. Kuna sisetarbimine kasvas, viinapõletamine ja õllepruulimine nõudis oma osa, kuid teraviljatoodang ühe inimese kohta isegi veidi tagasi läks, siis pidi väljavedu vähenema. Seda näitavad ka vastavad andmed. 1771. a. läks Tallinna sadama kaudu välja 140 664²/₃ tündrit teravilja ja selle saadusi, seejuures rukist 122 166²/₃, nisu 4121, otra 12 550 tündrit, kaera 984, rukkijahu 12 ja linnaseid 831 tündrit. 1775. a. viidi samast välja 162 281 tündrit teravilja ja selle saadusi, seejuures rukist 157 931¹/₃, nisu 1664²/₃, otra 1674, kaera 160 ja linnaseid 851 tündrit.¹³² A. 1800 aga teatas rüütelkonna peamees, et Eestimaalt veetakse headel aastatel välja 119 000 tündrit teravilja. 1827. a. eksporditi Tallinna sadamast näiteks 76 296,32 tündrit teravilja ja selle saadusi, seejuures rukist 63 088,59, otra 10 110,18, kaera 3006,00 ja odratangu 91,55 tündrit,¹³³ mis oli tolle aja kohta üsna suur kogus, kuid ikkagi tunduvalt vähem kui näiteks 1775. a.

Mõnel määral läks vilja välja ka Haapsalu, Kunda ja Pärnu kaudu, aga üldpilti need oluliselt ei muutnud. Eestimaalt eksporditav vili läks mitmele poole: Rootsi, Taani, Saksamaale, Soome, Inglismaale ja mujalegi.

Rüütelkond pidas väga vajalikuks teravilja ja üldse põllumajandussaaduste müüki välismaale, kuna see andis hõbedat. Siinse aadli rahalised kohustused rajanesid aga hõbedal. Põllumajandussaaduste väljaveost oli huvitatud ka kaupmeeskond, sest sellest sõltus temagi heaolu.

3. Viinapõletamine ja õllepruulimine

Viinapõletamise ja õllepruulimise alal olid kõige paremas olukorras era-, linna- ja haiglamõisad. Need võisid põletada viina ja pruulida õlut nii palju, kui selleks oli reaalseid võimalusi. Riigimõisad võisid seda teha ainult oma ja oma kõrtside ning kirikumõis-

¹³¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 5 A.

¹³² A. W. HupeI. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd., S. 410—411.

¹³³ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1828, Nr. 12.

sad oma vajadusteks. XVIII saj. maapäevad võtsid korduvalt vastu otsuseid, millega püüti kindlustada viinapõletamise ja õllepruulimise ainuvõimalus feodaalidele ning keelata see talupoegadele, käsitöölisele jne. Kuid viinapõletamine laiemas ulatuses siiski kehtis keelust hoolimata. 1773. aastal konstateeriti maapäeval, et talupojad, kellel on vastavad katlad, kasutavad neid mitte ainult ise, vaid laenavad ka teistele.¹³⁴ Mis puutub õllepruulimisse, siis säilitasid talupojad õiguse pruulida õlut oma vajadusteks.

Viinapõletamine sai hoogu eriti XVIII saj. 2. poolel ja oli saj. lõpul tunduvalt ulatuslikum kui XVII saj. lõpul. Viinapõletamist stimuleeris siis Venemaa turu avardamine ja soodne hindade konjunktuur. Sellel oli määratu tähtsus teraviljakasvatuse forsseerimisele ja kogu mõisamajanduse arengule.

Teravilja realiseerimine viinapõletamise kaudu oli tulusam mitte ainult hinna poolest, vaid pakkus soodustusi ka transportimise seisukohalt. Pealegi oli võimalik viinapraaga arvel laiendada nuumhäregade pidamist ja sel teel mitte üksi suurendada otseseid sissetulekuid, vaid ka sõnniku hulka.¹³⁵

Viinatootmise iseloomustamiseks olgu esitatud kõigepealt järgmised andmed.

Aastad	Viina hulk pangedes	Viinaköövide arv
1796	546 295	389
1797	569 880	389
1798	655 067,5	394
1799	680 476	394
1800	677 907	395
1801	608 945	384
1802	512 432	387
1803	463 750	364
1804	454 835	357
1805	438 177	360
1806	423 790	375
1807	416 900	367
1808	400 661	359
1809	442 789	373
1810	457 386	378
1811		
1812	507 854	391
1813	550 828	395

¹³⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. AI 31, l. 104—105.

¹³⁵ Viinapõletamise vajaduse probleemidest lähemalt vt. O. Ibius. Piiritööstuse põllumajanduslikust tähtsusest. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1959, nr. 1.

Aastad	Viina hulk pangedes	Viinaköövide arv
1814	554 720	380
1815	480 516	380
1816	467 717	376
1817	475 963	380
1818	461 522	379
1819	554 866	378
1820	580 291	385
1821		
1822	547 458	376
1823	580 320	348 ¹³⁶

Esitatud andmete alusel näeme, et sel ajavahemikul oli viinaproduktioonis olulisi kõikumisi. Keskmiselt põletati viina aastail 1796—1799 — 612 929,5, aastail 1800—1809 — 484 017,7, aastail 1810—1819 — 501 263,5 pange.

XIX saj. 1. aastakümnel, viljaikalduse tingimustes toimus tugev langus võrreldes eelmise saj. lõpuga. Teisel aastakümnel tõusis viinaproduktioonis, kuigi ei saavutatud XVIII saj. viimaste aastate taset.

Üksikute aastatena võttes saavutas (varasemal ajal) viinaproduktioonis kõrgpunkti 1799. a. 680 476 pangega. Järgnevalt algav langus jõudis sajandi 1. aastakümne kohta madalaima seisuni 1808. a. 400 661 pangega. Uus tõus algas juba 1809. a., jätkudes teisel aastakümnel teatud tagasilöökidega. Suurema tootmisega olid 1814. a. — 554 720, 1819. a. 554 866 ja eriti 1820. a. 580 291 pangega. Aga needki aastad jäid tunduvalt maha 1799. a. omast. Madalaimas punktis seisis tootmine sel aastakümnel 1818. a. 461 522 pangega.

Mis puutub viinaköövidesse, siis, nagu näitavad andmed, kõikus ka nende arv. Vaadeldava perioodi varasema aja kohta oli viinakööke kõige enam a. 1800 — nimelt 395. Siit peale hakkas nende arv vähenema, kuigi ajuti esines ka kasvu. Madalseisus XIX saj. esimesel aastakümnel olid 1804. aasta 357 ja 1808. a. 359 viinaköögiga. Viimaste arvu kasv algas uuesti 1809. aastaga, kusjuures 1800. aasta tase saavutati uuesti 1813. a. 395 viinaköögiga. Järgnevad aastad näitavad tagasiminekut mõningate kõikumistega. Järgnevalt aastakümnel oli viinakööke kõige vähem 1816. a. — 376. Viinaköövide arvu suurenemine või vähenemine oli arusaadavalt seotud nende tingimustega, mis üldse mõjutasid viinaproduktioonis. Märkimisväärne on andmed viinaköövide koormatuse kohta. A. 1796—1799 andis üks viinaköök keskmiselt 1567,59, a. 1800—1809 — 1301,2, a. 1810—1819 — 1312,20 pange viina. Sellest järele-

¹³⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5 A.

dub, et eriti XIX saj. esimesel, aga ka teisel aastakümnel käigusolevad viinaköögid ei töötanud täie võimsusega.

Kui vaadelda viinapõletamist maakonniti, siis nähtub, et esikoht kuulus alati Virumaale.

Teine koht viinapõletamises kuni 1812. aastani kuulus Harjumaale, 1812. ja 1813. aastal Läänemaale ja 1814. aastal Järva- ja Läänemaale. Järgnevatel aastatel võistlesid teise koha pärast Harju-, Järva- ja Läänemaa.

Kuna Virumaa oli teistest ees viinatoodangu poolest, siis oli ka tema kihelkondadel üsna märkimisväärne koht teiste hulgas. Kuid ka teistes maakondades oli kihelkondi üsna kõrge viinaproduktiooniga. Võttes aluseks 1810. a. andmeid, olid suuremateks viinapõletajateks järgmised kihelkonnad: Jõhvi 41 720, Viru-Jaagupi 29 900, Koeru 27 740, Simuna 24 912, Rapla 20 790, Lüganuse 19 040, Haljala 16 375, Kadrina 16 000, Kose 14 668, Ambla 14 424, Kullamaa 13 380, Rakvere 13 840, Väike-Maarja 13 200, Peetri 13 315, Viru-Nigula 12 793, Juuru 12 460, Türi 12 180, Harju-Jaani 11 052 ja Hageri 10 785 pangega. Teistes oli aastane toodang alla 10 000 pange ja mõnedes koguni üsna väike, Lihulas näiteks 1000, Noarootsis 730, Jõelähtmes 560 pange jne. Viinatoodang sõltus muidugi kihelkonna suurusest ja mõisate arvust, aga ikkagi ka viinapõletamise intensiivsusest. Harjumaal tuli näiteks 1810. aastal keskmiselt ühe meeshinge kohta aastas 4,33, Virumaal 8,01, Järva- ja Läänemaal 6,51 ja Läänemaal 3,73 pange. Kõige rohkem ühe meeshinge kohta põletati viina järgmistes kihelkondades: Viru-Jaagupis — 14,26, Koerus — 11,25, Jõhvis — 10,47, Lüganusel — 10,25, Vaivaras — 9,20, Rakveres — 9,11, Simunas — 9,05, Amblas — 7,93, Hanilas — 7,53, Väike-Maarjas — 6,68, Karusel — 6,28, Raplas — 5,80, Annal — 5,71, Paides — 5,67, Harju-Jaanis — 5,61, Peetris — 5,52 ja Viru-Nigulas — 5,07 pange. Teised kihelkonnad andsid alla viie pange meesisiku kohta aastas ja mõned üsna vähe, nagu Kuusalu — 2,27, Harju-Madise — 2,17, Risti — 2,11, Lihula — 2,05 ja Noarootsi — 0,85 pange.

Mis puutub õllepruulimisse, siis selle arengut piisavate andmete puudumise tõttu jälgida ei saa. Kuid see arenes nii maal (mõisates ja taludes) kui ka linnades ja seda tehti nii enda vajadusteks kui ka müügiks. 1799. aastal oli pruulitud õlut kubermanguvalitsuse andmeil 532 716 pange. Aga ka õlletoodang kõikus, sõltudes viljasaakidest, turust, õlle sisseveost jne.

4. Viina ja õlle müük

Põletatud viinast läks aeg-ajalt osa riigitellimuste täitmiseks, osa realiseeriti oma mõisa piirides ja osa mujal. Milline osa langes ühele või teisele, nähtub alljärgnevatest andmetest.

Aasta	Riigile müüdüd %	Kohapeal müüdüd %	Mujale müüdüd %
1798	45,04	20,64	34,32
1799	46,26	20,26	33,48
1800	44,62	20,72	34,66
1801	50,08	20,77	29,15
1802	15,77	28,79	55,44
1803	—	27,96	72,04
1804	—	26,16	73,84
1805	—	27,13	72,87
1806	—	26,46	73,54
1807	—	28,47	71,53
1808	26,55		73,45
1809	27,54		72,46
1810	20,93		79,07
1811	—		—
1812	15,68	25,09	59,23
1813	12,46	23,31	64,23
1814	2,83	24,64	72,53
1815	—	25,57	74,43
1816	—	24,47	75,53
1817	—	23,90	76,10
1818	—	24,70	75,30
1819	—	24,59	75,41
1820	1,99	21,89	76,12
1821	—	—	—
1822	—	24,19	75,81
1823	—	20,58	79,42 ¹³⁷

Nagu eelnevast näha, on kohapealne realiseerimine suhteliselt stabiilne väiksemate kõikumistega. Suured muutused on aga müügis riigile. On rida aastaid, kus riigile ei müüdü, samuti aastaid, mil müüdi tagasihoidlikult või väga vähe. Kõigest sellest sõltus müügi hulk mujale. Riigile müüdi rohkesti eriti varasemal ajal, aastail 1798—1801. Kui vaadelda viinamüüki neil aastail maakonniti, siis oli riigile müügi esirinnas Virumaa, järgnes Järvamaa. Väiksem oli müügi % Läänemaal ja eriti Harjumaal.

Kõrtsid. Viina ja õlle realiseerimise kohtadeks mõisa piirides olid teatavasti kõrtsid. Eestimaal oli mõisnikel õigus nii palju kõrtse asutada, kui palju nad vajalikuks pidasid. Enamasti asusid need suurte teede ääres, olles seal ühtlasi öömajadeks ja peatuskohtadeks reisijatele ja muudele teelistele. Hupeli andmetel¹³⁸ olid kõrtsid enamasti puuehitised. Peale talli hobustele leidis neis enamasti kaks tuba külalistele, suurem talupoegadele ja vähem sakstele, mis asusid teineteise kõrval ning mida soojendas üks ahi.

¹³⁷ Protsentide aluseks olevaid andmeid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5 A.

¹³⁸ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd., S. 539—543.

Mõnelpool oli ka kaks saksatuba. Muidugi oli seal ka kõrtsmiku eluase ja muud kõrvalruumid. Kõrtsist võidi saada õlut, viina, tubakat, heeringat, hobustele tavaliselt ka heinu ja kaeru. Linnalähedastest kõrtsidest võidi saada paremat õlut ja viina, veini, teed, kohvi jne.

Kõrtsmikud pärinesid enamasti talupoegade hulgast, oli aga ka sakslasi. Peale kõrtsist saadava tulu oli kõrtsmikul ka maad, mille eest ta ühel või teisel viisil mõisnikule tasus. Peale selle olid sageli kiriku lähedal nn. kirikukõrtsid, külateede ääres külakõrtsid ja nn. nurgakõrtsid ehk salakõrtsid, mis olid näiteks tekkinud mõnes talumajas. Kõrts oli mõisnikule oluliseks tuluallikaks. Selle kaudu võttis ta talupojalt lisaks töö- ja andamikohustustele tema napid kopikad, laostas teda füüsiliselt ja vaimselt. Talupojale oli kõrts omasuguseks «klubiks», kus muidugi joodi, kus vabal ajal kokku saadi ja pühapäeva õhtuti torupilli saatel tantsiti.

Kubermanguvalitsuse andmeil oli XVIII saj. lõpul Eestimaal 1224 kõrtsi,¹³⁹ rüütelkonna peamehe Rosenthali käsutuses olevatel andmetel oli neid 1219, neist Harjumaal 381, Virumaal 372, Järva- maal 206 ja Läänemaal 260.¹⁴⁰ Vahe on tühine ja seda arvu täpsemalt kindlaks määrata on tagantjärele vaevalt võimalik. Rüütelkonna peamehe Rosenthali andmete järgi jagunesid kõrtsid kihelkondade vahel järgmiselt.¹⁴¹

Maakond	Kihelkond	Kõrtse	
Harjumaa	Hageri	48	
	Harju-Jaani	29	
	Harju-Madise	16	
	Juuru	25	
	Jõelähtme	19	
	Jüri	46	
	Keila	72	
	Kose	44	
	Kuusalu	16	
	Nissi	16	
	Rapla	38	
	Risti	12	
	Virumaa	Haljala	60
		Jõhvi	59
Kadrina		42	
Lüganuse		19	
Viru-Nigula		23	
Rakvere		25	
	Vaivara	30	

¹³⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A3, sü. A II 74, l. 89.

¹⁴⁰ ENSV RAKA, f. 2638, nim. 3, sü. 3, l. 7—9.

¹⁴¹ ENSV RAKA, f. 2638, nim. 3, sü. 3, l. 7—9.

Maakond	Kihelkond	Kõrtsse
Virumaa	Viru-Jaagupi	39
	Väike-Maarja	35
	Simuna	41
Järvamaa	Anna	6
	Ambla	60
	Järva-Jaani	26
	Järva-Madise	16
	Koeru	22
	Paide	5
	Peetri	34
	Türi	37
Läänemaa	Haapsalu	5
	Hanila	16
	Karuse	16
	Kirbla	6
	Kullamaa	34
	Käina	7
	Martna	23
	Mihkli	8
	Lihula	6
	Lääne-Nigula	29
	Märjamaa	35
	Noarootsi	17
	Pühalepa	13
	Ridala	25
	Reigi	6
	Vigala	20
Vormsi	1	

Siit näeme, et mitmed kihelkonnad paistavad silma kõrtside suure arvu poolest, nagu Harjumaal Hageri, Jüri, Keila, Kose ja Rapla; Virumaal Haljala, Jõhvi, Kadrina, Simuna, Viru-Jaagupi; Järvamaal Ambla; Läänemaa on kõrtside poolest vaesem.

V. MUU TÖÖNDUS MAAL. JOONI TÖÖNDUSEST LINNAS XVIII SAJ. 2. POOLEL JA XIX SAJ. KAHEL ESIMESEL AASTAKÜMNEL

1. Uusi suundi töönduses

Nagu nägime, valitsesid Eestimaa põllumajanduses veel vanad traditsioonid, kuid tuli ära märkida ka uusi püüdlusi ja taotlusi. Eestimaa töönduses esinesid antud aja piirides samuti laialt veel vanad vormid, kuid juba XVIII saj. 2. poolel hakkasid maad võtma uued suunad, mida iseloomustavad tsunitivälised väikeettevõtted ja manufaktuurid.

XIX saj. kahel esimesel aastakümnel see protsess süvenes. Riigivõim omalt poolt suhtus õhutavalt ja innustavalt uute tootmisvormide arengusse. Uute ettevõtete asutajateks olid maal mõisnikud, kes otsisid uusi tuluallikaid, ja linnades kaupmehed. Tööjõuna kasutati maal osalt talupoegi, teatud määral ka palgatööd, linnades aga vabade inimeste palgatööd. Märkimisväärne on see, et uue, tärkava tööduse kaudu seostus Eestimaa majandus üha enam Venemaaga. Sealtsaadi toorainet, kui seda kohapeal ei leidunud, ja sinna läks sageli ka toodang müügile. Oma siseturg oli kitsas talurahva laiade hulkade madala ostujõu tõttu. Muidugi püüdsid uued ettevõtted ka siinse turu nõudeid ja vajadusi silmas pidada. Kui teravili ja viin leidsid turu ka Läänes, siis siinse tööstuse toodangut sinna ei läinud või peaaegu ei läinud.

2. Muu tööndus maal

Viinapõletamine ja õllepruulimine etendasid teatavasti põllumajandussaaduste ümbertöötamisel väga kaalukat osa. Selle kõrval oli aga levinud muugi töönduslik tegevus. Nii valmistati iga mõisa piirkonnas linast, villast ja takust riidet. Talud valmistasid seda endale ise, mõisatele kudasid riidet osalt talud, osalt aga mõisa kangrud. Peamine osa riidest kulus küll oma vajadusteks, kuid reast mõisatest (ja võib-olla vahetevahel taludestki) läks seda ka müügile. XVIII saj. lõpul müüsid riidet paljud mõisad, nagu Riisipere, Sausti, Einmani, Esna, Kirna, Koigi, Laupa, Müüsleri, Orina, Palu, Päinurme, Särevere, Türi-Alliku, Väätsa, Partsi, Vormsi Suuremõisa ja arvatavasti peale nende veel mitmed teisedki.¹⁴²

Rida mõisaid oli rajanud endale tellisetehased, mille arv XVIII saj. lõpul tõusis 50-le. Toodang kulus peamiselt oma tarviduste rahuldamiseks, kuid mitmetest mõisatest, nagu Nõva, Lokuta, Särevere, Türi-Alliku, Paadrema, Emmaste, Lauka, Putkaste, Suuremõisa Hiiumaal jne., on osa toodangust läinud ka mujale. Lubjahje oli XVIII saj. lõpul igalpool, kus selleks võimalusi leidis. Peamiselt põletati oma vajadusteks, kuid mitmel pool ka müügiks. Suuremal hulgal müüdi lupja Vormsis, Pühalepa ja Reigi kihelkonnas. Vormsi, Reigi pastoraadi ja Partsi mõisa talupojad müüsid lupja isegi Viiburisse. Kogu müügilemineva lubja hulga hindas kubermanguvalitsus 1797. a. 5710 tündrile aastas.

Metsarikastes kohtades põletati ka sütt ja aeti tõrva, kusjuures söetoodang tõusis 1797. aastal 11 998 tündrini, millest müügile läks 3 292 tündrit, s. t. 27,4%. Tõrva aeti mõisates peamiselt oma vajadusteks, selle toodang ulatus sajandi lõpul 5000 puudani aastas. Väike osa sellest läks ka müügile. Seal, kus metsa oli rohkesti

¹⁴² Andmeid mõisatööstuse kohta vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A 1 ja sü. 22 A 2 ning f. 30, nim. 46, sü. 141—143.

ning kus selleks olid ka muud tingimused soodsad, rajasid üsna paljud mõisad saeveskeid. XVIII saj. lõpul töötasid need (enamasti 1, mõnel pool ka 2) näiteks Alaveres, Albus, Järvakandis, Kuusikul, Pajakul, Russalus, Sakus, Jänedal, Kulus, Laupal, Lehtses, Pruunal, Türi-Allikul, Vahastul, Kastil, Kuijõel, Kõrgessaarel, Paadremal, Vaimlas jne. Sajandi pöördel oli Eestimaal saeveskeid vähemalt 38 (XVII saj. lõpul oli neid ainult 4).

Enam-vähem igas mõisas oli üks või mitu jahuveskit. Sajandi vahetusel oli Eestimaal vähemalt 369 vesiveskit (kõige rohkem Harjumaal, sellele järgnesid Virumaa, Läänemaa ja Järvamaa), 117 hollandi tuulikut (kõige enam oli neid Virumaal, siis Järvamaal, Harju- ja Läänemaal) ja 696 pukkveskit, mis olid levinud peamiselt kubermangu läänealadel. Läänemaal oli neid 579, Harjumaal 83, Virumaal 20 ja Järvamaal 14. Juba ainult Käina kihelkonnas oli 120 pukkveskit. Vormsis 83, Pühalepas 65, Reigis 44, Hanilas 25, Ristil 25, Martnas 19, Karusel 17, Juurus 17, Raplas 14.¹⁴³

Rannikualadel oli arenemas laevaehitus. Ühe ja kahe mastiga 1—11-lastilisi kalapaate ja laevu ehitati mitmel pool (rääkimata vähematest paatidest ja lootsikutest), kasutades neid kalapüügiks ja kaupade veoks rannikuvetes, saarte ja mandri vahel ühenduse pidamiseks ning isegi kaugemateks sõitudeks. Kõige ulatuslikum oli laevaehitus Hiiumaal Suuremõisale kuuluvas Suursadama laevatehases. Siin ehitati ka kahe mastiga 20—40-lastilisi laevu. Sajandi lõpul kuulus Suuremõisa laevastikku 2 prikki à 40—50 lasti, 2 jahti à 20—30 lasti, 7 praami (neist üks oli kahe mastiga ja ülejäänud ühe mastiga) à 5—25 lasti. Ehitajateks olid kohalikud talupojad, kellel oli kogemusi ja teadmisi. Suuremõisa laevu kasutati viina vedamiseks Peterburisse, telliste ja puude vedamiseks Tallinna, Viiburisse, Haapsallu ja Pärnu. Aga võeti ette ka mõned muudki sõidud.

Lubjapõletamine, telliste ja katusekivide valmistamine ning saeveskite rajamine teenis esijoones ehitustegevust mõisates. Jahuveskite arv näitas aga teraviljakasvatuse ja selle saaduste tarbimise laienemist.

Laialt oli levinud talupoja kodune käsitöö, sest talupoeg pidi tegema naturaalmajanduse tingimustes peaaegu kõik, mis tal endal vaja läks, ja peale selle veel ka mõisale. Mõnda aega läks ka nii ühel kui teisel pool müügile. Rohkesti tehti näiteks Virumaa metsarikastel ja seejuures kehvema põllumaaga aladel puunõusid, nagu Viru-Nigulas, Jõhvi ning Tudulinna ümbruses.¹⁴⁴

Eriti laialt arenes käsitöö Hiiumaal, kus mõisapõldude pealetungi ja rahva-arvu kasvu tagajärjel muutus talupoegadel elatise saamine põlluharimisest üldse raskeks. Siit läks suvel inimesi

¹⁴³ ENSV TA Ajaloomuuseum, f. 70, nim. 1, sü. 5, l. 3.

¹⁴⁴ ENSV TA EM EA. 41. kd., l. 415 ja 54. kd., l. 280 jj.

mandrile tööle kraavikaevajatena, ehitustöolistena jne. Laialt arenes kalapüük, kusjuures kalu vahetati mandril vilja vastu. Hupeli andmeil leidus Hiiumaal osavaid kullasseppi ja hõbesepi, kellasseppi, lukkseppi, tislereid, kangruid, kingseppi, rätsepaid jne.¹⁴⁵

Mis puutub üksikettevõtteisse maal, siis sageli pole andmete puudumisel võimalik näha, kui pika aja kestel need töötasid. Ei ole alati andmeid ka toodangu suuruse, töötajate arvu jne. kohta. Aga nende rajamise fakt ise juba näitab, kuhu majanduslik areng läks.

Üheks vanemaks ettevõtteks maal¹⁴⁶ oli nn. paberivabrik Haimre mõisas Märjamaal, mis alustas tööd 1764. aastal ja valmistas aastas keskmiselt 300 riisi halli ja 50 puuda kotipaberit. A. 1776 alustas Ambla kihelkonnas Lehtse mõisas tööd klaasimanufaktuur Aru, Kurge, Lehtse ja Pruuna mõisate ühise ettevõtena. Valmistati pudeleid ja klaaspurke, kusjuures toodang parimatel aastatel ulatus üle 46 000 eseme. Kaup realiseeriti Tallinnas, Narvas ja Rakveres. Ettevõttes töötas 25 inimest, nendest 17 palgatud käsitöölisi ja 8 pärisorja-talupoega, osalt teopäevade, osalt tasu eest. 1788. a. asutati Märjamaal Nurtu mõisas klaasimanufaktuur. Osa toorainest sai see ettevõtte kohapealt, osa tuli muretseda Peterburist ja Tallinnast. 1805. a. andmeil valmistati siin aastas 500 kasti aknaklaasi. Manufaktuuris töötas 20 inimest, nende hulgas 2 välismaalast-meistrit, 5 vaba inimest palgalistena ja 13 pärisorja. 1818. a. aruandest nähtub, et aknaklaasi toodang oli tunduvalt suurenenud ning peale selle valmistati ka väikesi peegleid. Töötajate arv oli kasvanud 24-ni, nende hulgas 7 meistrit ja 17 muud töötajat. 1826. aasta märtsis teatatakse, et Nurtu manufaktuur on läinud sulgemisele. XVIII saj. viimasel aastakümnel alustas tööd Raplas Kuusiku mõisas naelatöökoda, kus valmistati Venemaalt toodud rauast 3—6-tolliseid naelu. Toodang ulatus sajandi lõpul 100 000 naelani aastas, 1806. aasta andmeil aga 250 puudani. Toodang realiseeriti oma kubermangus, osalt ka Pärnus. Samas töötas ka nn. tärklise- ja puudrivabrik ning vasetöökoda. 1806. a. toodeti tärklist 150 ja puudrit 300 puuda, vaske töödeldi aga aastas 160 puuda. Tähtsaks ja puuder müüdi Tallinnas ja Pärnus, vask aga läks vaskseppade käsutusse. Tähtsaks ja puudrivabrikus töötas 5 pärisorja. Nii meister kui ka abilised olid pärisorjad. Naelaja vasetöokojas töötas 6 pärisorja. XVIII saj. lõpul töötas Hanilas Paadrema mõisas nahatöökoda. Mõnede andmete alusel oli selle toodang kaunis väike, kuid lähem iseloomustus selle töökoja kohta puudub. Võib arvata, et siingi kasutati pärisorjade tööjõudu.

Et pastoridki uutest ettevõtmistest alati kõrvale ei jäänud, näitab «kübaravabriku» rajamine Reigi pastor C. Forsmanni poolt.

¹⁴⁵ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd., S. 390 ja 3. Bd., S. 572.

¹⁴⁶ Järgneva käsitluse aluseks olevaid andmeid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A 1, sü. 22 A 2 ja 22 C.

Nagu nähtub 1805. a. aruandest, valmistati siin aastas 4800 kübarat kohalikust lambavillast. Nendest 800 kuulus paremasse ja 4000 odavamasse liiki. Paremad realiseeriti Tallinnas ja Kuressaares, teised aga olulisel määral talupoegadele kohapeal. Vabrikus töötas 7 inimest, nendest meister ja 5 käsitöölisi olid pärisorjad, üks tööline aga välismaalane. Forsmanni surma järel läks «kübaravabrik» tema pojale nähtavasti 1813. aastal, kes selle Kuressaarde viis. 1820. aastal aga näeme Reigi pastoraadis uut «kübaravabrikut» töötamas, mis kuulus pastor W. Fr. Rinnele. Seal valmistati aastas 1000—1200 lihtsamat sorti kübarat, mis müüdi peamiselt Tallinnas, seal hangiti ka vajalik materjal. Ettevõttes töötas 5 inimest, tõenäoliselt enamasti kohaliku päritoluga. 1823. aastal lõpetas ettevõtte oma tegevuse turu puudumise tõttu. Uheks huvitavaks tegevuseks Hiiumaal kujunes soola tootmine kontinentaalblokaadi tingimustes, kui soolast oli suur puudus. Andmed aastast 1584 ja 1612 ning Põhjasõja ajast näitavad, et Hiiumaal on varemgi soola toodetud. Selleks kasutati rannikualade soolaveelikate vett. Kui soolapuudus jälle suur oli, hakkasid talupojad Kõrgessaare ja Emmaste rannikul vahepeal unarusse jäänud soolaveelikaid uuesti kasutama ja soolast vett mujalegi saatma. Nagu vastav uurimus Tallinnas näitas, andis Kõrgessaarel 36 untsi soolast vett $2\frac{1}{2}$ untsi valget soola, millest saadi 1 unts ja 6 drahmi köögisoola. Emmastes saadi 36 untsist soolast veest 3 untsi ja 3 drahmi väga valget soola, millest saadi 3 untsi köögisoola. Kuna Emmaste soolaallikate soolasisaldus oli kõrgem, siis hakkaski Emmaste mõisnik J. P. Stenbock soola tootma aurutamise teel. Alates 25. veebruarist 1809 kuni 8. veebruarini 1810 toodeti siin 191 tündrit ja $2\frac{1}{3}$ vakka soola. 1815. aasta aruandest nähtub, et soolatootmise jaoks oli ehitatud kivihoone, soola aurutamiseks oli kasutusel 2 panni. Tööd juhtis sakslasest meister, töötajaid oli 10, kes enamasti olid kohalikud talupojad. Toodang ulatus nüüd 213 tündrini, millest osa realiseeriti Hiiumaal, osa aga mujal. Ettevõtte kaotas oma tähtsuse siis, kui soola hakati saama jälle väljastpoolt.

1813. a. alustas Emmaste mõisas tööd «kübaravabrik», mis nähtavasti püüdis astuda Forsmanni oma asemele. 1814. a. aruande alusel töötas seal üks saksa meister ja 3 palgalist töölisi. Aastas valmistati 2700 lihtsat kübarat, mis enamasti müüdi Tallinnas, Haapsalus ja Kuressaares. 1815. aastal valmistati seal juba 3000 kübarat. Materjal toodi Tallinnast, Riiast, Peterburist ja Moskvast. 1823. või 1824. aastal aga tuli töö lõpetada turu puudumise tõttu, nagu seda pidi tegema Rinnegi oma pastoraadis.

Eriti tähtsaks kujunes kalevimanufaktuuri asutamine 1810. aastal krahv G. Rehbinderi poolt Kadrina kihelkonnas Polli mõisas. See oli omal alal esimene Eestimaal. Nimetatud aastal oli ettevõtte valduses kuus hoonet, neist 4 kivist ja 2 puust. Töötades kuuel teljel nn. lendavate süstikutega, valmistati hispaania ja inglise

kalevit lambavillast, mida andis Rehbinderi oma kari. Ettevõttes töötas 65 inimest, nende hulgas 3 meistrit, 1 sell, 1 õpipoiss ja 60 oma mõisa pärisorja. Nagu nähtub 1812. a. juuli aruandest, oli siis hooneid juba 7, neist 5 kivist ja 2 puust. Töötades 12 teljel, valmistati aastas 5400 arssinat kalevit ja 600 arssinat kašmiiri, mis realiseeriti osalt Peterburis, osalt mujal. Töötajaid oli 92, nende hulgas 7 välismaalast. Tööliste hulgas oli ka 8—10-aastasi lapsi. 1816. aasta aruandest nähtub, et töötati juba 9 hoones, milledest enamik olid kivist. Telgi oli 9, töötajaid 90, nendest 5 välismaalast ja 12 10—12-aastast last. Toodang ulatus 5400 arssinani ning see müüdi Tallinnas, Peterburis ja Moskvas. Omaniku arvates oleks vabrik võinud ka rohkem toota, kuid takistuseks oli tööjõupuudus. Mis puutub ettevõtte sisseseadesse, siis oli see tervenisti, peale mõne pisiasja, muretsetud välismaalt. 1818. a. 1. mai aruandest nähtub, et toodang oli langenud, ulatus 3000 arssinani. Telgi oli endiselt 9, töötajaid aga 89, nende hulgas endiselt ka välismaalasi ja alaealisi. 1823. a. läks manufaktuur sulgemisele.

Rehbinder pani käima veel mõningad teisedki ettevõtted. Nii alustas 1810. aastal tööd äädika- ja veinivabrik Imastu mõisas Kadriinas, mis andis mainitud aastal 500 oxhofti äädikat ja 78 oxhofti frantsveini. Ettevõttes töötas 11 inimest direktor B. Heimbergeri juhtimisel, 10 olid kohalikud pärisorjad, nende hulgas ka direktori abi. Polli mõisas avati küünlavabrik, mis 1812. aastal (arvatavasti on see ka asutamise aasta) andis toodangut 800 puuda. Ettevõttes töötasid kohalikud inimesed (arvult 7, nende hulgas 3 last 9—10 aastat vanad). Sama Rehbinderi poolt asutatud trikoo- ja pitsrüide töökojas töötas 3 meistri juhtimisel 5 palgalist õmblejat ja 12 Tallinnast palgatud tütarlast. Rehbinderi väiksemad ettevõtted läksid kõik sulgemisele enne kalevimanufaktuuri.

3. Jooni tööstusest linnas

Antud ajastul oli Eestimaa linnades ikka veel tähtis koht tsunftikäsitööl, kuigi see elas juba languse tähe all. Kuberman-guvalitsuse nõunik W. Blum Rossilloni andmeil¹⁴⁷ oli 1820-ndate aastate paiku Eestimaa linnades (Narva ei ole siin arvesse võetud) üldse 354 mitmesuguse ala meistrit, kelle juhtimisel töötas 221 selli ja 410 õpipoissi. 322 meistrit, 212 selli ja 382 õpipoissi kuulus kindlatesse tsunftiorganisatsioonidesse, kusjuures nimekalt olid esindatud järgmised käsitöö-alad.

¹⁴⁷ O. H u h n, op. cit., S. 24—26.

Käsitöölise liik	Meistreid	Selle	Õpipoisse	Kokku
1. Rätsepad	48	32	59	139
2. Kingsepad	33	31	48	112
3. Lihunikud	31	29	39	99
4. Tislerid	27	11	49	87
5. Pagarid	27	26	18	71
6. Sadulsepad	13	5	21	39
7. Maalrid	12	2	22	36
8. Lukksepad	11	5	16	32
9. Sepad	7	12	15	34
10. Tõldsepad	10	9	8	27
11. Pottsepad	10	4	13	27
12. Parksepad	8	7	7	22
13. Vasksepad	6	8	8	22
14. Kullassepad ja höbesepad	13	4	4	21
15. Kübarategijad	9	3	9	21

Tunduvalt vähem oli treialeid (meistreid 6, selle 1), klaasseppi (6 meistrit, 1 õpipois), parukategijaid (meistreid 6, selle 1, õpipois 3), kindakudujaid (meistreid 2, õpipois 2), toolitegijaid (meistreid 5, selle 1, õpipois 5), nõõbivalmistajaid (meistreid 3, õpipois 5), müürseppi (meistreid 6, selle 3, õpipois 2), võõtegi-
jaid (meistreid 3, õpipois 1), korduaan-nahkseppi (meistreid 3, selle 2, õpipois 7), kasukseppi (meistreid 3, selle 4, õpipois 6), tünderseppi (meistreid 4, selle 5, õpipois 2) ja raamatukõitjaid (meistreid 4, selle 3, õpipois 2).

Väljaspool kindlaid tsunftiorganisatsioone seisis 32 meistrit, 9 selli ja 28 õpipois. Neist olid kõige arvukamalt esindatud kellasepad (meistreid 9, selle 2, õpipois 6), plekksepad (meistreid 3, õpipois 7), korstnapühkijaid (meistreid 3, selle 2, õpipois 4). Vähem oli aga puuseppi (meistreid 4), aednikke (meistreid 2, õpipois 2), instrumentide tegijaid (meistreid 2), veskiehitajaid (meistreid 1, selle 1), tinavalajaid (meistreid 1), nõelavalmistajaid (meistreid 1, selle 2, õpipois 4) ja harjategijaid (1 meister ja 1 sell) jne.

Käsitöölise peamine hulk asus Tallinnas. Ainult pagaritel, lihunikudel, rätsepatel ja kingseppadel olid Haapsalus, Paides ja Rakveres oma tsunftid. Teised käsitöölised olid Tallinna tsunftide liikmed. Mis puutub tsunftivälistesse ettevõtetesse, siis need tekkisid ainult Tallinnas ning nende tekkimist soodustas otseselt 1785. a. uus Venemaa käsitöökorraldus, mis hakkas kehtima ka siin ja millega kadus tsunftisundus, aga seda soodustas ka linnade korraldus samast aastast, mis võimaldas teatud suurusega kapitalide omanikel mitmesuguste ettevõtete asutamist.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Eesti NSV ajalugu. 1. kd., lk. 504.

XVIII saj. 2. poolel tekkisid järgmised nimekamad tsunftivälised ettevõtted.¹⁴⁹

1. Tellisetehas Koplis, asutatud Eestimaa kuberneri poolt 1754. a. XVIII saj. lõpupoole läks see ostu teel linnale ja sellelt 1793. a. rendile kaupmees V. Babanovile. Peale telliste valmistati siin ka katusekive. 1805. a. aruande järgi ulatus toodang 390 000 telliseni ja 100 000 katusekivini, mis realiseeriti kohalikus kubermangus. Töölisi oli 45, kõik vabad inimesed.

2. Nahatöökoda, asutatud XVIII saj. keskpaiku Tallinna eeslinnas. 1805. a. aruandest nähtub, et see tollal kuulus Kanuti gildi olderman Joh. G. Weissele, kes oli töökoja omandanud ostu teel kolleegiumi assessor Fr. Wilh. Wistingshausenilt. Ettevõttes oli üldse 9 töötajat, nende hulgas 1 meister, 4 selli, 1 õpipoiss ja 3 palgatöölist. Seal valmistati talla- ja pinsolinahka, musta ja kollast juhtnahka, musta ja kollast nahka hobuseriistade jaoks ja musta ning kollast vasikanahka. Aastas töödeldi 8200 nahka. Enamik toodangust müüdi kohapeal, osa Peterburis ja Pärnus. Materjali saadi osalt Peterburist, osalt kohapealt. Ettevõtte lõpetas töö 1817. aastal seoses omaniku surmaga.

3. Fajansi- ja portselanimanufaktuur, asutatud 1772. aastal apteeker Chr. Ficki poolt. Ettevõtte töötas 1782. aastani ja valmistas mitmesuguseid serviise, vaase, iluesemeid jne.¹⁵⁰

4. Peeglimanufaktuur kuulus Tallinna raehärra Joh. Fr. Jürgensile, asutatud 1781. a. Sajandi lõpul oli selle aastatoodang ca 150 peeglit mitmesuguses suuruses. Klaas toodi Põltsamaalt ja Peterburist. Kaup realiseeriti Eestimaal, aga ka Liivimaal — Pärnus ja Riias. Samas ettevõttes valmisati ka peegliraame, peegli- ja nurgalaudu, puust lakitud ja kullast ehteasju ja esemeid.

5. Tärklise- ja puudrivabrik, asutatud 1789. aastal, kuulus C. v. Mühlenile. XVIII saj. lõpul valmistas see tärklist ja puudrit ca 585 puuda aastas, mis realiseeriti Tallinnas ja mujal Eestimaa kubermangus.

6. Nahamanufaktuur, asutatud 1793. a. kaupmees P. K. Sievers ja Co poolt. Siit lasti XVIII saj. lõpul aastase toodanguna välja üle 15 000 mitmesuguse töödeldud naha (tallanahk, must ja kollane juhtnahk jne.), milleks kasutati toorainena kohalikust kubermangust saadavat veise-, vasika-, lamba- ja kitsenahka. Kaup läks müügile osalt Tallinnas, osalt Peterburis, Pärnus, Tartus, Haapsalus, Paides ja ka välismaal.

7. Sitsimanufaktuur Tallinna lähedal, asutatud 1794. a. Tallinna kaupmees Chr. Frese poolt. Nagu näitavad 1797. a. andmed, trükiti ja värviti siin aastas 44 924 mitmesugust pearätti ja 151 813 arssinat mitmesugust sorti sitsriiet, mis realiseeriti Tallinnas, osalt aga Peterburis ja Sise-Venemaal. Töötajaid oli üle saja, mak-

¹⁴⁹ Järgnevatel lehekülgedel esitatud andmeid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 17, sü 22 A I, 22 A II, 22 C, 22 D, 22 F.

¹⁵⁰ Eesti NSV ajalugu. I. kd., lk. 454.

simaalselt ulatus nende arv 148-ni. Ettevõtte lõpetas oma töö 1799. aastal.

8. Sitsi- ja satäänimanufaktuur, rajatud endise tsunftimeistri C. G. Metzke ja Co poolt 1799. a. Tallinnale kuulavas Haabersti mõisas. Nagu näitab 1805. a. aruanne, töötas siin 44 vaba inimest ühe meistri juhtimisel. Sitsi trükiti 12 laual. Mainitud aastal lasti välja 14800 rätikut ning peale selle 60 000 arssinat värvitud ja trükitud sitsriiet ja poolsitsi. Materjal saadi enamasti Peterburist, toodang realiseeriti osaliselt Peterburis, osaliselt aga Tallinnas. Kahe aruande — 1. juuni 1808 ja 1. juuni 1809 — võrdlemine näitab, et toodang oli tunduvalt langenud, samuti oli vähenenud töötajate arv. Arvatavasti 1809. aastal, seoses turu ahenemisega kontinentaalblokaadi ajal, läks ettevõtte sulgemisele.

XIX saj. kahel esimesel aastakümnel asutati Tallinnas (teised linnad ei tulnud ka nüüd arvesse) rida uusi tsunftiväliseid töönduslikke ettevõtteid. Nende asutamist õhutas omalt poolt 1810. a. ukaas ning mõnel määral soodustas ka kontinentaalblokaadi kitsenduste faktiline likvideerimine. Need ettevõtted näitavad kaubanduskapitali sissetungi intensiivistumist tööstusse, samal ajal aga ka jäämist juba XVIII saj. 2. poolel tekkinud tööndusvormide piiridesse. Uutest ettevõtetest oleksid tähtsamad järgmised.

1. Sitsimanufaktuur, asutatud kaupmees J. Ovsjannikovi poolt 1801. a. 1804. aastal läks ettevõtte ostu teel uute peremeeste kätte, kus juhtivat osa etendas Fr. Thuring. 1808. a. aruande järgi töötas siin 75 inimest mitmesugusel alal. Kasutusel oli mitmesuguseid tehnilisi vahendeid, seejuures 1 galander, 20 trükkimislauda, 1 press jne. Aastase toodanguna lasti välja 8529 rätikut ning 9888 arssinat poolsitsi. Vajalik materjal (nagu trükkimisele minev sits) toodi peamiselt Peterburist, vähemal määral ka välismaalt. Kaup müüdi osaliselt kohalikus kubermangus, osaliselt Peterburis ja Riias. Materjali puudumise tõttu (kontinentaalblokaadi tingimustes) läks ettevõtte sulgemisele 1808. aastal. 1815. aastal alustas ettevõtte uuesti tööd, kuid siis juba Tallinna raehärra ja kaupmees D. Rodde omandina. Nagu nähtub 1820. a. juunis esitatud aruandest, oli siis trükkimislaudu 21, peale selle 1 galander, 1 press jne., töötajaid 63. Aastase toodangu moodustas 87 649 arssinat mitmesugustes värvides sitsi ja poolsitsi, peale selle ühelt ja mõlemalt poolt trükitud rätikuid, puuvillaseid rätikuid, taskurätikuid jne. Ettevõtte läks pärast Rodde surma sulgemisele 1823. aastal ebasoodsate turutingimuste tõttu.

2. Äädika- ja sööbeveve vabrik (manufaktuur), asutatud 1804. aastal Fr. Nolte poolt. Ettevõtte oli oma suuruselt üsna tagasihoidlik. 1805. aasta aruandest nähtub, et aastas andis see 300 oxhofti äädikat, 1200 naela šokolaadi ja 200 naela inglise kollast värvi. Töötajaid (vabapalgalisi) oli viis. 1810. aastaks oli toodang tõusnud. Nimelt andis ettevõtte siis aastas 500 oxhofti äädikat, 400 naela salpeeter- ja lämmastikhapet, 3400 naela rohelist, kollast ja sinist

värvi, 1200 naela šokolaadi, 2000 naela uus-sinist värvi. Suur osa äädikatoodangust läks riigile. 1811. a. teatabki Nolte, et ilma kroonu poolt saadud tagatiseta, et see ostab temalt aastas mõni tuhat pange äädikat, ta enam edasi töötada ei saaks.

3. Tellise- ja katusekivide tehas Tallinnas Kalarannas. Tehase asutamise aega ei ole teada, kuid 1805. aastal märgitakse, et see eksisteeris juba palju aastaid. 1804. a. ostis selle C. G. Kirch Ch. Fr. Hippuse leselt. Ja tema kätte jäigi tehas veidi pikemaks ajaks. 1805. a. aruandest nähtub, et siin oli 14 töötajat, kõik vabad palgatöölised. Toodanguna anti aastas 180 000 tellist ja 55 000 katusekivi, mis realiseeriti kohalikus kubermangus. Veoloomadeks oli 2 hobust ja 14 härga. Järgnevate aastate toodang oli kõikuv. 1808. a. andis tehas 260 000 tellist ja 50 000 katusekivi, 1814. a. 186 390 tellist ja 47 900 katusekivi. 1817. a. aruande järgi toodeti 278 170 katusekivi. Kas ka telliseid tehti, pole teada. Töötajaid oli viimati mainitud aruande järgi 13, nende hulgas 1 meister. Veoloomadeks oli 4 hobust ja 12 härga.

4. Nahamanufaktuur, asutatud 1805. a., kuulus Margareta Elisabeth Henningule. Asutamisaastal andis see töödelduna 3180 lamba-, vasika- ja kitsenahka, mis müüdi peamiselt kohapeal. Töötajaid oli 8, kõik vabad inimesed. 1808. a. toodang veidi kahanes, ulatudes 2280 nahani. Enamasti müüdi needki kohapeal, veidi läks ka Peterburi, mõnda oli aastatoodangust ka lattu jäänud. Töötajaid oli ainult 4. Andmed ettevõtte edasisest saatuses puuduvad.

5. Kalevimanufaktuur, asutatud 1809. aastal siseministri soovitusel Tallinna ühiskondliku hooldusameti juurde sõduritele kalevi valmistamiseks. 1811. a. läks see aga sulgemisele.¹⁵¹

6. Villakraasimise vabrik, asutatud kapten A. v. Desseni poolt 1811. a. Tallinna eeslinnas. Muud andmed ettevõtte kohta puuduvad.

7. Tubakavabrik, asutatud raehärra Reichharti poolt 1812. aastal suitsetamis- ja nuuskubaka tootmiseks. Materjali saadi kohapealt ja toodang realiseeriti nähtavasti samuti kohapeal. Töö tehti vabade palgatöölistega. Muid andmeid ettevõtte kohta pole.

8. Suhkruvabrik, asutatud 1811. aastal esimese gildi kaupmehe Joh. C. Clementzi poolt, alustas tööd 1812. aasta veebruaris. Nagu nähtub 1814. aasta aruandest, tootis see aastas 12 000 puuda rafinaadi, 15 000 puuda melassi ja 6500 puuda pruuni siirupit. Toorsuhkur toodi osaliselt välismaalt (samuti ka kütteks vajalik kivisüsi), osaliselt Peterburist. Osa toodangut realiseeriti kohapeal, osa Peterburis, Riias ja Moskvas. Töötajaid oli tol aastal 51, nende hulgas 1 meister, 6 selli, 35 kuupalgalist ja 10 päevilist. 1815. a. andis vabrik rafinaadi 11 300, melassi 9072, siirupit 7320 puuda. Töötajaid oli 40. 1824. a. juulis aga teatatakse, et ettevõtte on oma töö lõpetanud; võimalik, et ei suudetud turgu kindlustada. Mõnede aastate

¹⁵¹ ENSV ajalugu. I. kd., lk. 513.

pärast alustas see aga uuesti tööd. 1827. a. aruanne näitas üsna tagasihoidlikku toodangut võrreldes senisega: rafinaadi 8000, melassi 4000 ja siirupit 800 puuda. 1830-ndate aastate algul, arvatavasti a. 1832, läks ettevõtte müügi teel Peterburi esimese gildi kaupmehe P. J. Ponomarjovi kätte. Uues olukorras töötas vabrik esialgu (a. 1832—1833) üsna tagasihoidlikult, kuid 1835. a. aruandest nähtub, et aastast saadi juba 12 700 puuda rafinaadi, 8500 puuda melassi ja 3700 puuda siirupit. Turg näib olevat laienenud. Produktid realiseeriti osaliselt Tallinnas, osalt aga Peterburis, Tartus, Riias, Pärnus ja Kuressaares. Toorsuhkur toodi peamiselt Peterburist.

9. Tubakavabrik, asutatud 1813. aastal, valmistas mitmesuguseid tubakasorte (Varinas, Oronico, Batavia, Portorico) ja nuuskutubakat laias sortimendis (La Ferme, Dunkerque, Tabac de Strassbourg jne.). Töölisi oli 20.

10. Tubakavabrik, asutatud 1813. aastal kaupmees G. J. Barroti poolt tema suvilas Tallinna lähedal. Valmistas samuti mitmesuguseid suitsetamis- ja nuuskutubaka sorte.

11. Tubakavabrik, asutatud 1813. a. Peter Joh. Nottbecki poolt. Siin kasutati palgatööjõudu, kuid selle ulatuse kohta lähemad andmed puuduvad. Valmistas suitsetamis- (Varinas, Kanaster, Oronico Kanaster, Portorico Kanaster jne.) ja nuuskutubakat (Bolon-garo, St. Omer, Maroco, Rappo).

12. Pliiatsivabrik, asutatud 1813. a. firma D. M. Luther ja Co poolt. Valmistas nädalas kuni 200 tosinat mitut sorti pliiatseid. Ettevõttes oli 30 töölisi.

13. Kalevimanufaktuur, asutatud Tallinnas kodanik J. H. Baueri poolt 1813. a. Ettevõttes oli mitmesuguseid mehhanisme (kraasimis-, ketramis-, kalevi säärimis- jne. masinaid, üsna rohkesti kudemistelgi). Toodangu ja tööliste hulga kohta aga andmed puuduvad. 1820. a. läks ettevõtte sulgemisele omaniku haiguse ja materjali puuduse tõttu.

14. Äädikavabrik, asutatud 1815. a. Tallinna kaupmehe J. C. Fahrenheitzi poolt. Nagu nähtub 1820. a. aruandest, andis see 125 oxhofti veiniäädikat. Töötajaid oli kokku 8, nendest 1 meister, 1 järelevaataja ja 6 päevatöölisi. 1824. a. lõpetas ettevõtte oma tegevuse.

VI. EESTIMAA AADLI MAJANDUSLIK OLUKORD JA ELUSTIIL XVIII SAJ. LÖPUL JA XIX SAJ. ALGUL

1. Mõisnik-parasiit

Nagu eespool juba nägime, näitas Eestimaa põllumajandus XVIII saj. lõpuks ja XIX saj. alguseks isegi teatud tõusu võrreldes varasemate aegadega. Kuid vägagi tähtsa osa tõusu tulemustest neelas mõisnik, tuginedes monopoolsele õigusele maa ja mittetäie-

likule omandiõigusele talupoja isiku üle. Talupoeg pidi kindlustama taastootmise ja laiendatud taastootmise. Mõisnik andis, aga võis ka mitte midagi anda tema käsutusse läinud majanduslikust toodangust majanduse edasiviimiseks. Kuna oluline osa põllumajanduslikust toodangust läks tootmissfäärist välja ja kulutati mõisniku poolt mitmesugusel viisil ebaproduktiivselt, siis selline olukord mõjus põllumajanduse arengule negatiivselt, mõisnik aga kujunes parasiidiks.

2. Mõisamajandus ja mõisnike elustiil XVIII saj. lõpul

Kui vaadelda mõisamajandust, siis oli see XVIII saj. lõpuks, võrreldes eelnevate aegadega, tunduvalt edenenud. Seda näitab külvipinna kasv, mille forsseerimisele oli eriti rõhku pandud XVIII saj. viimastel aastakümnetel. Mõisa külvipinna suurenemisest olgu esitatud alljärgnevad näited, seejuures võrdlemisi pika aja taustal. Kuna pole käepärast andmeid külvipinna suuruse kohta Viru- ja Järvamaal 1732. aastast, siis olgu need võrdlemiseks 1803. aastaga võetud 1680-ndate aastate vakuraamatuid. Kõik need andmed ei ole muidugi päris täpsed, sest nad ei tugine otseselt maamõõdu andmetele ja neid ei ole kõigi aastate kohta. Kuid tuleb arvata, et mõisnikud ja nende ametnikud ligikaudselt ikka teadsid, kuj palju neil külvati.

Maakond	Mõis	Rukki külv tündrites	
		a. 1732	a. 1803
Harjumaa	Järvakandi	23	85
	Hagudi	26	46—52
	Kabala	40	110—120
	Kambi	40	110
	Kehtna	puudub	130—140
	Kodila	puudub	100—115
	Lellapere	36	50
	Ohukotsu	25	60—70
	Ohekatku	50	125—130
	Raasiku	26	60
	Raikküla	86	220
	Pühatu	14	35
	Sikeldi	32	120
	Tuhala	40	95—100
Virumaa	Aseri	a. 1686	
		72	116—117
	Jõhvi	a. 1684	
		90	200
	Konju	a. 1686	
		18	70
	Kulina	a. 1685	
		17	90

Maakond	Mõis	Rukki külv tündrites	
		keskmiselt aastatel	a. 1803
Virumaa	Kurtna	a. 1684	
		27	170
	Küti	a. 1685	
		87	180
	Lasila	a. 1686	
		36	85—86
	Ontika	a. 1684	
		36	90
	Onakvere	a. 1685	
		21	40
	Päite	a. 1686	
		30	80
	Porkuni	a. 1686	
		102	387
Pühajõe	a. 1685		
	19 ¹ / ₂	60	
Rakvere	a. 1686		
	120	266	
Uhtna	a. 1684		
	84	180	
Varangu	a. 1684		
	50	90	
	keskmiselt 1680-ndatel aastatel		
Järvamaa	Türi-Alliku	100	200
	Jäneda	72	90
	Kirna	84	185
	Kukevere	38	75
	Kuru	28	65
	Laupa	49 ¹ / ₃	70
	Linnapea	36	75
	Rõa	28	61
	Räsna	28	61
	Tapa	78	175
	Särevere	54	115—120
	Moe	69	130
		a. 1732	
Läänemaa	Ehmja	30	110
	Haeska	23	100
	Kuie	12	40—45
	Koluvere	60	367
	Keskvere	28	60
	Kloostri	27	120
	Karinõmme	30	55
	Leevri	18	55—60
	Laiküla	20	55—60
	Lautna	20—22	124—132
	Maidla	25	130—135
	Massu	30	110
	Nehatu	30	100

Maakond	Mõis	Rukki külv tündrites	
		a. 1732	a. 1803
Läänemaa	Rannamõisa	44	135—140
	Palivere	15	80
	Otdrema	39	90
	Seljaküla	20	100
	Suure-Rõude	31	65
	Seira	30	90—117
	Sinalepa	24	110
	Saastna	36—37	245
	Ungru	36	130
	Vaimõisa	31	70
	Väike-Lähtru	30	70—75
	Veltsa	36	100
Võnnu	50	200	

Mõisamajanduse kasvu näitab ka ulatuslik viinapõletamine XVIII saj. lõpul, mis varem kunagi polnud sellist ulatust saavutanud. Oli kasvanud karjandus, eriti nuumhärgade pidamine. Muutunud oli mõisate hoonestik. Harjumaal olid näiteks 1732. aastal 150 mõisast head ja korras hooned 31-l, osalt korras, osalt aga lagunened hooned 47-l, vanad ja lagunened hooned 72 mõisal. Läänemaal olid samal aastal 114 mõisast korras hooned 12 mõisal, osalt head ja osalt lagunened hooned 36-l, vanad ja lagunened hooned 66 mõisal.¹⁵² Kuigi Järva- ja Virumaa kohta otsesed andmed puuduvad, võime arvata (silmas pidades enam-vähem ühesuguseid tingimusi), et siingi olukord palju erinev ei võinud olla. Pilt hakkas muutuma vastavalt sellele, kuidas mõisa jõukus kasvas. Oli muidugi erinevusi, aga XVIII saj. varasematel aastakümnetel domineeris härrastemajana ühekorruseline palkmaja kas laud- või õlgkatusega. 1777. a. kirjutab Hupel, et 30 aastat tagasi elasid paljud aadlikud õlgkatuse all ja ilma korstnata. Nüüd aga leidub selliseid kogu maal võib-olla vaevalt kolm.¹⁵³ XVIII saj. 2. veerandil hakkas levima kahekorruseline hoone ja kui sõja-aastad jäid kaugemale, muutus ka ehitamine intensiivsemaks. XVIII saj. keskel hakati ehitama uuendusena mõisahoonete kompleksi ansambliiliselt.¹⁵⁴ Seejuures hakati rõhku panema härrastemaja esise maitsekale väljakujundamisele, ringteede ja muru rajamisele, põetud põõsastele ja

¹⁵² Kokkuvõtete aluseks kasutatud andmeid vt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 467, 468.

¹⁵³ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd., S. 318.

¹⁵⁴ Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965, lk. 272.

lilledele. Härrastemajade taha hakati rajama parke tiikide, alleede ja lillepeenardega jne. Eriti tuntud olid selle poolest Põhja-Eestis Vana-Vigala ja Palmse mõisad.¹⁵⁵ Kaunimaks hakkas muutuma ka härrastemajade sisemus. XVIII saj. keskpaiku hakkab Eestimaal üha enam maad võtma barokkstiil, nagu seda näitavad tollal ehitatud härrastemajad Palmes, Hiiu Suuremõisas jne. Barokkstiilis ehitamine ulatus isegi sajandi viimasesse veerandisse.¹⁵⁶ Sama sajandi viimastel aastakümnetel hakkab aga sisse tungima varane klassitsism, mille esindajateks on näiteks Pada, Saue, Aäsmäe, Rägavere, Roosna-Alliku, Mõdriku, Suure-Lähtru härrastemajad.¹⁵⁷ Selles suunas tehti nii mõnedki ümberehitused (Hiiu Suuremõisa), mis said võimalikuks mõisa majandusliku kandejõu kasvades. XIX saj. esimesed aastakümned andsid aga juba klassitsismi, nagu näitavad härrastemajad Hõredal, Aasperes, Kirnas, Riisiperes, Sakus, Raikkülas jne.¹⁵⁸

Härrastemajade muutumisega imposantsemateks ja seesmiselt luksuslikumateks ehitati need ka ruumikamad. Senine mõisniku elamu hakkas sajandi pöördel muutuma lossiks. Nagu nähtub vastavatest andmetest XVIII saj. lõpul, on Eestimaal mõisa majandushooned — rehed, karjalaudad, aidad, viina- ja õlleköögid kas osaliselt või täielikult kiviehitised. Mõisa peahoone on suures osas küll puust, aga kerkivad ka kivist häärberid, õle on välja tõrjunud laud, sindlid, katusekivid. Mõisnik püüdis silmas pidada, et tema häärberist avaneks nägus väljavaade viljaväljadele, metsadele jne. Kellel oli mõis mererannas ja saar läheduses, ehitas sinna hiina stiilis suvemaja, paviljoni.¹⁵⁹ Tulude kasvamise ja Peterburi aristokraatiaga sidemete tugevnemise tingimustes muutus aadli elustiil XVIII saj. viimastel aastakümnetel luksuslikumaks, pillavamaks. See avaldus mitte üksnes elamutes ja selle sisustuses, vaid ka riietuses, ehetes, lauanõudes, ekipaažides, pidustustes jne. Kõik see nõudis palju raha. Laialt olid levinud hasartmängud, milles mõnigi ühe õhtuga mängis maha kümneid tuhandeid rublasid. Suuri summasid kulutati ka välismaareisidele ja välismaa ülikoolides õppivatele poegadele. Nagu märgib Petri, on eriti toredasti pidutsetud Vene-Rootsi sõja ajal.¹⁶⁰ Kuna Rootsi võimud ikka veel hellitasid lootusi Balti provintside tagasisaamiseks, siis Eestimaa aadli hulgas peeti nähtavasti vajalikuks kindlustada kontakte Rootsi aadliga. Et Rootsi ohvitseri viidi sageli läbi maa, siis (Petri

¹⁵⁵ Eesti arhitektuuri ajalugu, lk. 272.

¹⁵⁶ Sealsamas, lk. 278.

¹⁵⁷ Sealsamas, lk. 319—326.

¹⁵⁸ Sealsamas, lk. 355—365.

¹⁵⁹ [J. Chr. Petri]. Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Erfurt, 1805, S. 159.

¹⁶⁰ J. Chr. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. II. Th. Gotha, 1802, S. 376.

andmetel) kutsuti neid ikka mõisatesse sisse. Siia kogunesid külalised ka naabermõisatest ja siis toimus uhke pidu Rootsi ohvitseride-sõjavangide auks, kus lauad paindusid raskete toiduliudade ja välismaa kallite veinide koorma all. Sel ajal, kui talupoeg näsis oma aganaleiba, söi mõisnik lõunaks tavaliselt ikka neli ja õhtuks 3 rooga. Pühapäevadel aga kasvas roogade arv 5—6-ni. Mõnes mõisas, nagu Kolga ja Matsalu, oli pärisorjadest kapell, kes tegi mõisnikele pühapäeviti lõuna- ja õhtusöögi ajal muusikat.¹⁶¹

Kuigi sajandi pöördel algas ikaldus põllumajanduses, märgib Porkuni mõisnik M. v. Tiesenhausen juunis 1800, et Tallinnas elatakse toredasti, luksus ekipaažides, riietuses, eriti naiste riietuses, on kuulmatu.¹⁶² Ei ole põhjust arvata, et aadel oleks erandi moodustanud. Tõsi küll, 1780-ndatel aastatel oli meestele lubatud edaspidi kanda ainult kalevist rõivaid. Siidist ja sametist rõivaste, tikandite ja ääraste, kuld- ja hõbetresside ning kallihinnaliste nõopide kandmine langes keelu alla. Aadlidaamidele oli lubatud tarvitada ühevärvilist sametit ja atlassi mantliteks ja kasukate kattedeks ning samadest riidesortidest ääriseid, muuks rõivastuseks võidi kasutada ühevärvilist tafti. Keelati kaunistused kullast, hõbedast, floorist jne. ning välismaiste peakatete ja briljantide kandmine. Samuti keelati anda tütardele kaasavaraks välismaist, raske siidkatttega mööblit. Maanõunike kogu omalt poolt asus seisukohale, et daamidele tuleks lubada kanda ka kerget värvilist siidi ja neid briljante, mis neil on juba olemas.¹⁶³ Säärased keelud ei suutnud pidurdada aadli luksuslikku elu. Aadel nägigi oma elu mõtet selles, et elada võimalikult suures toreduses, kuigi see igal sammul lõhnas talupoja higist ja raskest tööst ning vaevast.

3. Feodaalrendi kasv a. 1732—1803.

Mõisniku rikastumise kindlustas loomulikult talupoeg feodaalrendi kaudu, mille kasvule on järgnevalt tähelepanu pööratud. Võrdluse aluseks on suhteliselt pikk ajajärk, a. 1732—1803, s. o. esimesest adramaade revisjonist kuni talurahvaseaduse eelõhtuni. Kõrgeimad normid kõige üldisemas mõttes esinesid küll päris XVIII saj. lõpul ja kasulik oleks olnud ka 1732. a. olukorda võrrelda XVIII saj. lõpu omaga, kuid kahjuks pole selleks küllaldast materjali. XVIII saj. lõpust kuni a. 1803 on küll mõnes osas veidi langust näha, kuid feodaalrendi evolutsiooni üldpilti see palju ei muuda. Pealegi on üsna vajalik ära märkida, milline oli feodaalrent just 1804. a. agrariseadusandluse eel. Järgneva käsitluse alu-

¹⁶¹ J. Chr. Petri, op. cit., S. 372.

¹⁶² ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 781, l. 41.

¹⁶³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 32, l. 11, 18.

seks on 1732. ja 1803. a. vakuraamatud. Arvesse on võetud 4 maakonnast kokku 164 üksik- ehk 151 ühikmõisat, s. o. säärase mõisate kompleksi, mis seisab ühise juhtimise all ja moodustab ka majanduslikult teatud terviku.

Maakonniti jagunesid mõisad järgmiselt.

Harjumaa	12 ühikmõisat	13 üksikmõisat.
Virumaa	48 „	52 „
Järvamaa	25 „	26 „
Läänemaa	66 „	73 „

On kasutatud ainult neid vakuraamatuid, kus andmed on päris selged ja arvestatud neid talumajapidamisi, millele koormised tegelikult langesid, samuti ka nendes taludes elavaid inimesi ja tööloomi. Feodaalrendist on võetud arvesse 4 komponenti: korraline tegu, vakuraha, kohusvili ja vakujaosed. Abitegu on võrdlusest välja jäetud, sest 1732. a. vakuraamatutes puuduvad andmed abiteo kohta ja ka 1803. a. pole need alati täpsed. Arvestades mitmesuguse suurusega talusid ja nende nädalast teopäevade hulka suveperioodil, kasvas eespool mainitud mõisate arvu juures teopäevade arv järgmiselt.

Maakond	Teopäevade liik	a. 1732	a. 1803	Suuren. korda
Harjumaa	Rakmepäevad	704	2 167	3,07
	Jalapäevad	616	2 382	3,86
	Kokku	1320	4 549	3,44
Virumaa	Rakmepäevad	1817	6 133	3,37
	Jalapäevad	1657	8 133	4,90
	Kokku	3474	14 266	4,10
Järvamaa	Rakmepäevad	1005	2 768	2,75
	Jalapäevad	980	2 939	2,99
	Kokku	1985	5 707	2,87
Läänemaa	Rakmepäevad	2787	10 885	3,90
	Jalapäevad	1726	10 845	6,28
	Kokku	4513	21 730	4,46

Ulatslikumate võrdluste tegemiseks olgu toodud andmed ka rukki väärtuses Eestimaa 1804. a. talurahvaseaduse normide kohaselt.

Maakond	Teopäevade liik	Rukkitündreid		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Rakmepäevade väärtus	78,22	240,77	3,07
	Jalapäevade väärtus	34,22	132,33	3,86
	Kokku	112,44	373,10	3,31
Virumaa	Rakmepäevade väärtus	201,88	681,44	3,37
	Jalapäevade väärtus	92,05	451,83	4,90
	Kokku	293,93	11 333,27	3,85
Järvamaa	Rakmepäevade väärtus	111,66	307,55	2,75
	Jalapäevade väärtus	54,44	163,27	2,92
	Kokku	166,10	470,82	2,83
Läänemaa	Rakmepäevade väärtus	309,66	1 209,44	3,90
	Jalapäevade väärtus	95,88	602,50	6,28
	Kokku	405,54	1 811,94	4,46

Nagu esitatud andmeist näha, kasvas teopäevade nõudmine (antud mõisate arvu piirides) kõige tugevamini Läänemaal (eriti jalapäevade arvel). Sellele järgnesid Virumaa, Harjumaa ja Järvamaa. See vahetõrk ei muutunud ka teopäevade ümberarvestamisel rukki väärtusele.

Mõisale minev vakuraha kasvas järgmiselt.

Maakond	Vakuraha kopikates		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	962	1 716	1,78
Virumaa	4295	19 003	4,42
Järvamaa	4135	12 105	2,92
Läänemaa	5881	16 908	2,87

Kõige enam on vakuraha kasvanud Virumaal, tunduvalt vähem Järva- ja Läänemaal, kõige vähem Harjumaal.

Mõisale mineva kohusvilja hulk kasvas järgmiselt.

Maakond	Vilja liik	Tünderites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Rukis	396	794	2,00
	Oder	371	783	2,11
	Kaer	129	704	5,45
	Kokku	896	2281	2,54
Virumaa	Rukis	1093	1629	1,49
	Oder	1041	1637	1,57
	Kaer	119,5	2804	23,56
	Kokku	2253,5	6070	2,69
Järvamaa	Rukis	712	1161	1,63
	Oder	671	1145	1,70
	Kaer	205	1235	6,02
	Kokku	1588	3541	2,22
Läänemaa	Rukis	1099	3251	2,95
	Oder	1072	3254	3,03
	Kaer	288	2870	9,96
	Kokku	2459	9375	3,81

Ümberhinnatuna rukkitünderitele on kasv järgmine.

Maakond	Vilja liik	Vilja hulk rukkitünderites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Rukis	396,00	794,00	2,00
	Oder	247,00	488,66	2,11
	Kaer	64,50	352,00	5,45
	Kokku	707,83	1634,66	2,30
Virumaa	Rukis	1093,00	1629,00	1,49
	Oder	694,00	1091,33	1,57
	Kaer	59,75	1402,00	23,56
	Kokku	1846,75	4122,33	2,23
Järvamaa	Rukis	712,00	1161,00	1,63
	Oder	447,33	763,33	1,70
	Kaer	102,50	617,50	6,02
	Kokku	1261,83	2541,83	2,01
Läänemaa	Rukis	1099,00	3251,00	2,95
	Oder	714,66	2169,33	3,03
	Kaer	144,00	1435,00	9,96
	Kokku	1957,66	6655,33	3,39

Nagu neist andmeist näha, on ka mõisale minev kohusvili kõige enam kasvanud Läänemaal, sellele järgnevad Virumaa, Harjumaa ja Järvamaa. Märkimisväärne on kaeraandami suurenemine.

Vakujaoste alal on olukorra iseloomustamiseks arvesse võetud need vakujaosed, mis olulisemalt puudutasid talumajapidamist. Ara on jäänud puud, mida talupoeg ise ei tootnud, lõad, mille järele küll nõudmine kasvas seoses karjanduse kasvuga mõisas, aga mis talumajandust väga ei riivanud, ja mõningad lokaalse iseloomuga vakujaosed, nagu piimapätid, või, saunavihad jne.

Nimelises suuruses oleks kasv järgmine.

Maakond	Vakujaose liik	Vakujaose hulk		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Lambaid	122 ³ / ₄	401	3,26
	Kanu	497	1063	2,13
	Hanesid	—	403	
	Mune	2260	6635	2,93
	Lõnga	442 ¹ / ₂	1213	2,74
		naela	naela	
	Heina	165 ¹ / ₂	599 ² / ₅	3,63
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	392 ¹ / ₂	13233	33,75
		kubu	kubu	
	Kotte	28 ³ / ₄	352	12,13
Virumaa	Lambaid	533	1421	2,66
	Kanu	1716	3792	2,20
	Hanesid	—	744	
	Mune	14531	35066	2,41
	Lõnga	1509	3603	2,38
		naela	naela	
	Heina	50	1855	37,10
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	—	22914	
			kubu	
	Kotte	66	1261	19,10
Järvamaa	Lambaid	245	535	2,18
	Kanu	890	1615	1,81
	Hanesid	—	304	
	Mune	5073	11617	2,28
	Lõnga	819	1650	2,01
		naela	naela	
	Heina	109	796	7,30
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	500	11712	23,42
		kubu	kubu	
	Kotte	50	511	10,22

Maakond	Vakujaose liik	Vakujaose hulk		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Läänemaa	Lambaid	568	2097	3,63
	Kanu	1458	5464	3,74
	Hanesid	—	2430	
	Mune	7663	35352	4,61
	Lõnga	1663	6290	3,79
		naela	naela	
	Heina	567	2795	4,92
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	3720	33434	8,98
	kubu	kubu		
Kotte	95	1671	17,88	

Kuna vakujaosed on väga erinevatest liikidest, siis võrdluste tegemiseks on eriti siin oluline nende ümberhindamine rukki väärtusele. Olukord oleks järgmine.

Maakond	Vakujaose liik	Väärtus rukkitüandrites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Lambad	40,91	133,66	3,26
	Kanad	2,30	4,92	2,13
	Haned	—	22,38	
	Munad	2,51	7,37	2,93
	Lõng	24,58	67,38	2,74
	Hein	73,55	266,40	3,63
	Õled	1,81	61,26	33,75
	Kotid	3,19	39,11	12,13
	Kokku	148,85	602,48	4,04
Virumaa	Lambad	177,66	473,66	2,66
	Kanad	7,94	17,55	2,20
	Haned	—	41,33	—
	Munad	16,14	38,96	2,41
	Lõng	83,93	200,16	2,38
	Hein	22,22	824,44	37,10
	Õled	—	106,08	
	Kotid	7,33	140,11	19,0
	Kokku	315,12	1842,29	5,84
Järvamaa	Lambad	81,66	178,33	2,18
	Kanad	4,12	7,47	1,81
	Haned	—	16,88	
	Munad	5,63	12,90	2,28
	Lõng	45,50	91,66	2,01
	Hein	48,44	353,77	7,10
	Õled	2,31	54,22	23,42
	Kotid	5,55	56,77	10,22
	Kokku	193,21	772,00	3,99

Maakond	Vakujaose liik	Väärtus rukkitüendrites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Läänemaa	Lambad	189,33	699,00	3,69
	Kanad	27,00	104,18	3,74
	Haned	—	135,00	
	Munad	8,51	39,28	4,61
	Lõng	92,32	349,44	3,79
	Hein	252,00	1242,22	4,92
	Õled	17,22	154,78	8,98
	Kotid	10,55	185,66	17,58
	Kokku	596,99	2906,56	4,86

Kui võtta säärased põhivakujaosed, nagu lambad, kanad, munad, lõng ja hein, siis oleks tõus järgmine.

Maakond	Vakujaose liik	Väärtus rukkitüendrites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjmaa	Lambad	40,91	133,66	3,26
	Kanad	2,30	4,92	2,13
	Munad	2,51	7,37	2,93
	Lõng	24,58	67,38	2,74
	Hein	73,55	266,40	3,63
		Kokku	143,85	479,73
Virumaa	Lambad	177,66	473,66	2,66
	Kanad	7,94	17,55	2,20
	Munad	16,14	38,96	2,41
	Lõng	83,83	200,16	2,38
	Hein	22,22	824,44	37,10
	Kokku	307,79	1554,77	5,05
Järvamaa	Lambad	81,66	178,33	2,18
	Kanad	4,12	7,47	1,81
	Munad	5,63	12,90	2,28
	Lõng	45,50	91,66	2,01
	Hein	48,44	353,77	7,30
	Kokku	185,35	644,13	3,47
Läänemaa	Lambad	189,33	699,00	3,69
	Kanad	27,00	101,18	3,74
	Munad	8,51	39,28	4,61
	Lõng	92,38	349,44	3,79
	Hein	252,00	1242,22	4,92
		Kokku	569,22	2431,12

Võrreldes teopäevade, kohusvilja ja vakujaoste tõusu rukki väärtuse alusel; saame järgmise pildi.

Koormiste liik	Suuren. a. 1732—1803 kordades			
	Harjumaal	Virumaal	Järvamaal	Läänemaal
Teopäevad	3,31	3,85	2,83	4,46
Kohusvili	2,30	2,23	2,01	3,39
Vakujaosed (kõik)	4,04	5,84	3,99	4,86
Vakujaostest ainult lambad, kanad, munad, lõng ja hein	3,33	5,05	3,47	4,27

Nagu eelnenust näha, on vakujaoste tõus üldiselt kõige suurem, sellele järgnevad teopäevad (korralise teo kujul) ja siis kohusvili.

Uhe või teise feodaalrendi liigi tõusu suurus sõltus sellest, milliselt aluselt lähtudes see toimus. Teopäevi nõuti nii 1732. a. kui ka 1803. a. igas mõisas. Antud mõisate arvu juures polnud 1803. a. ega ka 1732. a. ühtki mõisat, kus rakmepäevi ei nõutud. Jalapäevi ei nõutud 1732. a. Virumaal 4, Järvamaal 1 ja Läänemaal 6 mõisas, 1803. a. nõuti aga kõigis. Jalapäevi oli mõningates mõisates 1732. a. vähem kui rakmepäevi. XVIII saj. viimastel aastakümnetel tekkis siin võrdne olukord ja sajandi lõpul, järgneva algul oli mõningates mõisates jalapäevi isegi rohkem kui rakmepäevi.

Kohusvilja nõudmise või mittenõudmise suhtes oli olukord järgmine.

Maakond	Vilja liik	Mõisate arv, kus kohusvilja ei nõutud	
		a. 1732	a. 1803
Harjumaal	Rukis	1	0
	Oder	1	0
	Kaer	5	1
Virumaa	Rukis	12	12
	Oder	15	12
	Kaer	36	4
Järvamaal	Rukis	1	0
	Oder	1	0
	Kaer	6	0
Läänemaal	Rukis	7	3
	Oder	6	3
	Kaer	24	6

Nagu siit näha, vähenes nende mõisate arv, kus kohusvilja ei nõutud. Oli ka neid mõisaid, kus kohusvilja ei nõutud 1732. ega 1803. aastal, näiteks Ungru.

Vakujaoste alal oli mõningates liikides erinev olukord, nagu näitavad allpool esitatud andmed.

Maakond	Vakujaose liik	Mõisate arv, kus üht või teist vakujaost ei nõutud	
		a. 1732	a. 1803
Harjumaa	Lambaid	0	0
	Kanu	0	1
	Hanesid	12	6
	Mune	1	1
	Lõnga	2	0
	Heinu	3	1
	Õlgi	8	2
	Kotte	8	0
Virumaa	Lambaid	2	0
	Kanu	1	0
	Hanesid	48	37
	Mune	3	0
	Lõnga	4	1
	Heinu	37	5
	Õlgi	48	30
	Kotte	44	1
Järvamaa	Lambaid	2	0
	Kanu	1	0
	Hanesid	25	18
	Mune	1	0
	Lõnga	1	0
	Heinu	11	3
	Õlgi	22	12
	Kotte	19	1
Läänemaa	Lambaid	1	0
	Kanu	1	0
	Hanesid	66	29
	Mune	13	0
	Lõnga	13	10
	Õlgi	48	15
	Kotte	62	20

Teopäevade, kohusvilja ja vakujaoste tõus oli peaaegu igas mõisas erinev. Selle erinevuse iseloomustuseks olgu toodud ainult mõned näited.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade tõus korda	
Harjumaa	Rapla	Raikküla	2,44	
		Hagudi	4,96	
Virumaa	Viru-Jaagupi	Voore	1,92	
		Rägavere	14,00	
		Uniküla	1,67	
		Jõhvi	7,14	
		Pühajõe	12,37	
Järvamaa	Vaivara	Repniku	16,00	
		Ambla	Nõminküla	1,24
			Tapa	1,93
			Karkuse	5,19
			Kirna	1,84
Läänemaa	Türi	Kärevere	esines langus	
		Oisu	6,74	
Läänemaa	Hanila	Massu	2,75	
		Saastna	8,51	
		Tuudi	15,42	
	Lihula	Penijõe	2,33	
		Lihula-Sipa	9,66	
	Lääne-Nigula	Tagavere	2,60	
	Martna	Suure-Lähtru	8,27	
	Märjamaa	Märjamaa	8,00	
		Sõtküla	9,56	
	Ridala	Ungru	2,11	
Vigala	Vigala	Parila	9,00	
		Päärdu	2,64	

Kohusvilja suhtes oli olukord järgmine.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja suuren. korda	
Harjumaa	Rapla	Raikküla	1,41	
		Hagudi	5,85	
		Sikeldi	8,10	
		Pühatu	16,00	
Virumaa	Jõhvi	Kiikla	vähenenud	
		Ohakvere	1,07	
		Pühajõe	17,00	
		Kurtna	25,32	
	Lüganuse	Rakvere	Erra	vähenenud
			Rakvere	1,78
	Vaivara	Väike-Soldina	Mädapea	13,09
			Väike-Soldina	9,66
	Viru-Jaagupi	Viru-Nigula	Kulina	vähenenud
			Mõdriku	1,33
Väike-Maarja	Väike-Maarja	Ulvi	12,57	
		Araski	24,00	

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja suuren. korda
Järvamaa	Ambla Türi	Nõmmküla Kärevere Särevere Rõa	vähenenud vähenenud 1,06 10,57
Läänemaa	Hanila Karuse Kullamaa Lihula Lääne-Nigula Martna Märjamaa Ridala	Mõisaküla Matsalu Tuudi Kuie Penijõe Roosna Ehmja Kõrvetaguse Paeküla Käpla Ungru	1,56 1,30 10,28 1,40 1,91 1,77 1,70 22,00 76,00 ei nõutud enam ei nõutud enam

Sama mitmekesisus erineb ka vakujaoste alal. Ühtse alusena võrdluseks on ka siin vakujaosed (eespool antud liikides) arvestatud ümber rukki väärtusele.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda
Harjumaa	Kose Rapla	Tuhala Raikküla Pühatu Kehtna Kabala Kuusiku	1,83 2,01 3,10 4,33 7,43 12,21
Virumaa	Jõhvi Kadrina Rakvere Vaivara Viru-Jaagupi Viru-Nigula Väike-Maarja	Ontika Konju Järve Jõepere Lasila Mädapea Sõmeru Väike-Soldina Repniku Voore Vinni Aseri Triigi	6,21 8,04 12,38 3,98 11,51 3,76 12,47 8,11 30,93 1,44 2,36 4,43 1,94
Järvamaa	Ambla	Nõmmküla Kuru Linnapea Raka	1,12 2,26 6,95 9,67

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda
Järvamaa	Järva-Jaani Türi	Orina	5,28
		Kärevere	vähenes
		Lokuta	2,18
		Türi-Alliku	8,27
Läänemaa	Hanila	Mõisaküla	1,32
		Mõtsu	16,90
	Karuse	Nehatu	1,90
		Saastna	7,52
	Kirbla	Tuudi	12,91
		Seira	2,89
	Kullamaa	Lautna	13,64
		Kuie	2,06
	Lihula	Suure-Kalju	9,27
		Penijõe	2,19
	Lääne-Nigula	Lihula-Sipa	13,41
		Roosna	1,95
	Martna	Palivere	5,44
		Ehmja	2,15
	Mihkli	Keskvere	10,72
		Karinõmme	langus
	Märjamaa	Oidrema	3,09
Paeküla		3,93	
Sõtküla		12,0	
Ridala	Märjamaa	29,72	
	Ungru	2,33	
Vigala	Kiltsi	8,79	
	Päärdu	2,75	
	Velise	5,45	
	Jädivere	8,79	

Mõisnikule polnud tähtis ainult feodaalrendist saadavate tulude suurenemine, vaid väga oluline oli ka see, mida üks või teine feodaalrendi osa andis. Võttes aluseks 1803. a. ja jättes kõrvale raha, mis 1804. aastal juba ära langes, saadi antud mõisates üldse:

korralist tegu	ca 189 456	rukkitündri väärtuses
kohusvilja	14 953	" "
vakujaoseid	6 123	" "

Kui võtta ainult sellised vakujaosed, nagu lambad, kanad, lõng ja hein, siis saadi vakujaoseid kokku 5109 rukkitündri väärtuses. Kui arvestada juurde puud, lõad jne., siis vakujaoste hulk rukkitündrites suureneb veidi, millel aga olulist tähtsust pole. Rukki väärtuses võetuna seisis niisiis esikohal korraline tegu, millele järgnesid kohusvili ja vakujaosed.

Feodaalrendi eri osade väärtuse arvestamisel on muidugi otsustavkohane ka abitegu silmas pidada. 1803. a. kohta, nagu juba

varem märgitud, seda kuigi täpselt teha ei saa. 1805. a. vakuraamatutes on aga nii korralise teo kui ka abiteo kohta täpsed andmed. Selleks aastaks kumbki nimetamisväärselt ei muutunud. 130 mõisa 1805. a. vakuraamatuist nähtub, et keskmiselt moodustas abitegu 39% korralisest teost. Seega tuleks korralisele teole 189 456 rukkitündri väärtuses juurde abitegu 73 888 rukkitündri ulatuses. Kogu teo väärtus tõuseks seega ca 263 344 rukkitündrile. Seega tugevneb teopäevade osatähtsus võrreldes feodaalrendi teiste liikidega veelgi. Mõnel määral oli teopäevade hulk rehepeksu arvel suurem, sest mõisnik võis selleks lisa-tööjõudu nõuda.

4. Mille alusel toimus feodaalrendi kasvamine?

Muidugi võis mõisnik talupojalt nõuda teopäevi, kohusvilja, vakujaoseid ja raha vähem või rohkem ja seda tegelikult ka tehti, kuid feodaalrendi kasvamiseks olid olemas ka teatud objektiivsed alused. Feodaalrendi väga oluliseks allikaks oli tolle aja tingimustes talurahva kui peamise tootliku jõu juurdekasv. Koormisi kandvate talude elanikkond kasvas antud mõisates järgmiselt.

Maakond	Elanikkond	a. 1732	a. 1803	Suuren. korda
Harjumaa	Inimesi üldse	1739	4015	2,30
	Tööjõulisi	730	2389	3,27
Virumaa	Inimesi üldse	5688	12708	2,23
	Tööjõulisi	2706	7875	2,91
Järvamaa	Inimesi üldse	2647	5220	1,97
	Tööjõulisi	1103	3129	2,83
Läänemaa	Inimesi üldse	6335	19975	3,15
	Tööjõulisi	2859	12028	4,20

Siit on näha, et tööjõuliste arv on kasvanud kiiremini kui inimeste arv üldse. Protsentides oli neid Harjumaal 1732. a. üldisest elanikkonna arvust 41,97; 1803. a. 59,50; Virumaal 1732. a. 47,57, 1803. a. 61,96; Järvamaal 1732. a. 41,66, 1803. a. 59,94; Läänemaal 1732. a. 45,13, 1803. a. 60,21.

Nähtub, et tööjõuliste kasv oli kõige suurem Läänemaal ja kõige väiksem Järvamaal. Protsentide poolest on kõrgemal Viru- ja Läänemaa, madalamal Harju- ja Järvamaa. Nagu aga nägime, kasvas ka feodaalrent kõige enam Läänemaal, kõige vähem Järvamaal. Elanikkonna suurenemine tingis asustuse laienemist, talude arvu kasvu ja viimane avaldas omakorda mõju mõisale mineva feodaalrendi kasvule. Koormisi kandvate talude arv kasvas järgmiselt.

Maakond	Talude arv		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	254	439	1,72
Virumaa	960	1603	1,66
Järvamaa	392	690	1,76
Läänemaa	937	2310	2,46

Niisiis talude kasv on kõige suurem Läänemaal. Peale talude arvu kasvamise avaldas feodaalrendi kasvule mõju ka suuremate koormistega talude kasv. Talude diferentseerimise aluseks on järgnevalt võetud rakmepäevade arv, mida talu tegi nädalas suvisel ajal mõisale. Talusid nimetatakse vastavalt ühe-, kahe-, kolme-, nelja- jne. rakmepäeva-taludeks. Rakmepäevade järgi ühtlustuvad sajandi lõpu poole ka jalapäevad ja muudki koormised. Sellises olukorras hakati nimetama 1804. a. Eestimaa regulatiivi kohaselt talu, mis tegi mõisale nädalas 6 rakme- ja 6 jalapäeva ja mida seni oli nimetatud $\frac{1}{2}$ -adramaaliseks, nüüd kuuepäevakohaks; $\frac{1}{4}$ -adramaalist talu, mis tegi mõisale nädalas 3 rakme- ja 3 jalapäeva, kolmepäevakohaks. Suurema võimsusega talude kujunemisest annavad ülevaate järgmised andmed.

Maakond	Talude liik	Talude	Nende	Talude	Nende	Talude kasv korda või langus
		arv a. 1732	%	arv a. 1803	%	
Harjumaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	228	89,76	117	26,65	langus
	Üle kolme rakmepäeva talud.	26	10,24	322	73,35	12,38
	Kolme-rakmepäeva-talud	141	55,51	103	23,46	langus
	Kuue-rakmepäeva-talud	10	3,93	226	51,48	22,62
Virumaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	948	98,75	802	50,03	langus
	Üle kolme rakmepäeva talud	12	1,25	801	49,97	66,75
	Kolme-rakmepäeva-talud	179	18,64	643	40,11	3,59
	Kuue-rakmepäeva-talud	4	0,41	335	20,89	83,75
Järvamaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	369	94,13	272	39,42	langus
	Üle kolme rakmepäeva talud	23	5,86	418	60,57	18,17

Maakond	Talude liik	Talude arv a. 1732	Nende %	Talude arv a. 1803	Nende %	Talude kasv korda või langus
Järvamaa	Kolme-rakme- päeva-talud	199	50,76	197	28,55	langus
	Kuue-rakme- päeva-talud	2	0,51	244	35,36	122,00
Läänemaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	826	88,16	755	32,70	langus
	Üle kolme rakme- päeva talud	111	11,84	1555	67,30	14,00
	Kolme-rakme- päeva-talud	592	63,18	650	28,15	1,09
	Kuue-rakme- päeva-talud	87	9,28	1201	51,99	13,80

Mis puutub mõisatesse üksikult, siis on vaja siin iga kord konkreetselt selgitada, millised asjaolud avaldasid mõju feodaalrendi kujunemisele, kui suur osatähtsus oli siin talude arvu suurenemisel, suuremate talude kujunemisel jne. Vanamõisas Kirbla kihelkonnas oli näit. 1732. a. 9 kolme-rakmepäeva- ja 3 kahe-rakmepäeva-talu. Need 12 talu andsid kokku 33 rakmepäeva. 1803. a. oli samas mõisas 43 kuue-rakmepäeva-talu ja 11 kolme-rakmepäeva-talu. Need 54 talu andsid kokku 291 rakmepäeva. Nagu siit näeme, on tegemist tugeva talude arvu kasvuga, mis kindlustas rakmepäevade arvu küllalt kõrge kasvu (8,81 korda). Ungru mõisas Ridalas oli 1732. a. 2 kuue-rakmepäeva-talu ja 27 kolme-rakmepäeva-talu, mis andsid kokku 93 rakmepäeva. 1803. a. oli samas mõisas 3 viie-rakmepäeva-talu ja 40 kolme-rakmepäeva-talu, mis andsid kokku 135 rakmepäeva. Nagu näha, on siin talude kasv väike — 1,48-kordne ja suuremate talude osatähtsus on ka väike, seetõttu on rakmepäevade kasv üldse madal — 1,45 korda.

Sellisel põhimõttel on võimalik iga talu kohta kindlaks määrata, millised asjaolud mõjutasid selle rakme- ja teopäevade, aga samuti kohusvilja ja vakujaoste kasvu konkreetselt. Need põhimõtted, mis on maksvad teopäevade kindlaksmääramisel, on maksvad ka feodaalrendi teiste osade kohta. Samal ajal aga peame arvestama, et mõisnik oli see, kes määras kindlaks talu suuruse.

5. Mõisnike võlgnevus. Eestimaa mõisnike krediitkassa

On märkimisväärne, et hoolimata oma tulude kasvamisest oli aadel XVIII saj. lõpul võlgades. Mõisnike võlgade küsimus pole sugugi nii tähtsusetu, nagu mõnikord on arvatud. Mõisnik püüdis

igal juhul oma olukorda kindlustada ja see määras ka tema poliitika talurahva ja selle koormiste suhtes. Olulise lüli aadli võlastumises moodustasid 1770-ndad aastad. Mainitud aastakümne esimesel poolel oli viljahindade konjunktuur hea. Paistis, et see jääb nii pikemalt püsima. Mõisate hinnad hakkasid tõusma ja mõisate ostmine läks hoogu. Ühed lootsid need kasuga peatselt edasi müüa, teised aga oma majanduslikku baasi laiendada. Häda oli aga selles, et sageli tasuti ostu puhul ainult tühine summa, suur osa aga jäi võlgu. Kuid juba 1770-ndate aastate teisel poolel viljahinnad langesid, ja need, kes olid end võlgadega koormanud, sattusid raskustesse. XVIII saj. lõpu poole, seoses vilja- ja viinahindade tõusuga, tõusid uuesti mõisate hinnad ning arenes nende ostmine ja müümine, aga ka võlgade tegemine. A. 1789—1798, s. t. 9 aasta jooksul oli peremehi vahetanud üldse 158 mõisat, neist 122 pantimise, 23 vabalt müümise ja 12 oksjoni teel. Oma osa aadli võlastumises etendasid nn. pärandusvõlad (pärandusosade väljamaksmine) ja mitmesugused kulutused seoses luksuslikuma elulaadiga. XVIII saj. lõpul oli aadlil ingrosseeritud võlga hõbedas $2\frac{2}{3}$ milj. rubla, ingrosseeritud võlga bankoassignaatides 1 milj. rubla ja ingrosseerimata võlga bankoassignaatides $3\frac{2}{3}$ milj. rubla — kokku seega $7\frac{1}{3}$ milj. rubla.¹⁶⁴ (höberubla ja bankorubla olid tollal võrdsed). Seega tuli iga eramõisa adramaa kohta keskmiselt 1100 rubla, mis moodustas veidi üle poole sellest summast, mida hiljem Eestimaa Mõisnikkude Krediitkassa andis laenuna ühe adramaa peale.

Aadli võlgnevus kasvas tingimustes, kus mõisamajandus ikka rohkem ja rohkem seostus turuga ja turu konjunkturi kõikumised siin ka üha enam mõju avaldasid. Võlad ei langenud aga sunnikorras mõisnikule kaela, vaid sõltusid tema elustilist.

Seoses ikaldusaastatega sajandi pöördel ja XIX saj. algul, raskenes mõisnike majanduslik olukord, mis eriti andis tunda suurematele võlgnikele.

Vilja ja viina müük läks tagasi, rahapuudus kasvas. Eriti tuntu puudust höherahast, mida andis just põllumajandussaaduste väljavedu. Siinsed rahalised tehingud sõlmiti hõbedas. Süveneva rahapuuduse tingimustes langesid mõisate hinnad, seega vähenes võlgade tagatisväärtus. Need, kellel oli vaja kreditoridele protsente ja võlgasid õiendada, pärandusosasid välja maksta jne., sattusid raskustesse ja mitmed koguni pankroti äärel. Eestimaa aadli päästerõngaks sai siis 1802. a. Aleksander I loal asutatud Eestimaa Mõisnike Krediitkassa. See oli täiesti rüütelkonna asutus, mille ülesandeks oli siinsetele mõisnikele vajaliku krediidi kindlustamine garanteeriva liikmeskonna kollektiivsel vastutusel ning kre-

¹⁶⁴ [A. v. Gernet]. Die Gründung der adligen Gütercreditvereine in Livland und Estland im Jahre 1802. — «Revalsche Zeitung», 1802, Nr. 235—236.

diitkassale laenusoovijate poolt panditud kinnisvara tagatisel.¹⁶⁵ Et laenusumma võis tõusta kuni $\frac{2}{3}$ -ni adramaa väärtusest, siis võis laen ulatuda Eestimaa sisealadel kuni 2000 rublani hõbedas, rannikualadel — rannikuadramaalt kuni 1000 rublani, Hiiumaal aga pärisorjadega asustatud adramaalt 2000 rublani ja vabade inimestega asustatud adramaalt 1000 rublani.¹⁶⁶ Laenu andmine toimus osaliselt sularahas, osalt aga kassatähtedes, kusjuures laenu eest tuli maksta 5% ja asjaajamiskuludeks 1%. Sularahafond moodustus riigivalitsuse poolt algkapitaliks määratud 500 000 hõberublast, millelt tuli maksta 3% intressi ja 3% igal aastal kustutuse arvel, ning 2 000 000 bankorublast, millelt tuli maksta 5% aastas. Selle summa kustutamine algas 15 aasta pärast, mille arvel tuli maksta 5% aastas. Sularaha saamiseks hankis krediitkassa hiljem uusi laene Peterburist. Tal oli õigus laenu muretseda ka kindlat protsenti kandvate obligatsioonide vastu ning seejuures isegi välismaalt. Kassatähtede emiteerimine toimus kassa liikmeskonna üldise garantiisüsteemi tagatisel, laenu saaja kinnisvara pantimisel.¹⁶⁷ Nii sularahas kui ka kassatähtedes antud laenude vastu võttis krediitkassa pantkirjad.

Krediitkassalt said mõisnikud kahtlemata palju abi. Isegi rüütelkonna peamees ja ka kindralkuberner S. F. Golitsõn olid avaldanud lootust, et krediitkassa abil vabaneb aadel oma senistest võlgadest, seejuures ka liigkasuvõtjatest, ning on mõne aasta pärast juba majanduslikult õitsval järjel. Tegelikult aga aadli võlgnevus kasvas, milleks aitasid omajagu kaasa ka majanduslikult halvad aastad XIX saj. 1. aastakümnel. A. 1810 oli aadlil **krediitkassa** võlga 2 804 440 rubla hõbedas ja 3 078 760 rubla paberrahas. Samal ajal oli muid võlgu 5 916 800 rubla ulatuses, enamasti hõbedas.¹⁶⁸ Kuigi mõisate võlgnevus kasvas, vabanesid mõisnikud selle asutuse abil üsna tunduvalt eraisikutelt tehtud laenudest. Ta soodustas ka rahaliste suhete edasist kasvu mõisamajanduses ja etendas hiljem olulist osa feodaalse mõisamajanduse ümberkujundamisel kapitalistlikuks. Krediitkassa toetamine ja tema rikkalik finantseerimine tsaarivalitsuse poolt kinnitas tsarismi suurt hoolt siinse aadli eest. Mõisnike rikkuse tõeliseks allikaks ja tema võlgade maksjaks oli talupoeg. Võlgnevuse kasv tähendas seda, et mõisnik oli veel enam huvitatud oma tulude suurendamisest ning järelikult talupoja kurnamise tugevdamisest.

¹⁶⁵ Reglement zur Verwaltung der Ehstländischen adelichen Privat-Bank (Credit-Cassa). 1802, Reval, S. 4.

¹⁶⁶ Sealsamas, lk. 18 ja N. v. Stackelberg. Der bankmässig organisierte Agrarkredit in Estland, S. 37.

¹⁶⁷ Zur Verwaltung der Ehstländischen adelichen Privat-Bank, S. 4.

¹⁶⁸ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 189, л. 103—104.

VII. TALURAHVA KOORMISED JA OLUKORD MÕISAMAJANDUSE KASVU TINGIMUSTES

1. Talupoeg põllumajanduse kandjana

Nagu nägime, muutus mõisnike elu põllumajanduse edasiarenemise tingimustes luksuslikumaks ja kui majanduslikud raskused esile kerkisid, aitas tsaar aadlikke lahke käega. Talupoeg, kelle õlul lasus kogu põllumajanduse raskus, pidi omal jõul toime tulema, mis oli seda traagilisem, et osa oma tööjõust ja toodangust pidi ta ära andma mitmesuguste koormiste ja kohustuste täitmiseks küll riigile, küll kirikule ja mõisale. Kõige kaalukamad ja rõhuvamad olid arusaadavalt koormised ja kohustused mõisa vastu. Aga kõik see tervikuna ahendas talurahva elamistingimusi.

2. Talupoja kohustused riigi ja kiriku vastu

Riikliku koormisena tuli talupoegadel kuni 1783. aastani maksta tollivilja. Asehalduskorra kehtestamisega hakati neilt nõudma pearaha — 70 kopikat igalt meeshingelt. See langes ka pastoraatide talupoegadele, kes olid seni olnud riiklikust maksust vabad. Pearahamaks tõusis: 1795. aastal maksis meeshing juba 102 kopikat.¹⁶⁹ Tuleb märkida, et ka tollivilja nõudmine jäi püsima, kuid see arvestati riikliku taksi alusel rahaks ümber ja läks pearaha katteks. Puudujääv osa tuli juurde maksta. Pearaha sisseadmine tähendas üldse riikliku maksu tõusu. XVIII saj. lõpul nõuti näiteks Ungru mõisas $\frac{1}{2}$ adramaalt tolliviljana 2 vakka rukist ja 2 vakka otra. Riikliku taksi alusel maksti 1 setverdi, s. t. 1,67 tündri rukki eest 2 rubla ja 1 setverdi odra eest 1 rubla 85 kopikat,¹⁷⁰ s. t. 2 vakka rukist maksis 84 kopikat ja 2 vakka otra 76 kopikat, kokku 1 rubla 60 kopikat. Et $\frac{1}{2}$ -adramaalises talus oli ca 5 meest, siis ulatus nende pearaha 5 rubla 10 kopikani, seega tuli $\frac{1}{2}$ -adramaalisel talul juurde maksta 3 rubla 50 kopikat. Nimelise ukaasi alusel aastast 1801 oleks pidanud tollivilja nõudmine sama aastaga lõppema, kuid kindralkubernerid vastava korralduse kohaselt nõuti seda veel 1802. aasta 1. poole eest.

Tuleb märkida, et võrdlemisi laialt oli levinud kord, et mõisnikud maksid pearaha talupoegade eest. See aga ei tähendanud alati kergendust talupoegadele. Enamasti nõudsid mõisnikud selle eest teoorjust või hüvitust mingil muul viisil.

Et 1796. aastal laienes nekrutite andmise kohustus ka Eestimaa, siis langes talupoegadele sellest aastast peale ka kohustus

¹⁶⁹ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, sü. 4220, l. 406.

¹⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 73.

varustada nekruteid riiete, teemoona ja rahaga. 1797. aastal pidid Ungru mõisa talupojad sealt võetud nekrutitele andma villase kuue, kasuka, mütsi, paari kindaid, 2 särki, 2 paari aluspükse, paari villaseid või nahast pükse, paari saapaid, 2 paari sukki, 3 rubla raha, 4 vakka jahu, 6 toopi tangu, 4 naela soola ja kingitusena 3 rubla raha.¹⁷¹

Üldiselt langes talupoegadele teede ja sildade korrashoiu kohustus. Postijaamade funktsioneerimise kindlustamiseks pidid nad andma veel postifuraaži. Näiteks Ungru mõisas nõuti selleks XVIII saj. lõpul $\frac{1}{2}$ adramaalt aastas 2 vakka kaeru, 14 leisikat heinu ja 2 kubu õlgi; Keilas $1\frac{1}{2}$ vakka kaeru ja 9 leisikat heinu, Lihulas $\frac{1}{2}$ vakka kaeru ja 10 leisikat heinu. 1803. aastal nõuti Ohukotsu mõisas selleks $1\frac{1}{2}$ vakka kaeru ja 9 leisikat heinu, Loodnas $1\frac{1}{3}$ vakka kaeru ja 10 leisikat heinu, Paliveres 4 külimittu kaeru ja 8 leisikat heinu, Sinalepas 2 vakka kaeru ja 9 leisikat heinu jne. Postifuraaži üldine jaotamine toimus mõisate vahel revisjonidramaade arvu järgi, mõisad jaotasid selle omakorda talupoegade vahel.

Talupoegadele langes ka küüdikohustus sõjavägede vedamisel ja küüthobuste andmine ametiisikute arvukamate läbisõitude puhul. Harjumaal nõuti näiteks talupoegadelt säärasteks läbisõitudeks küüthobuseid 1799. a. jaanuaris 475, veebruaris 128, märtsis 107, aprillis 491, mais 672, juunis 84, juulis 773, augustis 100, septembris 70, oktoobris 159, kokku 3059 hobust. 1800. aastal nõuti Harjumaal jaanuaris 136, veebruaris 36, märtsis 558, aprillis 241, mais 367, juunis 308, juulis 4418, augustis 1058, septembris 214, oktoobris 15, novembris ja detsembris 28, kokku 7379 hobust.¹⁷² Ranna-Virumaal pidid talupojad andma 1799. aastal 2777 küüthobust ja 1800. aastal 923 küüthobust.¹⁷³ See oli talurahvale raskeks koormaks, mis kurnas niigi viletsaid tööloomi, pidurdas põllumajanduslikke töid. Olgu märgitud, et talupojad jäid sageli oma hobustest ilma, sest need ei pidanud vastu küüdi raskustele.

Talupoegadel olid teatud kohustused ka kiriku vastu. Rakvere kihelkonna ülem-kirikueestseisja teateil olid selle kihelkonna talupoegadel kiriku vastu järgmised kohustused.

Igal aastal tuli talupoegadel anda pastoritele ühelt adramaalt 1 vakk rukist, 1 vakk otri, 1 vakk kaeru, 6 leisikat heinu; igalt talult aga, hoolimata suurusest, 1 kana, 1 nael linu, 1 süld puid. Teopäevadena tuli teha pastorile ühelt adramaalt $1\frac{1}{2}$ rakme- ja 2 jalapäeva aastas. Rehepeksuks nõuti adramaalt 1 päev aastas. Köstrile pidid talupojad maksma igalt adramaalt 2 külimittu rukist ja 2 külimittu otra, kellalööjale 6 toopi rukist ja 6 toopi otra.

Peale selle maksis talupoeg kirikuõpetajale ristimise eest 10 kopikat, laulatamise eest 30, armulauale kirjutamise eest

¹⁷¹ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 76.

¹⁷² ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1239, l. 2—3.

¹⁷³ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1240, l. 5—6.

1 kopika, peremehe või perenaise matmise eest 80 kopikat, sulase, sulase naise, tüdruku, vabadiku või tema naise matmise eest 40 kopikat, alla ühe aasta vanuse lapse matmise eest 10 kopikat, 1—5-aastase lapse matmise eest 15 kopikat, üle 5 aasta vanuse lapse matmise eest 20 kopikat, leeritamise eest 1 süld puid.

Köstri taksid olid järgmised: ristimise eest 2 kopikat, lapse matmise eest 3 kopikat, täiskasvanu matmise eest 5 kopikat ja leeritamise eest 5 kopikat. Kuid maksud kirikuõpetajale, köstrile ja kellamehele olid eri kohtades erinevad. Näiteks tuli 1802. a. Risti kihelkonnas maksta pastorile igalt leeriskäijalt 1 vakk kaeru ja 1 kana, laulatuse eest 20 kopikat, peremehe matmise eest 1 rubla 5 kopikat, perenaise matmise eest 95 kopikat, vabadiku või sulase matmise eest 85 kopikat.¹⁷⁴ Pastori tulu sõltus sellest, kui suur oli tema maa, palju ta sai vilja ja muud kraami mõisast ja talupoegadelt. Risti pastor sai näiteks 1802. aastal mõisatelt 6 tündrit rukist ja 5 tündrit otra, talupoegadelt — 19 tündrit 2 vakka ja 1 külimitu rukist, 12 tündrit 1 vaka 2 külimitu otra, 11 tündrit 2 vakka 1 külimitu kaeru, 1 tündri 2 vakka tangu, 143 sülda puid, 188 kubu õlgi, 235 leisikat heinu, 9 leisikat ja 8 naela võid, 96 küünalt, 1³/₄ tündrit silku, 420 muna, 5 lammast, linu, suitsuliha, juustu jne., lisaks sellele veel teopäevad. Aktsidentside näol laekus pastorile aastas ca 150 rubla.

Risti köstrile andsid mõisad rukist 3 tündrit ja 1 vaka, talupojad rukist 25¹/₂ tündrit, silku ³/₄ tündrit, 52 rasvaküünalt ja peale selle liha. Kiriku kellamees sai mõisalt 1 tündri ja 1 külimitu rukist ning oli mõisatööst vaba nagu köstergi.

3. Mõisakoormised. Nende arvestamise põhimõtteist

Mõisa survet talupojale võib vaadelda mitmest aspektist ja seda on ka meie historiograafias tehtud. Oleks väga kasulik, kui saaksime talupoja mõisakoormiste kandejõudu arvestada võimalikult mitme komponendi kaudu: näiteks inimeste arv üldse, tööjõulised inimesed, veoloomad, üldse loomad, maa suurus ja kvaliteet; kuid see pole täiel määral võimalik. Pole vajalikul hulgal andmeid väga olulise komponendi, nimelt maa kohta. Käesoleval korral, nagu mõnes varasemaski autori artiklis,¹⁷⁵ on feodaalrendi raskuse mõõdupuuks ja talupoja kandejõu aluseks võetud inimene üldse, siis tööjõuline inimene ja teoorjuse suhtes ka tööloomad. On püütud näidata, millise raskusega langes see või teine mõisa koormis

¹⁷⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1239, l. 39—40.

¹⁷⁵ Vt. J. Konks. Feodaalsest rendist ja talurahva olukorrast Harjumaal aastail 1732—1774. — Eesti NSV ajaloo küsimusi IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 164. Tartu, 1965. ja J. Konks. Feodaalrendist ja talurahva olukorrast Läänemaal aastail 1732—1803. — Eesti NSV ajaloo küsimusi V. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 223. Tartu, 1968.

ühele inimesele ja ühele töøjõulisele inimesele. Ei olnud talupere liikmetele ükskõik, kui palju nõuti talult teoorjust, palju pidi talu andma kohusvilja ja vakujaoseid. Sellest sõltus kõigi heaolu. Kuid samal ajal oli ka tähtis, millisel määral oli töøjõuline inimene või tööloom koormatud, sest sellest sõltus, kui palju jäi endale elatusvõimalusi. 1732. ja 1803. a. olukordade võrdluse aluseks on võetud needsamad mõisad, mida on kasutatud juba varem feodaalse rendi kasvu näitamiseks ja seejuures ainult need talud, millele koormised tegelikult langesid. Esijoones on vaadeldud korralist teoorjust, siis kohusvilja ja vakujaoseid. Abiteo suhtes on teatud täiendused siingi hiljem juurde lisatud.

a) Korraline tegu

Võttes aluseks mainitud aastad, näeme, et korralises teos ühe inimese kohta olid toimunud järgmised muutused.

Maakond	Teopäevi ühe inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,75	1,13	1,50
Virumaa	0,61	1,12	1,83
Järvamaa	0,74	1,09	1,47
Läänemaa	0,71	1,08	1,58

Muutusi teopäevades ühe töøjõulise kohta iseloomustavad alljärgnevad andmed.

Maakond	Teopäevi ühe töøjõulise kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	1,80	1,90	1,05
Virumaa	1,28	1,81	1,41
Järvamaa	1,79	1,82	1,01
Läänemaa	1,57	1,80	1,14

Nagu eelnevast näha, suurenes teopäevade hulk ühe inimese kohta märksa enam kui ühe töøjõulise kohta, mis tuli sellest, et töøjõuliste % taludes oli 1803. aastaks, võrreldes 1732. aastaga, kasvanud. Kõige enam suurenes teopäevade arv nii ühe töøjõulise kui ka üldse ühe inimese kohta Virumaal, millele järgnesid Läänemaa, Harju- ja Järvamaa.

Üksikutes mõisates olid muutused erisugused. Oluliselt üle maakondliku keskmise oli teokoormus suurenenud näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Mõis	Suuren. ühe inimese kohta korda	Suuren. ühe tööjõulise kohta korda
Harjumaa	Kehtna	1,84	1,31
	Pühatu	2,24	1,54
Virumaa	Jõhvi	3,58	2,53
	Kurtna	3,15	2,59
	Ulvi	3,30	2,11
Järvamaa	Kolu	2,50	1,69
	Kurge	2,07	1,59
	Kuru	2,22	1,54
	Nõmmküla	1,78	1,30
	Oisu	2,08	1,37
	Orina	3,87	1,97
Läänemaa	Keskküla	2,49	1,36
	Kõrvetaguse	3,16	2,30
	Lihula-Sipa	2,95	2,55
	Mõtsu	2,54	2,00
	Parila	3,67	1,95
	Saastna	2,36	1,33
	Salajõe	2,48	1,59
	Tuudi	2,48	1,79
Võnnu	2,16	1,84	

Tunduvalt alla maakondliku keskmise oli teokoormus kasvanud või oli see koguni langenud näiteks allpool esitatud mõisates.

Maakond	Mõis	Suuren. või langus ühe inimese kohta	Suuren. või langus ühe tööjõulise kohta
Harjumaa	Kabala	1,42	langus
	Ohekatku	1,26	langus
	Raikküla	1,32	langus
Virumaa	Ohakvere	langus	langus
	Aseri	langus	langus
	Suur-Soldina	langus	langus
Järvamaa	Laupa	1,25	langus
	Kärevere	1,31	1,01
	Lokuta	1,36	langus
	Rõa	1,02	langus
	Tapa	1,24	langus
Läänemaa	Koluvere	langus	langus
	Liivi	langus	langus
	Luište	langus	langus
	Päärdu	langus	langus
	Ungru	langus	langus
	Vigala	langus	langus

Tõus võis olla alanud madalamalt või kõrgemalt astmelt, võis olla iseenesest suurem või vähem (nagu nägime), kuid see näitab ikkagi ainult teatud tendentsi. On aga tähtis ka teada, kus oli kujunenud XIX saj. alguseks talupojale raskem või soodsam olukord.

Nagu juba varem esitatust nähtub, tuli 1803. a. Harjumaal keskmiselt võetuna kõige rohkem teopäevi ühe inimese kohta (1,13), millele järgnesid Virumaa (1,12), Järvamaa (1,09) ja Läänemaa (1,08). Ka ühe tööjõulise kohta oli Harjumaal keskmine teopäevade norm kõige suurem (1,90), millele järgnesid Järvamaa (1,82), Virumaa (1,81) ja Läänemaa (1,80). Üksikud mõisad andsid aga ka siin kirju pildi. Tunduvalt üle maakondliku keskmise tuli teopäevi näiteks alljärgnevatel mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv 1803. a.		
			ühe inimese kohta	ühe töö- jõulise inimese kohta	
Harjumaa	Rapla	Hagudi	1,29	2,00	
		Kabala	1,18	2,08	
		Kuusiku	1,35	2,12	
		Pühatu	1,57	2,23	
		Kehtna	1,27	2,25	
Virumaa	Jõhvi	Jõhvi	1,22	1,98	
		Pühajõe	1,30	2,30	
	Kadrina	Lasila	1,51	2,30	
		Jõepere	1,36	2,06	
	Lüganuse	Erra	1,25	1,97	
		Rakvere	1,29	2,29	
	Vaivara	Kloodi	Kohala	1,40	2,17
			Sõmeru	1,42	2,30
		Türsamäe	1,96	2,25	
		Viru-Jaagupi	Kulina	1,36	1,97
			Põlula-Vaeküla	1,30	2,04
		Viru-Nigula	Kabala	1,43	2,21
			Ulvi	1,39	2,05
	Väike-Maarja	Vasta	Vasta	1,21	1,97
			Araski	1,87	2,40
		Kaarma	1,57	2,37	
		Ärina	1,48	2,09	
Koonu		1,25	1,97		
Järvamaa	Ambla	Vao	1,29	2,21	
		Kukevere	1,37	2,58	
		Moe	1,24	2,04	
		Nõmmküla	1,71	2,64	
		Raka	1,17	1,92	
	Järva-Jaani	Roosna	1,47	2,34	
		Orina	1,28	2,15	
		Paide	1,33	1,97	
		Müнди	1,33	1,97	
		Türi	1,14	2,05	

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv 1803. a.	
			ühe inimese kohta	ühe töö- jõulise inimese kohta
Järvamaa		Särevere	1,48	2,80
		Tori	1,30	2,34
		Türi-Alliku	1,19	1,99
Läänemaa	Hanila	Mõisaküla	1,62	2,66
		Mõtsu	1,45	2,34
		Paadrema	1,28	1,95
	Karuse	Piivarrootsi	1,53	1,97
		Saastna	1,30	2,12
		Tuudi	1,34	1,92
	Kirbla	Keskküla	1,42	2,18
		Lautna	1,59	2,69
		Vanamõisa	1,24	2,01
	Kullamaa	Jõgisuu	1,10	2,21
		Luiste	1,13	2,13
		Suure-Kalju	1,31	2,04
	Lihula	Teenuse	1,09	1,93
		Lihula	1,42	2,38
		Seljaküla	1,30	2,22
	Lääne-Nigula	Tagavere	1,24	2,17
		Ehmja	1,33	2,49
		Haeska	1,16	1,98
	Martna	Keskvere	1,46	2,36
		Laiküla	1,50	2,57
		Väike-Lähtru	1,45	2,34
	Suure-Lähtru	Suure-Lähtru	1,16	2,13
		Haimre	1,29	2,24
		Kõrvetaguse	1,52	2,44
	Märjamaa	Limandu	1,24	2,10
		Märjamaa	1,16	2,09
		Paeküla	1,36	2,24
	Ridala	Sõtküla	1,32	2,18
		Vaimõisa	1,27	2,11
		Asuküla	1,30	2,11
		Käpla	1,51	2,11
		Kiltsi	1,35	2,02
		Parila	1,47	2,73
Sinalepa		1,27	1,92	
Võnnu		1,28	2,31	

Tunduvalt alla maakondliku keskmist tuli aga teopäevi alljärgnevates mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv 1803. a.	
			ühe inimese kohta	ühe töö- jõulise inimese kohta
Harjumaa	Harju-Jaani	Raasiku	1,05	1,86
		Kambi	1,05	1,76
Virumaa	Jõhvi	Ontika	1,07	1,70
		Kurtna	1,04	1,66
	Lüganuse	Aa	0,97	1,60
		Rakvere	0,97	1,58
	Vaivara	Rakvere	0,79	1,28
		Auvere	0,67	1,08
		Väike-Soldina	0,73	1,18
		Suure-Soldina	0,41	0,68
		Vana-Sõtküla	0,88	1,48
		Rägavere	1,07	1,63
	Viru-Jaagupi	Vinni	0,91	1,50
		Viru-Nigula	Andja	1,01
Aseri			0,98	1,55
Järvamaa	Ambla	Koigi ja Aru	0,98	1,68
		Kuru	0,89	1,54
		Tapa	0,92	1,57
	Türi	Kolu	0,75	1,12
		Laupa	1,09	1,71
		Lokuta	0,94	1,47
		Oisu	0,98	1,87
		Rõa	0,72	1,28
Läänemaa	Hanila	Massu	0,81	1,55
		Vaisti	0,69	1,35
	Karuse	Matsalu	1,07	1,76
		Nehatu	1,02	1,59
	Kullamaa	Koluvere	0,88	1,46
		Kuie	0,70	1,28
	Lihula	Penijõe	1,02	1,55
	Lääne-Nigula	Kirimäe	1,02	1,71
		Roosna	0,96	1,44
	Martna	Suure-Rõude	0,97	1,53
	Mihkli	Oidrema	1,04	1,56
	Märjamaa	Nurme	0,63	1,26
	Ridala	Ungru	1,01	1,76
	Vigala	Jädivere	0,94	1,39
		Päärdu	0,86	1,69
Velise		0,70	1,35	
Vigala		0,66	1,11	

Kuigi mõisates üksikuna võttes tuli teopäevi üldse ühe inimese ja ühe tööjõulise kohta erinevalt, esines siiski nii ühes kui ka teises suhtes sagedamini ettetulevaid, s. o. domineerivaid määrasid ja

need olid 1732. ja 1803. a. erinevad. Nii oli Harjumaal 1732. a. domineerivaks määraks ühe inimese kohta 0,60—0,79, 1803. a. aga 1,00—1,29 päeva nädalas. Virumaal olid vastavateks arvudeks 1732. a. 0,50—0,79, 1803. a. 0,90—1,49; Järvamaal 1732. a. 0,70—0,89, 1803. a. 0,90—1,49 ja Läänemaal 1732. a. 0,50—0,89, 1803. a. aga 1,00—1,49.

Tööjõuliste domineerivaks normiks oli Harjumaal 1732. aastal 1,40—1,99, 1803. aastal 1,70—2,09 teopäeva; Virumaal 1732. a. 1,10—1,89, 1803. a. 1,50—2,39; Järvamaal 1732. a. 1,60—2,09, 1803. a. 1,80—2,39; Läänemaal 1732. a. 1,50—2,09 ja 1803. a. 1,70—2,39 teopäeva.

Nagu näeme, oli domineerivate teopäevade hulk maakonniti küllaltki erinev ja samal ajal on ilmne ka kindel tõus ajavahemikul 1732. kuni 1803. a.

b) Kohusvili

Kohusvilja hulk ühe inimese kohta tõusis 1732.—1803. a. järgmiselt.

Maakond	Kohusvilja tündrites ühe inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,51	0,56	1,09
Virumaa	0,39	0,47	1,20
Järvamaa	0,59	0,67	1,13
Läänemaa	0,38	0,46	1,21

Siit näeme, et kasv oli kõige suurem Läänemaal, millele järgnesid Virumaa, Järvamaa ja Harjumaa.

Kui võrrelda aga kohusvilja hulka mainitud aastail ühe tööjõulise kohta, siis oli siin järgmine olukord.

Maakond	Kohusvilja tündrites ühe tööjõulise kohta		Langus korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	1,22	0,95	1,28
Virumaa	0,83	0,77	1,07
Järvamaa	1,43	1,13	1,26
Läänemaa	0,86	0,77	1,11

Antud andmete alusel tuli siis kohusvilja 1803. a. ühe tööjõulise kohta vähem kui 1732. a. Langus oli kõige suurem Harjumaal, järgnesid Järvamaa, Läänemaa ja Virumaa.

Muutused üksikutes mõisates olid siingi erinevad. Oli neid mõisaid, kus kohusvilja hulk ühe inimese kohta oli kasvanud tunduvalt rohkem, kui näitab maakondlik keskmine, ja oli ka neid, kus kohusvilja kasv ühe töøjõulise kohta oli üsna märkimisväärne, kuigi maakondlik keskmine näitas langust. Öeldut iseloomustagu järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda		
			ühe inimese kohta	ühe töøjõulise inimese kohta	
Harjumaa	Rapla	Hagudi	1,97	1,22	
		Kuusiku	1,70	1,09	
	Harju-Jaani	Kambi	1,53	1,26	
Virumaa	Rakvere	Mädapea	4,20	3,87	
	Väike-Maarja	Sõmeru	2,33	1,63	
		Triigi	2,12	1,65	
Järvamaa	Ambla	Kurge	1,60	1,22	
		Raka	1,42	1,32	
	Järva-Jaani	Orina	2,17	1,11	
		Türi	Pijumetsa	2,17	1,65
		Rõa	2,03	1,26	
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	1,57	1,24	
		Karuse	Piivarootsi	1,43	1,02
	Kirbla	Saastna	2,37	1,30	
		Tuudi	1,69	1,25	
	Lihula	Vanamõisa	2,46	1,65	
		Lihula	Lihula	1,34	1,14
	Lääne-Nigula	Tagavere	1,58	1,13	
		Martna	Haeska	1,54	1,14
	Ridala	Väike-Lähtru	1,75	1,04	
		Parila	2,20	1,14	

Paljudes mõisates jäi aga kohusvilja normi tõus maakondlikust keskmisest alla või vähenes koguni, mida illustreerigu järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. või langus korda	
			ühe inimese kohta	ühe töøjõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Kehtna	langus	langus
		Raikküla	langus	langus
Virumaa	Rakvere	Rakvere	1,03	langus
	Jõhvi	Pühajõe	0,22	langus
	Kadrina	Jõepere	1,13	langus
		Lasila	langus	langus
	Lüganuse	Erra	langus	langus
	Väike-Maarja	Uniküla	0,71	langus

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. või langus korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inim. kohta
Järvamaa	Ambla	Nõmmküla	1,04	langus
		Laupa	langus	langus
		Lokuta	1,02	langus
		Karkuse	langus	langus
Läänemaa	Hanila	Massu	1,09	langus
		Karuse	1,04	langus
	Kirbla	Matsalu	langus	langus
		Seira	1,08	langus
	Kullamaa	Jõgisuu	langus	langus
	Lihula	Penijõe	langus	langus
	Martna	Ehmja	langus	langus
	Märjamaa	Nurme	1,06	langus

Kus oli siis kujunenud kohusvilja suhtes 1803. aastaks kergem või raskem olukord? Nagu varem esitatud andmeist nähtub, tuli 1803. aastal keskmiselt ühele inimesele kohusvilja kõige enam Järvamaal (0,67 tündrit), millele järgnes Harjumaa (0,56 tündrit) ja siis peaaegu võrdses olukorras Virumaa (0,47 tündrit) ja Läänemaa (0,46 tündrit).

Kohusvilja poolest ühe tööjõulise kohta seisis samuti esikohal Järvamaa (1,13 tündrit), millele järgnes Harjumaa (0,95 tündrit) ja siis võrdses olukorras Viru- ja Läänemaa (0,77 tündrit).

Aga ka sellel alal esines mõisates üksikuna võttes üsna mitmesuguseid norme.

Maakondlikust keskmisest hoopis enam nõuti kohusvilja näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja tündrites a. 1803	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
1	2	3	4	5
Harjumaa	Rapla	Hagudi	0,85	1,32
		Kabala	0,59	1,04
		Kehtna	0,68	1,21
		Ohekatku	0,73	1,07
		Sikeldi	0,65	1,05
	Harju-Jaani	Raikküla	0,58	0,98
		Kambi	0,63	1,06
		Raasiku	0,63	1,11

1	2	3	4	5	
Virumaa	Kadrina	Jõepere	0,75	1,14	
		Lasila	0,71	1,08	
		Võnnu	0,66	1,21	
	Lüganuse Rakvere	Aa	0,61	1,01	
		Kaarli	0,70	1,15	
		Kloodi	1,16	2,06	
		Mädapea	0,63	1,15	
		Rakvere	0,58	0,95	
		Viru-Jaagupi	Mõdriku	0,52	0,80
	Viru-Nigula Väike-Maarja	Põlula-Vaeküla	Põlula	0,79	1,22
			Vaeküla	0,67	1,11
		Andja	0,75	0,96	
		Araski	0,60	0,90	
		Kaarma	0,70	1,10	
		Koonu	0,85	1,44	
		Triigi	0,71	1,25	
Uniküla		0,85	1,45		
Vao					
Järvamaa	Ambla	Kukevere	1,03	1,93	
		Kuru	0,89	1,54	
		Raka	0,80	1,32	
		Roosna	1,18	1,88	
	Järva-Jaani Paide Türi	Orina	0,85	1,43	
		Mündi	0,94	1,37	
		Piiumetsa	0,76	1,36	
		Rõa	0,67	1,20	
		Särevere	0,86	1,61	
		Tori	0,70	1,27	
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	0,60	0,97	
		Paadrema	0,53	0,79	
	Karuse	Piivarootsi	0,67	0,82	
		Saastna	0,64	1,04	
	Kirbla	Vanamõisa	0,69	1,11	
		Lautna	0,53	0,89	
		Seira	0,51	0,97	
	Kullamaa	Jõgisuu	0,55	1,10	
		Luište	0,50	0,95	
		Maidla	0,54	0,92	
		Suure-Kalju	0,69	1,08	
		Teenuse	0,54	0,97	
	Lihula	Lihula	0,47	0,79	
		Lääne-Nigula	Palivere	0,60	0,93
	Märjamaa	Seliküla	Seliküla	0,65	1,11
			Tagavere	0,62	1,13
		Kõrvetaguse	0,75	1,22	
		Mõisamaa	0,69	1,20	
		Sõtküla	0,62	1,03	
Vaimõisa		0,61	1,01		
Paeküla		0,59	0,97		
Märjamaa		0,51	0,93		

1	2	3	4	5
Läänemaa	Martna	Haeska	0,54	0,92
		Keskvere	0,48	0,78
		Laiküla	0,54	0,92
	Mihkli Ridala	Väike-Lähtru	0,49	0,79
		Veltsa	0,50	0,88
		Parila	0,61	1,14
		Sinalepa	0,70	1,06
		Võnnu	0,63	1,15
Kiltsi	0,52	0,78		

Tunduvalt alla maakondliku keskmise tuli aga kohusvilja näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja tündrites a. 1803		
			ühe inimese kohta	ühe tööjõu- lise inimese kohta	
1	2	3	4	5	
Harjumaa	Rapla	Kuusiku	0,17	0,27	
		Pühatu	0,26	0,37	
	Kose	Tuhala	0,40	0,74	
Virumaa	Jõhvi	Jõhvi	0,32	0,52	
		Järve	0,28	0,50	
		Kiikla	0,13	0,23	
		Kurtna	0,13	0,22	
		Mäetaguse	0,11	0,20	
		Ontika	0,39	0,62	
		Pühajõe	0,22	0,39	
		Lüganuse	Erra	0,12	0,19
		Viru-Jaagupi	Püssi	0,31	0,49
			Kulina	0,39	0,50
	Viru-Nigula	Rägavere	0,47	0,73	
		Aseri	0,34	0,53	
		Samma	0,35	0,50	
		Ulvi	0,29	0,41	
		Vaivara	Vasta	0,39	0,64
Vaivara	Auvere	0,18	0,30		
	Türsamäe	0,22	puudub		
	Repniku	0,26	0,40		
	Vana-Sõtküla	0,22	0,37		
	Väike-Soldina	0,06	0,10		
Järvamaa	Ambla	Karkuse	0,58	0,89	
		Kurge	0,64	1,12	
		Moe	0,59	0,98	

1	2	3	4	5
Järvamaa	Türi	Kirna	0,52	0,84
		Kärevere	0,54	0,94
		Laupa	0,36	0,57
		Lokuta	0,47	0,73
		Türi-Alliku	0,62	1,03
Läänemaa	Hanila	Massu	0,34	0,60
		Mõisaküla	0,27	0,44
		Vaisti	0,24	0,49
		Vana- ja Uue- Virtsu	0,43	0,63
	Karuse	Matsalu	0,31	0,51
		Nehatu	0,38	0,59
		Tuudi	0,44	0,64
	Kirbla	Keskküla	0,23	0,36
		Kullamaa	0,44	0,73
	Lihula	Kuie	0,20	0,38
		Penijõe	0,28	0,43
		Kirimäe	0,42	0,71
	Lääne-Nigula	Roosna	0,39	0,60
		Salajõe	0,41	0,71
		Martna	Jõgisuu	0,36
	Suure-Lähtru		0,31	0,58
	Suure-Rõude		0,44	0,43
	Mihkli	Karinõmme	0,43	0,59
		Märjamaa	0,23	0,39
	Ridala	Nurme	0,31	0,63
		Asuküla	0,21	0,35
		Ungru	ei nõutud	
	Vigala	Päärdu	0,34	0,66
Velise		0,37	0,70	
Vigala		0,44	0,74	

c) Vakujaoosed

Ka nende kohustuste määr muutus antud ajavahemikul. Tervikliku ülevaate saamiseks on juba, nagu eespool märgitud, vakujaoosed arvatud ümber rukki väärtusele. Vaadeldes kõigepealt olukorda maakonniti, näeme ühe inimese kohta järgmisi muutusi.

Maakond	Vakujaooseid rukkitüandrites ühe inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,08	0,15	1,87
Virumaa	0,05	0,14	2,80
Järvamaa	0,07	0,14	2,00
Läänemaa	0,08	0,14	1,75

Kõige suurem oli niisiis kasv keskmiselt võttes Virumaal, millele järgnesid Järva-, Harju- ja Läänemaa.

Ühe tööjõulise suhtes aga olid nihkumised alljärgnevad.

Maakond	Vakujaosed rukkitündrites ühe tööjõulise inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,23	0,21	vähenes
Virumaa	0,11	0,23	2,09
Järvamaa	0,17	0,24	1,41
Läänemaa	0,20	0,24	1,20

Kõige tugevamini oli see andamimäär tõusnud Virumaal, millele järgnesid Järva- ja Läänemaa, kuna Harjumaaal toimus arvestatud mõisates langus.

Võrreldes üksikuid mõisaid, näeme, et tunduvalt üle maakondliku keskmise kasvas vakujaoste norm näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Kuusiku	4,35	3,01
		Kabala	3,82	2,63
	Harju-Jaani	Raasiku	2,17	1,44
Virumaa	Jõhvi	Jõhvi	4,41	3,05
	Kadrina	Lasila	3,20	2,47
	Lüganuse	Erra	3,40	2,67
		Purtse-Voropi	3,61	3,05
	Rakvere	Kohala	6,15	4,46
		Sõmeru	4,66	3,30
		Rakvere	3,97	3,06
	Vaivara	Repniku	3,67	2,82
	Viru-Jaagupi	Kulina	3,16	2,10
	Viru-Nigula	Andja	5,05	4,10
		Vasta	3,23	2,25
	Väike-Maarja	Ulvi	4,12	2,62
Kaarmaa		4,21	3,15	
Vao		3,77	3,06	
Järvamaa	Ambla	Linnapea	3,34	1,80
		Raka	2,71	2,47
		Roosna	4,90	3,15
	Türi	Türi-Alliku	3,44	2,22
Läänemaa	Hanila	Vaisti	2,45	1,85
		Mõtsu	3,40	2,65
		Paadrema	3,09	1,53
	Karuse	Tuudi	2,08	1,50

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Läänemaa	Kõrbla	Keskküla	2,77	1,52
		Lautna	2,15	1,57
	Kullamaa	Suure-Kalju	2,38	1,47
		Lihula	4,10	3,54
	Martna	Keskvere	4,72	2,27
		Suure-Lähtru	3,03	2,06
		Suure-Rõude	7,28	4,44
	Märjamaa	Kõrvetaguse	2,07	1,50
		Haimre	2,01	1,41
		Sõtküla	1,95	1,70
	Ridala	Kiltsi	2,75	1,76
		Sinalepa	2,51	1,69
	Vigala	Võnnu	2,01	1,69
		Jädivere	2,60	1,25

Siingi jäi paljudes mõisates tõus alla maakondliku keskmise või toimus koguni langus, nagu näitavad järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. või langus korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
1	2	3	4	5
Harjumaa	Rapla	Raikküla	1,13	langus
		Sikeldi	1,20	langus
Virumaa	Jõhvi	Ohakvere	1,08	langus
		Kiikla	1,31	1,15
		Konju	2,58	1,78
		Kurtna	1,18	1,48
		Ontika	2,16	1,75
		Pühajõe	1,07	langus
		Lüganuse	Aa	1,51
	Rakvere	Mädapea	1,19	1,11
		Auvere	1,58	1,22
	Vaivara	Türsamäe	1,71	langus
		Väike-Soldina	2,24	1,68
	Viru- Jaagupi	Mõdriku	2,41	1,45
		Põlula-Vaeküla	2,59	1,89
		Rägavere	1,51	1,33
		Vinni	langus	langus
		Voore	langus	langus
Viru-Nigula	Aseri	1,37	1,07	
	Samma	1,74	1,25	
Väike-Maarja	Äntu	2,64	1,74	
	Koonu	2,62	1,50	
	Triigi	1,56	1,27	

1	2	3	4	5	
Järvamaa	Ambla	Koigi-Aru	1,48	1,12	
		Kukevere	1,64	1,34	
		Kürge	1,25	langus	
		Kuru	1,87	1,30	
	Türi	Tapa	langus	langus	
		Kärevere	1,59	1,25	
		Laupa	1,40	langus	
		Oisu	1,49	langus	
		Piiumetsa	1,33	langus	
		Rõa	1,12	langus	
		Türi-Alliku	langus	langus	
Läänemaa	Hanila	Massu	1,14	langus	
		Mõisamaa	langus	langus	
	Karuse	Matsalu	1,43	1,02	
		Nehatu	langus	langus	
	Kirbla	Piivarootsi	langus	langus	
		Kloostri	1,27	langus	
		Seira	1,18	langus	
	Kullamaa	Vanamõisa	1,22	langus	
			Kõluvere	langus	langus
		Kuie	langus	langus	
		Luište	langus	langus	
		Maidla	1,63	langus	
	Lihula	Penijõe	langus	langus	
		Lääne-Nigula	Palivere	1,54	langus
	Roosna		langus	langus	
	Salajõe		1,30	langus	
	Seljaküla		1,25	langus	
	Tagavere		1,22	langus	
	Martna		Ehmja	1,02	langus
			Haeska	1,26	langus
		Jõgisuu	1,55	langus	
	Mihkli	Laiküla	langus	langus	
		Karinõmme	langus	langus	
		Oidrema	langus	langus	
	Märjamaa	Veltsa	langus	langus	
		Limandu	1,34	1,00	
		Nurme	langus	langus	
		Paeküla	1,03	langus	
	Ridala	Asuküla	1,36	langus	
		Parila	1,71	langus	
		Ungru	1,02	langus	
	Vigala	Päärdu	langus	langus	
		Vigala	1,03	langus	
Velise		langus	langus		

Ka vakujaoste alal oli 1803. aastaks siin ja seal kujunenud oma kergem või raskem olukord. Nagu juba märgitud, tuli vakujaoseid keskmiselt ühe inimese kohta kõige enam Harjumaal (0,15 rukkitündrit), teistes maakondades oli võrdne olukord (à 0,14 rukkitündrit). Ühe tööjõulise kohta tuli neid kõige enam Järva- ja

Läänemaal (à 0,24), millele järgnesid Virumaa (0,23) ja Harjumaa (0,21 rukkitündrit).

Olukorda üksikutes mõisates, kõigepealt seal, kus vakujaoseid tuli oluliselt üle maakondliku keskmise, iseloomustavad järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Vakujaoseid rukki- tündrites		
			ühe inimese kohta	ühe tööjõu- lise inimese kohta	
Harjumaa	Rapla	Ohekatku	0,24	0,35	
		Pühatu	0,21	0,30	
		Kehtna	0,16	0,28	
Virumaa	Harju-Jaani	Raasiku	0,18	0,33	
		Kambi	0,19	0,32	
	Jõhvi	Jõhvi	0,19	0,30	
		Võnnu	0,17	0,31	
	Kadrina	Lasila	0,17	0,26	
		Aa	0,17	0,29	
	Lüganuse	Kohala	0,24	0,37	
		Rakvere	Kloodi	0,19	0,33
	Viru-Jaagupi	Sõmeru	Sõmeru	0,18	0,29
			Kulina	0,21	0,33
		Põlula-Vaeküla	Põlula-Vaeküla	0,21	0,33
			Andja	0,19	0,32
Väike-Maarja		Kaarmaa	0,21	0,32	
		Uniküla	0,17	0,30	
Järvamaa	Ambla	Vao	0,25	0,43	
		Kukevere	0,22	0,41	
		Kuru	0,18	0,31	
		Linnapea	0,18	0,28	
		Raka	0,20	0,33	
	Järva-Jaani	Roosna	0,19	0,31	
		Orina	0,19	0,32	
		Paide	Mündi	0,22	0,33
		Türi	Piiumetsa	0,17	0,30
			Tori	0,21	0,38
Läänemaa	Hanila	Türi-Alliku	0,17	0,30	
		Mõtsu	0,33	0,53	
		Paadrema	0,29	0,44	
	Kirbla	Lautna	0,28	0,48	
		Vanamõisa	0,21	0,34	
	Kullamaa	Jõgisuu	0,19	0,38	
		Maidla	0,19	0,25	
	Lihula	Lihula	0,19	0,32	
		Lääne-Nigula	Palivere	0,19	0,29
	Martna	Seljaküla	0,18	0,31	
		Keskvere	0,27	0,45	
		Väike-Lähtru	0,22	0,36	
	Märjamaa	Kõrvetaguse	0,23	0,37	
		Mõisamaa	0,18	0,32	
Vaimõisa		0,17	0,28		
Ridala	Võnnu	0,17	0,31		
	Vigala	Jädivere	0,16	0,25	

Reas mõisates oli aga sellegi andami määr alla maakondliku keskmise, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Vakujaoseid rukki- tündrites		
			ühe inimese kohta	ühe tööjõu- lise inimese kohta	
1	2	3	4	5	
Harjumaa	Rapla	Kabala	0,10	0,19	
		Sikeldi	0,12	0,20	
		Raikküla	0,10	0,18	
Virumaa	Jõhvi	Mäetaguse	0,10	0,19	
		Kurtna	0,12	0,19	
		Ohakvere	0,12	0,20	
		Pühajõe	0,11	0,19	
		Jõepere	0,08	0,12	
	Kadrina	Rakvere	Mädapea	0,10	0,18
		Vaivara	Väike-Soldina	0,11	0,18
	Väike-Maarja	Auvere	Suure-Soldina	0,05	0,08
			Tüsamäe	0,12	0,19
			Viru-Jaagupi	Mõdriku	0,12
		Väike-Maarja	Rägavere	0,11	0,18
			Vinni	0,08	0,13
			Triigi	0,08	0,15
			Järvamaa	Ambla	Moe
	Nõmmküla	0,12			0,18
Türi	Tapa	0,01		0,03	
	Kolu	0,10		0,15	
	Laupa	0,07		0,11	
	Rõa	0,05		0,10	
	Särevere	0,02		0,04	
Läänemaa	Hanila	Massu	0,12	0,22	
		Mõisaküla	0,05	0,09	
		Vaisti	0,08	0,16	
		Vana- ja Uue- Virtsu	0,08	0,11	
	Karuse	Matsalu	0,09	0,16	
		Nehatu	0,07	0,12	
		Piivarootsi	0,06	0,08	
	Kullamaa	Koluvere	0,12	0,20	
		Kuie	0,11	0,21	
	Lihula	Penijõe	0,10	0,15	
		Kirimäe	0,11	0,19	
	Lääne-Nigula	Roosna	0,09	0,13	
		Martna	Ehmja	0,12	0,23
			Jõgisuu	0,10	0,15
	Laiküla		0,08	0,13	
	Mihkli	Suure-Rõude	0,10	0,16	
		Karinõmme	0,06	0,09	
		Veltsa	0,06	0,11	
	Märjamaa	Paeküla		0,08	0,13

1	2	3	4	5
Läänemaa	Ridala	Asuküla	0,05	0,09
		Käpla	0,08	0,11
		Kiltsi	0,09	0,13
		Sinalepa	0,11	0,17
		Ungru	0,03	0,06
	Vigala	Päärdu	0,07	0,15
		Velise	0,12	0,23
		Vigala	0,12	0,21

4. Mõisate rühmitusi koormiste raskuse alusel

Kui eespool antud andmete alusel korralisest teost, kohusviljast ja vakujaostest võrrelda erinevaid mõisaid ja arvestada seejuures koormiste suurust nii ühe inimese kui ka ühe tööjõulise kohta, siis võib mõisaid rühmitada järgmiselt.

1. Kõrged normid korralises teos, kohusviljas ja vakujaostes olid näiteks Harjumaal Rapla kihelkonnas Kehtnas; Virumaal Kadrina kihelkonnas Lasilas; Rakvere kihelkonnas Kloodil, Kohalas ja Sõmerul; Viru-Jaagupis — Põlulas ja Vaekülas; Viru-Nigulas — Kabalas; Järvamaal Ambla kihelkonnas Kukeveres, Rakas ja Roosnas; Järva-Jaanis — Orinas; Paide kihelkonnas Mündis; Türil — Piiumetsas ja Toril; Läänemaal Hanila kihelkonnas Mõtsus ja Paadremal; Kirblas — Lautnas ja Vanamõisas; Kullamaal — Jõgisuus, Luistes; Lihula kihelkonnas Lihulas; Lääne-Nigulas — Seljakülas ja Tagaveres; Martnas — Haeskas, Keskses ja Väike-Lähtrus; Märjamaal — Kõrvetagusel, Vaimõisas ja Märjamaal; Ridalas — Parilas ja Võnnus.

2. Kõrged normid korralises teos, madalad kohusviljas ja vakujaostes olid Virumaal Jõhvi kihelkonnas Pühajõel; Vaivaras — Türsamäel; Järvamaal Ambla kihelkonnas Moel; Läänemaal Hanila kihelkonnas Mõisakülas; Lääne-Nigulas — Salajõel; Märjamaal — Limandus; Ridalas — Asukülas.

3. Kõrged normid korralises teos ja vakujaostes, madalad kohusviljas olid Harjumaal Rapla kihelkonnas Pühitus; Virumaal Jõhvi kihelkonnas Jõhvis; Viru-Jaagupis — Kulinas; Viru-Nigulas — Ulvis; Järvamaal Türi kihelkonnas Türi-Allikul; Läänemaal Martna kihelkonnas Suure-Lähtrus.

4. Kõrged normid korralises teos ja kohusviljas, madalad vakujaostes olid Harjumaal Rapla kihelkonnas Kabalas; Virumaal Kadrina kihelkonnas Jõeperes; Järvamaal Ambla kihelkonnas Nõmmkülas; Türi kihelkonnas Säreveres; Läänemaal Karuse kihelkonnas Piivarootsis; Martnas — Laikülas, Märjamaal — Sõtkülas ja Paekülas; Ridalas — Sinalepal.

5. Madalad normid korralises teos, kõrged kohusviljas ja vakujaostes olid Harjumaal Harju-Jaani kihelkonnas Raasikul ja Kambil; Virumaal Rakvere kihelkonnas Kaarli ja Rakvere mõisas; Lüganusel — Aa mõisas; Järvamaal Ambla kihelkonnas Kurul.

6. Madalad normid korralises teos ja kohusviljas, aga kõrged vakujaostes olid Virumaal Lüganuse kihelkonnas Püssi mõisas.

7. Madalad normid korralises teos ja vakujaostes, kõrged kohusviljas olid Järvamaal Ambla kihelkonnas Koigis; Türil — Rõas.

8. Madalad normid kõigis mainitud kohustustes olid Virumaal Jõhvi kihelkonnas Kurtnas; Vaivaras — Väike-Soldinas, Auveres, Suure-Soldinas ja Vana-Sõtkülas; Viru-Nigulas — Aseris; Järvamaal Türi kihelkonnas Kulus, Laupal ja Lokutal; Läänemaal Hanila kihelkonnas Massus ja Vaistil; Karusel — Matsalus ja Nehatus; Kullamaal — Koluveres; Lihulas — Penijõel; Martnas — Suure-Rõudes; Märjamaal — Nurmes; Ridalas — Ungrus; Lääne-Nigulas — Kirimäel ja Roosnas; Vigalas — Päärdus, Velisel ja Vigalas.

Millest siis sõltus koormiste kõrgem või madalam määr ühes või teises mõisas? On väidetud, nagu oleks see seotud mõisate suurusega. Andmed seda siiski ei tõesta. Oli kõrgeid ja madalaid koormisi üsna mitmesuguse suurusega mõisates, nagu alljärgnevalt näeme.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Koormiste rühm	Mõisa liik
Harjumaa	Rapla	Kehtna	kõrged	suur mõis, el. 509
Virumaa	Kadrina	Lasila	kõrged	väike mõis, el. 141
	Rakvere	Kloodi	kõrged	keskmise mõis, el. 203
	Viru-Jaagupi	Põlula-Vaeküla	kõrged	keskmise mõis, el. 335
	Viru-Nigula Jõhvi	Kabala Kurtna	kõrged madalad	väike mõis, el. 99 keskmise mõis, el. 227
	Vaivara	Suure-Soldina	madalad	väike mõis, el. 67
Järvamaa	Ambla	Raka Roosna	kõrged kõrged	väike mõis, el. 115 keskmise mõis, el. 317
	Türi	Tori Kolu Laupa Lokuta	kõrged madalad madalad madalad	väike mõis, el. 123 väike mõis, el. 188 suur mõis, el. 413 väike mõis, el. 172
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	kõrged	keskmise mõis, el. 237
	Kirbla	Vanamõisa	kõrged	suur mõis, el. 466
	Lihula Märjamaa	Lihula Kõrvetaguse	kõrged kõrged	suur mõis, el. 706 väike mõis, el. 87

Maakond	Kihelkond	Mõis	Koormiste rühm	Mõisa liik
Läänemaa	Ridala Hanila	Võnnu Massu	kõrged madalad	suur mõis, el. 621 keskmine mõis, el. 336
	Karuse Kullamaa Lääne-Nigula Vigala	Matsalu Koluvere Roosna Vigala	madalad madalad madalad madalad	suur mõis, el. 508 suur mõis, el. 1421 väike mõis, el. 81 suur mõis, el. 2422

Samas laadis võib loetelu jätkata. Olgu toodud aga ka mõned andmed ainult teorjuse kohta, olukorras, kus kohusvilja ja vakujaoste normid ei olnud teoga ühesugusel astmel. Nii näiteks olid Harjumaal Pühatus (väike mõis, el. 61) teonormid madalad, Virumaal Pühajõe (väike mõis, el. 76) aga kõrged, Järvamaal Türi-Allikul (suur mõis, el. 517) teonormid kõrged, Tapal (keskmine mõis, el. 368) teonormid madalad. Mis puutub teorjusesse, siis on selge, et mõis lähtus siin oma vajadustest, oma töömahust. Ja määrava tähtsusega oli siin teraviljakasvatus. Teokoormise suuruse otsustas ikkagi oluliselt mõisa külvi ja töäjõuliste inimeste suhe. Kui mõis külvipinnaga forsseeris (kui tal selleks ikka maalalalisi võimalusi oli) ja töäjõuliste inimeste arv vastavalt ei kasvanud, pidi teokoormis raskenema, vähemalt töäjõulistele. Raskus ühe inimese suhtes aga sõltus sellest, milline oli kogu elanikkonna ja töäjõuliste arvuline suhe. Kui mõisa külvipind oli töäjõuliste inimeste arvuga võrreldes tagasihoidlikum (ükskõik, millises mõisa suuruse liigis), jäi ka teopäevade surve vähemaks.

Külvipinna kõrval tuleb arvesse võtta muidugi ka heinamaa suurust. Kus heinamaad oli rohkem, nagu eriti Läänemaa mõisates, nõudis see oma osa teopäevadest. Üsna paljudes kohtades Eestimaa läänepoolsetel aladel nõudis aga maaharimine ise juba enam töäjõudu. Alljärgnevalt olgu toodud mõningad andmed ühele töäjõulisele inimesele langeva teopäevade hulga ja mõisa rukkikülvi suuruse kohta 1803. a. Ristiga on märgitud need mõisad, kus ühele töäjõulisele inimesele langev teopäevade hulk ja mõisa rukkikülvi suurus on üle keskmise.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Harjumaal langes teatavasti ühele töäjõulisele inimesele keskmiselt 1,90, Virumaal 1,81, Järvamaal 1,82 ja Läänemaal 1,80 teopäeva. Rukkikülvi tuli antud mõisate arvu juures ühele töäjõulisele Harjumaal keskmiselt 0,58, Virumaal 0,78, Järvamaal 0,71 ja Läänemaal 0,58 tündrit.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühele tööjõulisele inimesele		
			teopäevi	rukkikülvi tündrites	
Harjumaa	Rapla	Hagudi	2,00	0,79×	
		Kabala	2,08	0,71×	
		Kuusiku	2,12	0,71×	
		Kehtna	2,25	0,92×	
		Pühatu	2,23	0,81×	
		Alu-Rapla	1,82	0,65×	
		Kambi	1,76	0,48	
Virumaa	Jõhvi	Pühajõe	2,30	1,39×	
		Kadrina	2,30	0,92×	
Virumaa	Rakvere	Jõepere	2,06	0,83×	
		Kloodi	2,29	0,87×	
		Sõmeru	2,30	0,87×	
	Viru-Jaagupi	Kulina	2,11	1,04×	
		Viru-Nigula	2,05	0,86×	
	Väike-Maarja	Kabala	2,21	0,96×	
		Arina	2,09	0,91×	
	Jõhvi	Ontika	1,70	0,60	
		Lüganuse	1,60	0,57	
	Rakvere	Purtse-Voropi	Püssi	1,58	0,58
			Püssi	1,64	0,54
		Rakvere	1,28	0,71	
		Vaivara	Väike-Soldina	1,18	0,41
			Auvere	1,08	0,63
		Suure-Soldina	0,68	0,41	
		Vana-Sõtküla	1,48	0,57	
		Viru-Jaagupi	Rägavere	1,07	0,51
Vinni			1,50	0,64	
Viru-Nigula		Andja	1,67	0,49	
	Aseri	1,55	0,44		
Järvamaa	Ambla	Moe	2,04	1,32×	
		Kukevere	2,58	1,12×	
		Nõmmküla	2,64	1,10×	
		Rannamõisa	1,92	0,92×	
		Orina	2,15	0,82×	
	Järva-Jaani	Särevere	2,80	0,77×	
		Türi	1,42	0,66	
	Ambla	Karkuse	1,42	0,66	
		Koigi	1,68	0,58	
	Ambla	Kuru	1,54	0,67	
		Türi	1,12	0,53	
	Ambla	Laupa	1,71	0,45	
		Lokuta	1,47	0,54	
		Rõa	1,28	0,51	
Läänemaa	Hanila	Mõisaküla	2,06	1,11×	
		Piivarootsi	1,97	0,61×	
		Tuudi	1,92	0,84×	
		Saastna	2,12	0,64×	
	Kirbla	Keskküla	2,18	0,84×	
		Lautna	2,69	0,77×	

Maakond	Kihelkond	Mõis	Uhele tööjõulisele inimesele	
			teopäevi	rukkikülvi tündrites
Läänemaa	Kullamaa	Jõgisuu	2,21	0,67×
		Suure-Kalju	2,04	0,75×
		Teenuse	1,93	0,68×
	Lihula	Lihula	2,38	0,62×
		Lääne-Nigula	Salajõe	2,25
	Martna	Seljaküla	2,22	0,92×
		Tagavere	2,17	0,62×
		Haeska	1,98	0,68×
		Ehmja	2,49	0,65×
	Märjamaa	Keskvere	2,36	0,78×
		Laiküla	2,57	1,01×
		Väike-Lähtru	2,13	0,68×
		Kõrvetaguse	2,44	0,92×
		Limandu	2,10	0,70×
		Paeküla	2,25	0,85×
		Märjamaa	2,09	0,87×
		Sõtküla	2,18	0,62×
	Ridala	Vaimõisa	2,11	0,67×
		Asuküla	2,11	0,88×
		Parila	2,73	0,81×
		Sinalepa	1,92	0,76×
	Hanila	Vaisti	1,35	0,38
		Karuse	Nehatu	1,59
	Kullamaa	Koluvere	1,46	0,42
		Kuie	1,28	0,43
	Martna	Suure-Rõude	1,53	0,52
		Mihkli	Oidrema	1,56
Ridala	Ungru	1,01	0,57	
	Vigala	Jädivere	1,39	0,49
Vigala	Päärdu	1,69	0,46	
	Velise	1,35	0,48	
	Vigala	1,11	0,31	

Nagu eelnevast näha, sõltub teopäevade hulk rukkikülvide suuruselt. Kõige selle juures ei saa täpsust nõuda, sest nagu märgitud, nõudis maa harimine ühel pool rohkem aega, teisel vähem, mõnel pool läksid voorid kaugemale, teisel lähemale, ühel pool oli heinamaad veidi vähem ja põldu rohkem, teisel vastupidi, mõnel pool oli ka rohkem viinapõletamist, teisel vähem jne.

Mis puutub kohusvilja ja vakujaostesse, siis siin ei tarvitsenud mõisamajanduse forsseerimise vajadus määrav olla. Mõisnik võis rohkem või vähem nõuda, ilma et tema majanduse põhiharud sellest oleksid häiritud, küll aga tema üldine tulu. Näib, et siin mõisnik võttis arvesse (teatud piirkondade) talupoegade üldist majanduslikku seisundit, s. t. et seal, kus talupoegade üldine majanduslik olukord oli veidi parem, nõudis mõisnik ka enam kohus-

vilja ja vakujaoseid. Kus aga valitses viletsus, ei saanud kõrgete normidega välja tulla. Vilja saadi enam nõuda seal, kus maa oli parem ja kus talupoegadel oli enam maad, nagu seda üsna paljud andmed näitavad: karjasaadusi, heina, puid, jne. nõuti seal rohkem, kus talumajapidamises olid selleks suuremad võimalused. See aga ei tähendanud, et mõisnik oleks kõik oma nõudmised nii ratsionaalselt kooskõlastanud talumajapidamistega. Feodaalset režiimi iseloomustab mõisniku vägivaldavalitsemine: ta pressis ikkagi talupojalt välja viimase, kuigi ka siin olid oma piirid, mille ületamine mõisnikule endale hakkas kahju tooma. Aga ka nende piiride ületamist tuli ette.

5. Talurahva olukorra paranemise võimalused

Talupoja majandusliku olukorra kujunemisele avaldasid olulist mõju mitmesugused asjaolud, eriti mõisakoormised. Samal ajal oli tähtis ka, kui palju jäi temale tööjõudu talupere ülalpidamiseks ja millised olid selle kasutamise võimalused. Võttes aluseks suvise nädala tööpäevade hulga, mille võisid anda tööjõulised inimesed, ja arvates sellest maha mõisale mineva teopäevade hulga korralise teo näol ning jagades ülejäägi inimeste arvuga üldse, saamegi teada, kui palju jäi ühe inimese ülalpidamiseks tööjõudu. Kui tahame võrrelda selle poolest 1732. ja 1803. aastat, siis saab arvesse võtta ainult korralist tegu, sest abiteo kohta, nagu teada, puuduvad andmed 1732. a. Aga teatud kujutluse asjast võime siiski saada, sest korrategu moodustas teost üldse peosa. Ja pealegi on tähtis arengu üldsuund. Võttes arvesse hobused (häregade puhul arvestades neid 2 ühe hobuse eest) ja toimides nende tööjõuga samuti kui tööjõuliste inimeste omaga, saame andmed ka tööloomade tööjõu jagunemise kohta.

Antud mõisate piirides jagunes tööjõuliste inimeste ja veoloomade tööjõud järgmiselt.

Maakond	Mõisale minev % tööjõuliste inimeste tööjõust		Mõisale minev % veoloomade tööjõust	
	a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
Harjumaa	30,13	31,73	17,94	22,84
Virumaa	21,39	30,19	15,20	23,69
Järvamaa	29,99	30,39	16,78	23,17
Läänemaa	26,30	30,11	19,17	22,88

Nagu eelnevast näha, kasvas mõisale mineva tööjõu osa nii tööjõuliste inimeste kui ka veoloomade puhul — ühel pool enam, teisel

vähem. Seejuures läks 1803. a. töøjõuliste inimeste tööst mõisale ligikaudu $\frac{1}{3}$. Ühe inimese ülalpidamiseks jäi taludesse töøjõudu järgmiselt.

Maakond	Ühe inimese ülalpidamiseks jäi töøjõuliste in. tööpäevadest		Ühe inimese ülalpidamiseks jäi veoloomade tööpäevadest	
	a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
Harjumaa	1,75	2,43	1,85	1,82
Virumaa	2,24	2,59	1,78	1,55
Järvamaa	1,75	2,50	1,88	1,75
Läänemaa	1,99	2,52	1,85	1,83

Nagu siit näha, jäi 1803. a. töøjõuliste inimeste töøjõudu ühe inimese ülalpidamiseks üldiselt enam kui 1732. a. ja seejuures hoolimata mõisale mineva osa kasvamisest. Olulise tähtsusega oli siin töøjõuliste inimeste ja vanade ning laste arvuline suhe. Nagu teada, kasvas 1803. aastaks töøjõuliste inimeste % antud mõisate ja talude piirides tunduvalt võrreldes 1732. aastaga.

Mis puutub aga veoloomade töøjõusse, siis oli seda 1803-ndaks aastaks jäänud vähemaks, seejuures kõige tunduvalt Virumaal. Selline asjaolu pidi teatud määral mõjustama ka inimtöøjõu kasutamise efekti. Millest võis tulla selline tagasimine, näeme veel hiljem. Oli neid mõisaid, kus kasvas nii ühe inimese ülalpidamiseks jääv töøjõuliste inimeste kui ka veoloomade tööpäevade hulk, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv töøjõul. inimeste tööp. hulk		Ühe inimese ülalpidamiseks jääv veoloomade tööp. hulk	
			a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
1	2	3	4	5	6	7
Harjumaa	Rapla	Kabala	1,50	2,21	1,28	1,90
		Kehtna	1,75	2,10	1,78	2,34
		Ohekatku	1,50	2,90	1,22	1,68
	Harju-Jaani	Raasiku	1,60	2,33	1,86	2,48
		Kambi	2,24	2,52	1,98	2,39
Virumaa	Jõhvi	Ohakvere	1,70	2,53	1,39	1,50
		Jõhvi	2,25	2,46	1,26	1,83
	Kadrina	1,84	2,60	1,42	1,63	
	Lüganuse	Erra	2,33	2,57	1,56	1,63

1	2	3	4	5	6	7
Virumaa	Vaivara	Suure-Soldina	2,72	3,25	0,81	1,76
		Repniku	2,62	3,17	0,56	1,17
		Vana-Sõtküla	2,30	2,70	0,38	1,55
	Viru-Jaagupi	Türsamäe	1,45	2,44	0,45	1,34
		Vinni	2,47	2,71	1,62	1,74
		Viru-Nigula	1,91	2,86	1,22	2,59
	Väike-Maarja	Ulvi	2,17	2,67	1,26	1,43
		Ärina	1,88	2,76	1,77	1,83
		Äntu	2,04	2,86	1,31	1,71
		Araski	2,00	2,81	1,42	1,50
		Vao	1,80	2,21	1,09	1,15
		Triigi	2,37	2,50	1,48	1,99
Järvamaa	Ambla	Karkuse	2,09	2,98	1,54	1,78
		Kuru	2,01	2,58	1,82	1,85
		Kurge	2,05	2,25	1,74	2,22
		Nõmmküla	1,85	2,18	1,55	2,02
		Roosna	1,67	2,30	1,73	2,59
	Järva-Jaani	1,50	2,29	1,38	1,64	
	Türi	1,50	3,11	1,99	2,71	
Läänemaa	Hanila	Vaiste	1,85	2,37	1,50	1,75
		Paadrema	1,31	2,75	1,62	2,57
	Karuse	Matsalu	2,02	2,58	1,95	2,14
		Nehatu	2,16	2,83	2,47	2,56
		Piivarootsi	2,22	3,12	2,33	2,80
	Kirbla	Tuudi	2,46	2,86	1,40	2,31
		Keskküla	1,57	2,48	1,66	2,00
		Seira	1,32	2,15	3,04	3,12
	Kullamaa	Lüvi	0,46	2,67	1,76	2,05
		Luiste	1,25	2,02	1,63	1,73
		Kuie	2,20	2,58	1,80	1,87
		Suure-Kalju	1,54	2,53	1,64	2,10
		Teenuse	0,90	2,28	1,74	2,62
	Lihula	Penijõe	1,05	2,92	1,67	1,90
		Roosna	1,54	3,03	1,62	1,74
		Palivere	1,42	2,69	0,67	2,01
	Lääne-Nigula	Seljaküla	1,58	2,21	1,30	1,95
		Haeska	1,53	2,35	1,38	1,72
		Suure-Lähtru	1,59	2,11	1,34	1,64
		Suure-Rõude	1,90	2,85	1,87	2,46
	Mihkli	Karinõmme	1,52	3,30	2,68	2,68
		Veltsa	1,52	2,33	1,94	2,49
	Märjamaa	Limandu	1,97	2,30	1,70	1,97
		Haimre	1,64	2,16	1,33	1,57
		Nurme	2,10	2,35	1,75	1,76
		Märjamaa	1,92	2,16	1,94	1,52
		Sõtküla	2,27	2,31	1,42	2,38
Ridala	Asuküla	1,53	2,40	1,20	1,96	
	Parila	1,31	1,75	1,40	1,92	
	Sinalepa	1,80	2,70	1,58	1,93	
Vigala	Ungru	2,03	2,50	1,52	1,72	
	Jädivere	1,38	3,11	0,95	2,29	

Ülalesitatud 60 mõisas olid seega võimalused, kui muud asjaolud ei takistanud, talupoegade elu paranemiseks.

Nende hulgas oli Harjumaal teonorm kõrge nii üldse ühe inimese kui ka ühe töøjõulise kohta Kabalas ja Kehtnas, madal aga Kambis ja Raasikul.

Virumaal oli see kõrge Erras, Ärinas, Jõeperes, Jõhvis, Türsa-mäel ja Ulvis ning madal Repnikul, Suure-Soldinas ning Vana-Sõtküläs.

Järvamaal oli kõrge Nõmmküläs, Orinas ja Roosnas ning madal Kurul.

Läänemaal oli kõrge Asuküläs, Haeskal, Limandul, Luistel, Märjamaal, Paadremal, Parilas, Piivarootsil, Seljaküläs, Sinalepas, Suure-Kaljul, Suure-Lähturul, Sõtküläs, Tuudil, madal aga Jädiveres, Matsalus, Nehatul, Nurmes, Penijõel, Roosnal, Suure-Rõudel ja Ungrus.

Järgmise rühma moodustasid mõisad, kus taludes langesid mõlema liigi töøjõu näitajad.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv			
			töøjõuliste inimeste tööpäevade hulk		veoloomade tööpäevade hulk	
			a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
Virumaa	Jõhvi	Järve	3,66	2,27	2,19	1,50
		Kiikla	2,56	2,33	1,50	1,39
		Kurtna	2,77	2,70	1,82	1,47
		Mäetaguse	2,58	2,00	2,39	1,38
		Viru-Nigula	2,43	2,39	2,28	2,07
		Väike-Maarja	2,31	2,14	2,02	1,16
Järvamaa	Türi	Kaarma	2,72	2,20	2,04	1,80
		Uniküla	1,85	1,05	1,53	0,52
		Kärevere	2,58	1,68	2,16	1,57
Läänemaa	Hanila	Särevere	2,50	1,81	2,02	1,70
		Lihula	2,60	1,73	2,14	1,13
		Lihula-Sipa	2,51	1,29	2,43	0,55
		Velise				

Nendes 12 mõisas puudusid ilmselt väljavaated talumajanduse parandamiseks töøjõu kasutamise seisukohalt.

Kolmanda liigi moodustasid mõisad, kus töøjõuliste inimeste tööpäevade hulk ühe inimese ülalpidamiseks küll suurenes, aga veoloomade oma vähenes. Need olid järgmised mõisad.

Maakond	Mõisate arv	Mõisad
Harjumaa	6	Alu ja Rapla, Kuusiku, Pühatu, Raikküla ja Sikkeldi Rapla kihelkonnas ning Tuhala Kose kihelkonnas.
Virumaa	22	Konju ja Ontika Jõhvi kihelkonnas, Kõnnu ja Lasila Kadrina kihelkonnas, Aa mõisa, Purkse ja Püssi Lüganuse kihelkonnas, Kaarli, Kloodi, Kohala, Rakvere ja Sõmeru Rakvere kihelkonnas, Auvere ja Väike-Soldina Vaivara kihelkonnas, Kulina, Mõdriku, Põlula-Vaeküla, Rägavere ja Voore Viru-Jaagupi kihelkonnas, Aseri, Kabala ja Vasta Viru-Nigula kihelkonnas.
Järvamaa	16	Koigi, Kukevere, Linnapea, Moe, Raka ja Tapa Ambla kihelkonnas, Mündi Paide kihelkonnas, Kolu, Laupa, Lokuta, Mäeküla, Piiumetsa, Rõa, Tori, Türi-Alliku ja Oisu Türi kihelkonnas.
Läänemaa	25	Massu, Paatsalu ja Virtsu Hanila kihelkonnas, Saastna Karuse kihelkonnas, Lautna, Kloostri ja Vanamõisa Kirbla kihelkonnas, Jõgisuu, Koluvere, Maidla ja Sipa Kullamaa kihelkonnas, Kirimäe ja Salajõe Lääne-Nigula kihelkonnas, Jõgisuu, Keskevere, Laiküla ja Väike-Lähtru Martna kihelkonnas, Oidrema Mihkli kihelkonnas, Mõisamaa, Paeküla ja Vaimõisa Märjamaa kihelkonnas, Käpla ja Kiltsi Ridala kihelkonnas, Päärdu ja Vigala Vigala kihelkonnas.

Nendes 69 mõisas olid siiski talurahva elu teatud paranemise võimalused olemas. Neljanda rühma moodustasid need mõisad, kus tööjõuliste tööpäevade hulk ühele tööjõulisele langes, veoloomade oma aga oli tõusnud. Need olid järgmised.

Maakond	Mõisate arv	Mõisad
Harjumaa	1	Hagudi Rapla kihelkonnas
Virumaa	3	Pühajõe Jõhvi, Mädapea Rakvere ja Koonu Väike-Maarja kihelkonnas.
Läänemaa	6	Mõtsu Hanila, Tagavere Lääne-Nigula, Ehmja Martna, Kõrvetaguse Märjamaa, Konuvere ja Võnnu Ridala kihelkonnas.

Nendes 10 mõisas pidi olukord küll halvenema, sest inimtööjõud oli ikkagi peamise tähtsusega.

6. Üldpilt talurahva olukorrast

Väikesed nihkumised olid XVIII saj. talurahva olukorras muidugi aset leidnud, aga nendest hoolimata jäi talupoeg majanduslikult endiselt viletsaks, kuigi siin oli mitmesuguseid erinevusi.

Hupel märgib ca 1777. a., et rikkaid talupoegi on Eesti- ja Liivimaal asjata otsida. Paljudel on vaid hädapärane elatis, kuid veel rohkem on täiesti vaeseid.¹⁷⁷ Eriti kontrastne oli talurahva majanduslik olukord võrreldes selle elustandardi tõusuga, mis toimus mõisates just XVIII saj. 2. poolel. Kui mõisates kerkisid talurahva kurnamise arvel senisest paremad majandushooned, toredamad elumajad, iluaiad ja pargid, jäi talupoja elamuks ikka seesama vilets ja ebahügieeniline suitsutare. Kui mõisnike eluruumide sisustus muutus üha luksuslikumaks, oli talupojal see endiselt äärmiselt primitiivne; kui mõisnikud võistlesid omavahel kulutustes riietusele, tegi talupoeg oma kehakatteid ikka samast karmist lambavillast ja linasest riidest ning ainult hädavajalikku nipet-näpet soetas sellele lisaks linnast. Kui mõisnikud kulutasid palju kalliste tõldade ja hobuste muretsemiseks, liikus talupoeg ikka oma väikese puuvankri ja reega ning tööst vaevatud hobusega. Kui mõisnike söögilauad uhkeldasid toredate söökide ja jookidega kuld- ja hõbelauanõudes, ei olnud talupojal alati aganaleibagi. Kui talupoeg sügisel lõikuse ja mõne looma tapmise järel pisut enam söögile kulutas, siis nimetati teda pillajaks, inimeseks, kes ei oska arvet pidada. On uskumatu, kirjutatakse 1784. aastal ühes anonüümselt ilmunud artiklis, et Eesti- ja Liivimaal valitseb talurahva hulgas igal kevadel peaaegu üldine näljahäda.

1760-ndatest aastatest peale pidid mõisnikud küll hoidma tagavaraks teatud hulga vilja talupoegadele avansi andmiseks, kuid sedagi vilja sai talupoeg sageli alles korduva kerjamise järel. Hinnates talupoja olukorda Eestimaal XVIII saj. lõpul, märgib Petri, et vähe on neid talupoegi, kellel pole võlgu sellises ulatuses, et neilt on võetud eluajaks lootus võlgadest vabanemiseks. Tuleb seejuures arvestada, et talupoeg, kes ei suutnud avansivilja või muud võlga tasuda, oli kohustatud seda tegema teotööga, mida muidugi ükski vakuraamat ei fikseerinud. Oli ka juhtumeid, kus talupoega vilja (mis oli ainult tema töövili) küsimise eest mõisas peksti, ja juhtus, et teda lasti koguni nälga surra. Üheks eredaks näiteks sellest, kuidas mõisnik kohtles talupoegi, kui neid tabas viljapuudus, oli olukord viljaikalduse tingimustes 1808. a. Virumaal. Kuigi mõisnikel vilja oli, pidid talupojad ometi nälgima.

¹⁷⁷ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 2. Bd., S. 130.

VIII. AGRAARSEADUSANDLUS EESTIMAAL XIX SAJ. ALGUL JA TALURAHVA OLUKORD

1. Agraarküsimus ja valgustusaja kirjanikud

Nagu eelnev käsitlus näitas, laienes külvipind Eestimaal XVIII sajandil tunduvalt, oluliselt kasvas teraviljatoodang, suurenes viinapõletamine ja õllepruulimine, ilmus pärisorjuslik manufaktuur ja laienes üldse mõisatööndus. Kõik see kinnitas tootlike jõudude kasvu. Samal ajal tungisid kaubalis-rahalised suhted üha suuremal määral põllumajandusse, eriti just mõisamajandusse, sest peamiselt seal toimus tolle aja tingimustes müügiprodukti tootmine. Mõisamajandus seostus üha enam turuga, muutus ikka sõltuvaks turukonjunktuurist. Kaubatootmine teenis muidugi feodalismi, kuid ühtlasi valmistas see ette mõningaid tingimusi kapitalistlikuks tootmiseks.

Teraviljatootmise kasvul oli feodaal-pärisorjusliku korra enda tuleviku seisukohalt oluline tähtsus. «Teravilja tootmine mõisnike poolt müügi otstarbel,» kirjutas V. I. Lenin oma töös «Kapitalismi arenemine Venemaal», «mis arenes eriti pärisorjuse olemasolu viimase perioodil, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks.»¹⁷⁸ Feodalismile omane naturaalmajandus domineeris edasi, kuid kaubalis-rahaliste suhete edukas areng õõnestas tema aluseid. Põllumajanduslik produktsioon suurenes, kuid peatulu sellest langes mõisnikule. Varanduslik diferents mõisniku ja talupoja vahel kasvas. Iseloomustavaks jooneks Eestimaa feodaal-pärisorjuslikule põllumajandusele oli XVIII saj. lõpul see, et siin arenes süvenev vastuolu uute nõudmiste ja vana tootmisorganisatsiooni vahel. Vana organisatsioon ei suutnud viia põllumajandust kõrgemale tasemele. Küsimus oli seda olulisem, et tollal oli Lääne-Euroopa mõningates maades (Madalmaad, Inglismaal) põllumajandus kapitalismi alustele rajanedes suutnud anda juba hoopis teistsuguseid tulemusi. Nagu nägime, olid mõned ringkonnad, esijoones just need, kes Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ümber koondunud, otsinud uusi teid põllumajanduse edasiviimiseks, aga ikkagi seniste agraarsuhete raamides ja väheste tulemustega. Üldiselt püsis edasi vana kurnamissüsteem kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.

Agraarsuhete ja põllumajanduse efektiivsuse tõstmise küsimusi käsitlesid Balti provintssides 1760-ndatest aastatest peale Lääne-Euroopas tugevneva kodanliku ideoloogia mõjul ka siinsed valgustusaja kirjanikud J. G. Eisen (1717—1779), H. J. v. Jannau (1753—1821), G. H. Merkel (1769—1850) ja Joh. Chr. Petri (1762—1851). Kõik nad tegid ka ettepanekuid olukorra parandamiseks.

¹⁷⁸ V. I. Lenin. Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed. 3. kd., lk. 152.

Torma-Lohusuu kauaaegne kirikuõpetaja (a. 1745—1775) Eisen luges siinset pärisorjuslikku agraarsuhete süsteemi igane- nuks ja kahjulikuks kogu majandusele, riigile, aadlile, talurahvale ning see oli tema arvates töö madala produktiivsuse põhjuseks. Ta pidas vajalikuks talupoegade isiklikku vabadust, neile vallasvara omandamise õiguse tagamist, nende käes olevate maade andmist tasuta pärandatavaks omandiks, millelt mõisnik siiski pidi teata- vat alalist maksu saama. Teoorjus tuli kaotada, mõisad pidid üle minema palgatööle. Agraarsuhete reform pidi toimuma riigivõimu (valgustatud monarhi) algatusel, järk-järgult ja algama mõisniku karjuva omavoli piiramisega. Nii lootis ta rajada aluse jõuka talu- poja kujunemisele, kellest pidi olema riigil ja mõisnikul suurem kasu kui vaesest. Talupojal oleksid töötamiseks majanduslikud stiimulid, tõuseks üldse töö produktiivsus põllumajanduses, mis tagaks selle arengu.¹⁷⁹

Jannau (kirikuõpetaja a. 1776—1779 Põlvas ja a. 1779—1821 Laiusel) pöörast suurt tähelepanu siinse pärisorjusliku korra uuri- misele. Ta nägi selgesti ja rõhutas ka, millist ränka mõju oli julm ekspluateerimine avaldanud talurahva iseloomule ja tema töötah- tele. Talupoegadele koheselt vabaduse andmist ei pidanud ta aga otstarbekaks, kartes, et kultuurist ilmajäänud talupoeg võiks seda halvasti kasutada. Talurahva olukorra parandamist (valgustatud monarhi juhtimisel) pidas ta aga hädavajalikuks. Talupojale tuli anda haridust ja nimelt sellist, mis võiks talle ta töö juures kasu- lik olla. Talupoegadele tuli nende emakeelde tõlgituna kättesaadavaks teha kõik seadused, käsud ja määrused, mis neid puudutavad. Neile tuli kindlustada täiel määral omandi soetamise õigus ja tagada neile nende eluase. Talupoja kohustused mõisa vastu tuli kindlaks määrata ja fikseerida vakuraamatuis, neist ka kinni pidada ja vakuraamatud talupoegadele kätte anda. Hariduse saa- mise kindlustamiseks tuli mõisnikul koole avada. Ja kohtuasutised pidid aastas korra talupoegade olukorda kihelkonniti uurima ja pärihärrade korralduste kohta kõigemale poole aru andma.¹⁸⁰

¹⁷⁹ [J. G. Eisen v. Schwarzenberg]. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. Sammlung Russischer Geschichte von G. Fr. Müller. 9. Bd., I St. Petersburg, 1764. S. 517—527. Я. З у т и с. Очерки по историографии Латвии, часть I. Рига, 1949, стр. 70—72.

P. Treiber g. Johann Georg Eisen von Schwarzenberg. — Eesti biograa- filine leksikon I. Tartu, 1926—1929, lk. 82.

¹⁸⁰ [H. J. v. J a n n a u]. Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. S. 1. 1786, S. 118, 133—135, 137, 140, 153, 155, 157, 165, 169—170. Я. З у т и с. Очер- ки по историографии Латвии, стр. 72—82.

J. K õ p p. Heinrich, Johann v. Jannau. — Eesti biograafiline leksikon, lk. 165—166.

Merkel, balti-saksa publitsist ja kirjanik andis oma silmapaistvas teoses «Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul»¹⁸¹ vapustava pildi läti talupoegade elust (mida võib niisama õigeks pidada ka eesti talupoegade kohta) mõisnike vägivalla all XVIII saj. lõpul, visandades samal ajal ka väljapääsuteed sellest olukorrast. Ta pidas vajalikuks talupoegade müümise lõpetamist, ihu- nuhtluse määramise õiguse äravõtmist mõisnikult ja selle andmist mõisakohtu kätte, talupoegadele mõisniku peale kaebamise õiguse andmist, talurahva koormiste omavolilise suurendamise lõpetamist jne. Talurahva isiklik vabastamine pidi toimuma järk-järgult. Ta pani ette määrata ettevalmistamise ajaks umbes 5 aastat, mille möödumisel need talupojad, kes laitmatult on käitunud ja maksnud 30—40 taalrit, saaksid vabaduse. Talude suhtes tuli kindlustada talupojale päriolik omandiõigus, kuigi ka edaspidi tuli kanda teoorjuse koormust mõisatele.¹⁸² Hiljem jõudis Merkel siiski arvamusele, et isikuvabadus tuleks anda talupojale tasuta, kusjuures ta peaks muutuma mõisnikust sõltumatuks maaomanikuks ja nimelt maa väljaostu korras.¹⁸³ Mõisnikel aga tuleks üle minna palgatöö kasutamisele.¹⁸⁴ Merkel eelistas reformide teed ja pani oma lootused riigi keskvoimule. Kui aga reformid jäävad tulemata, siis ennustas ta (ilmselt silmas pidades Prantsuse revolutsiooni õppetunde) pärisorjusliku korra hävitamist rahva ülestõusu tagajärjel.¹⁸⁵

Mis puutub Petrisse, siis publitsisti ja ajaloolasena pööras tema tähelepanu otseselt Eestimaaale, mida ta oli tundma õppinud, olles üsna pikka aega koduõpetajaks (alates ca a. 1784). Oma peateoses «Eestimaa ja eestlased»¹⁸⁶ ja mõningates teisteski¹⁸⁷ annab ta oht-ralt andmeid siinse majanduse ja kultuuri, aadli, vaimulike ning linlaste elu kohta. Sügava ja siira poolehoiduga käsitleb ta aga talurahva olukorda. Petri on feodaalse tootmissüsteemi vastane,

¹⁸¹ G. Merkel. Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Leipzig, 1797.

¹⁸² Sealsamas, lk. 316—320; P. Greiberg. Eesti biograafiline leksikon, lk. 315—317. Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии, стр. 92—99.

Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Tallinn, 1958, lk. 36—39.

¹⁸³ «Der Zuschauer», Eine literarisch-politische Zeitschrift. Riga, 1817, Nr. 1505.

¹⁸⁴ G. Merkel. Beweis, dass es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauern. Riga, 1814; Põhijooni majandusliku mõtte arengu ajaloost Eestis XIX sajandil, lk. 39.

¹⁸⁵ Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии, стр. 98.

¹⁸⁶ J. Chr. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistische Gemälde von Ehstland. I, II u. III Th. Gotha, 1802.

¹⁸⁷ [J. Chr. Petri]. Briefe über Reval nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. Deutschland, 1800; [J. Chr. Petri]. Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Erfurt, 1809; J. Chr. Petri. Neustes Gemälde von Lief- und Ehstland unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. I. u. 2. Bd. Leipzig, 1809.

pärisorjuslikku korda ja ekspuaterimissüsteemi pidas ta siinse põllumajanduse puuduste ja talurahva viletsuse põhjuseks. Petri pooldas kindlalt pärisorjuse kaotamist ja vastavalt siinse majanduse ümberkorraldamist kodanlikel põhimõtetel. Tema arvates oli talupoeg küps vabaduseks, polnud vaja mingeid ettevalmistusaastaid.¹⁸⁸ Kuid vabadus ilma omandita ei ole midagi.¹⁸⁹ Omand tagab töökuse, tööroõmu, usinuse ja jõupingutused.¹⁹⁰ Talupojale peab kuuluma mitte ükski vallasvara, vaid ka maa, mida ta harib, ja selle saak. Tal pidi olema oma vara pärandamise õigus.¹⁹¹ Kuigi Petri luges revolutsioonilist pööret teatavatel tingimustel võimalikuks (revolutsioonilisse võitlusse suhtus ta üldse sügavama arusaamisega kui Merkel), pidas ta ideaalseks väljapääsuks olukor-
rast ikkagi valgustatud absolutismi ja riigivõimu poolt teostatud reforme.¹⁹²

2. Eraseadused Eestimaal

Eestimaal aadel oli oma enamuses XVIII saj. lõpul nagu varemgi selle poolt, et ei tehtaks mingeid muutusi feodaal-pärisorjuslikus korras. Ta püüdis säilitada piiramatut võimu talupoegade üle ja uskus sunduse jõusse. Mõned üksikud lootsid aga nähtavasti nn. eraseaduste ehk eraõiguste¹⁹³ kaudu talupoegade töö produktiivsust ja nende initsiatiivi tõsta. Esimese eraseaduse kehtestas parun B. J. v. Uexküll Vigalas Läänemaal 1789. a., teise E. L. v. Toll Ääsmäe ja Pajaka mõisas Harjumaal 1790. aasta sügisel, kolmanda O. Fr. Stackelberg Alliku ja Rava mõisas Järvamaal 1791. a. ja neljanda P. Fr. v. Löwis Kandle mõisas Virumaal 1801. a., kusjuures seda 1804. a. mõnel määral täiendati. Kõik eraseadused lähtuvad sellest, et maa kuulub mõisnikule ja talupoeg on pärisori. Ainult Kandle eraseadus näeb ette ka tee isikliku vabaduse saamiseks. Nimelt pidi peremees, kes oli 15 aastat hool-
salt talu pidanud, korralikult elanud ja polnud mõisale võlgu jäänud, saama isikliku vabaduse, kui ta maksab 60 rubla assignaatides. Ta võis jääda ka sama maa rentnikuks. Nii saadud vabadus pidi laienema ka tema alaealistele lastele, mitte aga täiskasvanutele.

¹⁸⁸ J. Chr. Petri. Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland. I Th., S. 443—451.

¹⁸⁹ J. Chr. Petri. Neuestes Gemälde von Lief- und Ehistland, unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer, politischer und merkantillischer Ansicht. I. Bd. Leipzig, 1809, S. 167.

¹⁹⁰ J. Chr. Petri. Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland. I Th., S. 318.

¹⁹¹ Sealsamas, lk. 453.

¹⁹² Я. З у т и с. Очерки по историографии Латвии, стр. 107.

¹⁹³ Vt. G. O. Hansen. Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. — Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 18. Bd. Dorpat (Jurjev), 1896.

Talupoegade müüki Vigala, Alliku ja Rava eraseadustes ei kit-sendatud; Ääsmäe eraseaduses oli see keelatud, samuti nagu talu-poegade kinkimine ja pantimine. Kandle eraseaduses oli talupoegade müük piiratud, see ei võinud toimuda vastu talupoja taht-mist. Nn. parandamatuid isikuid võis müüa vallakohtu ja 9 vanema peremehe nõusolekul.

Talude eluaegne kasutamine oli kindlustatud ainult Ääsmäel; Kandle mõisas oli see lubatud ainult tingimusel, et talu korrali-kult peetakse; Vigala, Alliku ja Rava eraseadustes ei antud selles suhtes mingeid lubadusi. Talumaa mõisastamine oli keelatud ainult Ääsmäel. Õigus talude pärandamiseks pojale, väimehele või mõnele muule seaduses ettenähtud isikule oli fikseeritud kõigis erasea-dustes. Niisamuti reserveerisid nad talupojale vallasvara omanda-mise õiguse tingimusel, et talupojal poleks mõisale võlgu ja et ka tema muud kohustused oleksid täidetud. Ainult Ääsmäel polnud selles suhtes seatud eritingimusi. Talupojal oli seal vallasvara pärandamise õigus seadustes ettenähtud korra alusel.

Talupoegade mõisakoormised olid fikseeritud vakuraamatutes, kuid peale Ääsmäe neid kuskil ei vähendatud. Seal vähendati teo-päevi ning peale selle vabanesid talupojad vakurahast, kohusvil-jast, puude- ja heinaandamist. Kodukariõigust piirati olulisemalt Ääsmäel, nimelt 5 kepi- või piitsahoobini. Vigala eraseaduses jäi see mõisnikule piiramatuks, mõisaametnikud aga võisid karistada kõige enam 20 kepihoobiga. Kandle mõisas võisid valitseja, kub-jas ja kilter talupoega karistada 5—15 kepihoobiga kaetud kehale. Mõisniku kodukariõigus jäi nähtavasti ka seal piiramatuks. Alliku ja Rava eraseadus kodukariõigust ei piiranud. Kõigi eraseaduste alusel kutsuti ellu vallakohtud, mis koosnesid talupoegadest. Val-lakohtu kompetentsi läks rida küsimusi, mis olid seni olnud mõisniku ja mõisavõimude lahendada, nagu pärandusküsimused, talupoegade omavahelised tülid, sulaste ja teenijatüdrukute jaga-mine talude vahel jne. Vallakohus võis määrata seaduses ettenäh-tud piirides rahatrahvi, kehalist või siis inimest alandavat karis-tust. Ainult Ääsmäel polnud viimast võimalust ette nähtud. Kohtu otsuse kinnitas aga mõisnik, mis painutas kohtu mõisniku tahte alla.

Eraseadustes fikseeriti range kontroll talupoegade üle, ainult Ääsmäel oli sellest vähem juttu. Kontrollis iseenesest polnud küll midagi uut, mõis oli seda ikka teinud, ainult nüüd leidis see väl-jenduse seaduse näol. Kontrolli teostasid seaduses ettenähtud pii-rides valitseja, mõisakubjas, külakubjas ja äsja loodud valla-kohus. Mitmekordse talumajapidamise kontrolli eesmärgiks oli talumajapidamise sellise funktsioneerimise kindlustamine, et ta mõisa nõudmisi rahuldaks. Ilma alalise kontrolli ja sunduseta neid šansse muidugi ei olnud.

Töö innustamiseks korraldati Kandle mõisas igal aastal enne jüripäeva, jaanipäeva või peeter-pauli päeva ja seoses talgutega

mõisavilja koristamisel rahva kokkutulekuid, kus virgemaid kiideti, laisemaid laideti. Kiidetute nimed tuli seaduse järgi kanda raamatusse, mis seisis mõisas kohtutoas. Meeleolu tõstmiseks niisugustel kokkutulekutel jagas mõis talupoegadele õlut ja viina. Nagu eelnevast näeme, töötasid kõige suuremaid reguleerimisi Ääsmäe ja Pajaka eraseadused. Üldiselt aga pidid talupojad saama vallasvara omandamise ja pärandamise ning talukohtade pärandamise õiguse. Peale selle lubati kindlaks määrata koormised vakuraamatuis ja ellu kutsuda vallakohtud. Need on küsimused, mis oluliselt kajastusid ka pärisorjusliku korra kriitikas. Eraseadustega püüti anda mõisniku ja talupoja vahekorrale seadusepärane iseloom, ja nagu nägime, Kandle mõisnik nägi ette ka isikliku vabaduse andmise tee.

3. 1795. a. Eestimaa maapäeva otsused

1790-ndail aastail tuli üksikute mõisnike kõrval esmakordselt ka rüütelkonnal tervikuna tegelda mõisnike ja talurahva vahekorrad reguleerimise küsimusega. Rüütelkonna esindajad ja ka hiljem mõned ajaloolased rõhutasid, et see toimus täiesti vabatahtlikult, rüütelkonna omal algatusel või koguni «heast» tahtest talupoegade suhtes. Tegelikult aga astus rüütelkond selle sammu juhituna kartusest tsaarivalitsuse võimaliku vahelesegamise ees.¹⁹⁴ Selle kartuse tingis Katariina II rahulolematuseavaldus siinse talurahva olukorraga rüütelkonna liikmele krahv O. M. Stackelbergile¹⁹⁵ 1794. aastal. Selles avalduses ei tule näha Katariina II muret talurahva heaolu pärast, vaid selle tingis rahutu vaim, mis kogu Euroopas kasvas. Seepärast oli vaja ettenägelikult vähendada võimalike rahutuste põhjusi.

Ülalmainitud küsimuse võttis Eestimaa maapäev 1795. aasta detsembris vastu rea otsuseid,¹⁹⁶ mis olid nii formuleeritud, et nad võimaldasid senist olukorda säilitada, aga samal ajal näidata, nagu oleks tehtud midagi talurahva kasuks.

Maapäeva otsus rõhutas, et mõisnikud pole õigustatud nõudma talupoegadelt rohkem koormisi, kui need seniste vakuraamatute järgi on kohustatud tegema. Kui peale nende nn. ordinaarsete koormiste on vaja nõuda veel mõningaid erakorralisi töid, siis tuleb vastavalt muid töid ära jätta, vähendada vahuraha või kohusmaksu. Ainult lisavoore võis nõuda ilma kompensatsioonita.

Balti-saksa ja mõned hilisemadki autorid on rõhutanud, nagu oleks maapäev tahtnud deklareerida, et talurahva koormisi enam

¹⁹⁴ [H. v. Samson-Himmelstjerna]. Babel in Livland. Dorpat, 1879, S. 23.

¹⁹⁵ R. J. L. Samson v. Himmelstierna. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. — «Das Inland», 1838. Beilage, Sp. 112.

¹⁹⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 37, l. 112—114.

ei suurendata. Sama seisukohta on kinnitanud ka rüütelkonna esindajad. Kuid maapäeva otsus oli selleks liiga ebatäpne. Iga mõisnik teadis, et senisesse vakuraamatuisse olid märgitud ainult igapäevased rakme- ja jalapäevad, vakuraha, kohusmaks ja vakujaosed, laialt levinud abitegu aga mitte. Maapäeva otsusest pais-
tab, nagu oleksid kõik koormised olnud vakuraamatuis fikseeritud. Või kui edaspidi nõuti erakorralist tööd, seda nn. abitegu, kas siis mõisnik seda tööpoolest kompenseeris. Muidugi mitte. Maapäeva otsusega loodeti tekitada teatud efekti väljaspool, seal, kus asja lähemalt ei tuntud. Lubati kindlustada talupoegadele ka vallasvara omandamise õigus tingimusel, et neil pole mõisa suhtes mingit võlga. Vallasvara hulka ei tohtinud kuuluda nn. talu raudvara, mis aga jäi kindlaks määramata.

Talupoeg pidi tegema voorideks abipäevi, aga nii et tema maja-
pidamine selle all ei kannataks. Kodukariõigus jäi püsima, ainult maapäeva otsus rõhutas vajadust selles mõõtu pidada. Jäid püsima ka talupoegade müümise võimalused nii üksikult kui perekonniti, kuigi teatavalt tingimusil. Nagu eelnevast näha, puudutasid maapäeva otsused talurahva koormisi, püüdes jätta muljet, et neid enam ei tõsteta, siis vallasvara kindlustamist teatud tingimustel, kodukariõigust ja talupoegade müüki, jättes mulje, et neid piiratakse. Järgnevalt pöördus maamarssal A. Ph. v. Salza Stackelbergi poole palvega, et see informeeriks keisrinnat maapäeva töö tulemustest ja talurahva olukorrast. Seda tuli teha mõisnikele võimalikult kasulikult. Tuli näidata, et siinsete talupoegade koormised on täiesti jõukohased. Talupoegade käsutuses olev vallasvara kuuluvat piiramatult nendele, seda võivat nad ka vabalt parandada. Mõisnikud kandvat talupoegade eest kõigiti hoolt, andvat neile häda- ja viletsusaegadel hobuseid, veiseid jne., vähendavat nende koormisi, kui vaja. Paljud mõisnikud maksvat talupoegade eest pearaha. Üldse kohtlevat mõisnikud talupoegi pehmelt. Kui mõned üksikud üldist korda rikuvad, siis aadel tervikuna mõistvat need alati hukka. Just nende üksikute reguleerimiseks olevatki maapäev vastu võtnud vastavad otsused. Nende täitmist kontrollib rüütelkond ise, karistades nende rikkujaid, kuigi mitte kohtulikult.

Kasutades ära tsaarivalitsuse hirmu talurahvarahutuste ees, rõhutas maamarssal, et silmas pidades ärevaid aegu ja käärimisi siinse talurahva hulgas, ei tule vastuvõetud otsuseid avalikult teatavaks teha ega ka keisrinna poolt kinnitada, vastasel korral võivat puhkeda rahutused ja haarata ka Venemaa, sest sealgi valitseb pärisorjus.¹⁹⁷ Olukord kujunes rüütelkonnale kasulikuks. Paul I ukaas 1797. a., nagu juba varem märgitud, nõudis talupoegadelt tingimusteta kuulekust mõisniku vastu. Maapäeva otsuste mitteavaldamine võimaldas nendest lihtsalt mööda minna. Mingisugust kontrolli rüütelkond nende täitmise üle ei rakendanud. Kõik jäi

¹⁹⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 38, l. 27—28.

mõisnike eraasjaks. Ja kui rüütelkond ise ka tahtis ülevaadet saada talupoja koormistest ja vastava ankeedi laiali saatis, jättis enamik mõisnikke selle lihtsalt vastamata. Need aga, kes vastasid, tegid seda suure viivitusega, mis näitas nendegi vastumeelsust asjasse suhtumisel. Sellest hoolimata oli neil otsustel siiski oma tähendus. Arvestades kõike seda, mis hiljem sündis, näitasid nad, et mõisnike piiramatu võimu aeg on lähenemas lõpule.

4. Esimene Eestimaa talurahvaseadus «Iggauks»

Mõisniku ja talurahva vahekorra reguleerimise küsimus hakkas aga kindlamalt edasi nihkuma juba XIX saj. algul; selle esimeseks sammuks oligi «Iggauks». Agraarseadusandluse üldiseks tagapõhjaks oli kapitalistliku ühiskonna positsioonide edasine tugevnemine Lääne-Euroopas, kusjuures Prantsusmaa jäi uue ühiskonna peamiseks tugialaks Euroopa mandril. Mis puutub Tsaari-Venemaasse, siis võitluse süvenemine feodalismi ja uue, kodanliku ühiskonna vahel Lääne-Euroopas ning klassivastuolude teravnemine Venemaal viisid feodaalide klassi ühe osa arvamisele, et aadliimpeeriumi kindlustamine ainult survevahenditega, nagu seda õigeks pidas Paul I valitsus, ei ole küllaldane. See aadlike rühm pidas vajalikuks paindlikumat poliitikat, leides, et survevahendite kõrval tuleb läbi viia ka reforme, mis tugevdaksid riigiaparaati, pehmen-daksid mõnel määral ühiskondlikke vastuolusid. Säärane poliitiline joon iseloomustabki Aleksander I valitsust XIX saj. esimestel aastatel. See asjaolu, et tsaarivalitsus kaalus aadliimpeeriumi kindlustamisel XIX saj. esimestel aastatel reformide võimalikkust ja mõned sammud sel alal astuti, et pöörati tähelepanu ka agraar-küsimusele, oli olulise tähtsusega ka Eestimaa seisukohalt.

Agraarseadusandluse teele asumise olulisi motiive väljendas rüütelkonna peamees J. v. Berg rüütelkonna komitee koosolekul 27. mail 1802. Ta kinnitas (ja pole põhjust arvata, et rüütelkonna peamees oleks lihtsalt oma seisusekaaslastele valetanud), et pealinnast saadud muljete järgi valitseb seal ikka veel üldine arva-mus, nagu koheldaks siinset talupoega suure karmusega ja eba-inimlikult, nagu poleks talle kindlustatud mingit omandit, mille tõttu ta on vaene. Berg ütles, et nüüd olevat vaja alustada võit-lust säärase eelarvamuse vastu (mis tegelikult oli sulatõde) selle ümberlükkamiseks, ja lisas, et kui rüütelkond seda ei tee, siis on karta riigivõimu vahelesegamist mõisnike ja talurahva suhte-tesse.¹⁹⁸ Ebameeldivaks asjaoluks rüütelkonnale oli kahtlemata see, et 1801. a. olid keisri poole pöördunud kaks Eestimaa aad-likku,¹⁹⁹ kes juhtisid tähelepanu talurahva olukorrale ja pidasid reforme vajalikeks. Ja pealegi tegeles intiimkomitee just tollal

¹⁹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 31—32.

talurahvaküsimusega, selle ulatus ja tulemused polnud aga veel teada. Ei ole õige seisukoht, nagu oleks intiimkomitee Balti kubermangude talurahvaküsimuse käsitlemisele vastu seisnud; ta ei soovinud ainult pärisorjuse kaotamise käsitlemist. Näib, et rüütelkonna peamees püüdis agraarseadusandluse kaudu keskvalitsusega häid suhteid kindlustada. Nendes tingimustes võis loota Eestimaa mõisnike krediitkassa põhikirja kinnitamist ja raha saamist põhikapitaliks. Juba eraseaduste kehtestamine ja samuti ka otsene apelleerimine keisri poole 1801. aastal näitasid, et rüütelkonnas oli inimesi, ja nende hulka kuulus ka Berg, kes mõnesuguseid reforme pooldasid, millest loodeti, et nad aitavad talurahva tööindu tõsta ja tema vahekorda mõisnikuga parandada.

Asjaolu, et agraarküsimus võeti erakorrallisel maapäeval arutluse alla, näitab, et põhjused selleks olid küllalt kaaluvad. Sellel maapäeval 18. juunil 1802 rõhutas rüütelkonna peamees,²⁰⁰ et eespool mainitud «eelarvamuse» kummutamiseks on tarvis näidata, et siinsed mõisnikud on talupoegadega seaduslikus vahekorras. Kuid samal ajal olevat vaja tarvitusele võtta abinõud, et talurahva hulgas vabadusidee ja sellega kaasnevad nähtused maad ei võtaks. Kogemused näitavat, et talupoeg langevat kergesti säärastrasse «eksitustesse» ja tegevat end «karistusväärseks». Kartus talurahva ees oli siiski nii suur, et Berg pidas vajalikuks läbirääkimisi talurahva küsimuses täielikus saladuses hoida. Selleks et talupoegadele mõju avaldada ja mõisnikke headena näidata, tuli rüütelkonnal Bergi nõuandel oma otsused teostada nii, et talupoegadel jääks arvamus, nagu teeks iga mõisnik seda kõike omal algatusel ja väljaspool igasugust sundust. Seepärast pidas ta otstarbekohaseks, et iga mõisnik teeks väljatöötatud regulatiivi oma talupoegadele teatavaks kui omaenda maksmapandud seaduse ja alles siis, kui see on kõikjal ellu rakendatud, tuleks see publitseerida kui üldine seadus. Selleks aga, et regulatiiv saaks seaduse jõu, tuli see esitada kinnitamiseks keisrile ja nimelt otseselt, et vältida võimalikku kriitikat.

Maapäeva otsuse kohaselt moodustati seaduse väljatöötamiseks erikomisjon Bergi juhtimisel ja selle töö tulemusena kanti 27. juunil ette seaduse projekt ning kiideti ka heaks. Seaduse projekti²⁰¹ sissejuhatavas osas veeretati süü talupoja vaesuse eest täies ulatuses temale endale, nõuti temalt enamat pingutust ja rohkemat töötamist ning täielikku kuulekust mõisale. Esimesel kohal seisis järgnevalt lubadus, et talupoeg võib omandada vallasvara (mille

¹⁹⁹ Arvamus, nagu poleks kaks Eestimaa aadlikku 1801. a. keisri poole pöördunud (J. K a h k. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961, lk. 359), ei ole siiski paikapidav. Pöördujateks olid C. v. Stackelberg ja P. Löwis of Menar. Vt. A. v. Gernet, op. cit., S. 105 ja Stackelbergi enda kiri. ЦГИАЛ, Ф. 1528, оп. 1, ед. хр. 184, л. 1.

²⁰⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 41—45.

²⁰¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 62—67.

hulka ei võinud kuuluda mõisniku poolt kindlaks määratud talu raudvara), kui ta on hoolas ja tal mõisale võlgu ei ole. Seda pidi ta võima ka parandada. Kui talupoeg talu korralikult peab, on talle kindlustatud selle eluaegne kasutamine ja samuti ka parandamine. Kuid selle üle otsustamine kuulus ikkagi mõisnikule. Maade mõisastamist projekt ei keelanud, kuid märgiti, et sel puhul ei vahetata talumaid ülesharimata maade vastu ilma vastava kompensatsioonita ja ilma talupoja vaba tahtmiseta. On märkimisväärt, et projektis ei puudutatud talurahva koormisi ega kodukariõigust.

Regulatiivi projekti alusel tuli ellu kutsuda valla- (talurahva-) ja kihelkonnakohtud, mille jaoks nähti ette kindel ja selge koht feodaal-pärisorjusliku korra ja mõisnike võimu säilitamisel, kindlustamisel ja funktsioneerimisel.

Vallakohus pidi koosnema eesistujast, kes nimetati mõisniku poolt, ning 2—4 kaasistujast, sõltuvalt vastava piirkonna talurahva arvust. Kaasistujad pidi valitama taluperemeeste hulgast ja nende poolt, kusjuures võidi valida ka peremehe poega, kui ta polnud sulane. Ametisse võisid kaasistujad pääseda ainult mõisniku heakskiitmisel. Kohus tuli kokku kord kuus mõisniku teadmisel ja peale selle igakord, kui mõisnik või tema asetäitja seda nõudis. Kohtunikuamet oli eluaegne, ei pidanud ta oma ametit väärikalt, võis mõisahärra tema ametist kõrvaldada. Kohtunikud said mõisnikult teatud hüvituse oma töö eest ja kandsid ametimärki, mille mõisnik kindlaks määras. Kohtunike esimeseks ülesandeks oli valvata, et igaüks peaks oma talu korralikult (sel alal andku ta ise eeskuju), vastupidisest olukorrast tuli kohe mõisnikku informeerida. Nad pidid ka silmas pidama, et peremehed oma sulastele ja teenijatele ettenähtud palga maksavad, sellelt alalt kaebusi vastu võtma, neid uurima ja kohut mõistma. Nad pidid ka selle järele valvama, et talupojad mõisnikult saadud õigeaegselt tasuksid ja sel puhul, kui talusse tuli uus peremees, tuli neil hoolitseda, et sellele antaks üle raudvara, mille hulka pidi kuuluma ka suviviljaseeme. Kui mõisnik pidas vajalikuks ühelt või teiselt peremehelt talu ära võtta ja uuele anda, tuli tal enne nõu pidada vallakohtuga, kellel oli õigus esitada kandidaate taluperemehe kohale, kuid mõisahärrale kuulus vabadus anda talu sellele, kellele ta soovis. Kuigi projekt inimeste müümist ei keelanud, siis märgiti ometi, et üksikute inimeste müümine võib toimuda vallakohtu ettepanekul ja juhul, kui kedagi on vaja kõrvaldada ta kahjulikkuse tõttu ümbrusele. Perekondi võidi müüa ainult oma kubermangu mõisatesse, mis polnud rahvarikkad. Vallakohtu otsused jõustusid alles pärast seda, kui mõisnik need oli heaks kiitnud.

Regulatiivi projekt nägi talurahvale ette ka mõisniku peale kaebamise võimaluse, mille lahendamiseks tuli ametisse seada kihelkonnakohtunik igasse kihelkonda. Kihelkonnakohtunikuks pidi olema mõisnik, valitud mõisaomanike-aadlike seast. Talupoeg võis

tema poole pöörduda üksikult, mitte mingil juhul aga ühiselt. Õiguse otsimisele kollektiivselt vaadati kui rahutuste tekitamisele ja sellest osavõtjad langesid karistuse alla. Kui abiotsija oli kihelkonnakohtuniku arvates esitanud valekaebuse, andise see karistuse määramise vallakohtule, mispuhul otsuse kinnitas mitte vastav mõisnik, vaid kihelkonnakohtunik. Kui aga kaebajas nähti avaliku korra ja rahu rikkujat, siis läks asi meeskohtule uurimiseks ja karistuse määramiseks. Kui kihelkonnakohtunik polnud 14 päeva jooksul kaebust uurinud, siis oli talupojal õigus pöörduda oma kihelkonna ühe või teise ülem-kirikueestseisja poole, kes siis astus kihelkonnakohtuniku asemele. Kui leiti, et talupoeg põhjusega kaebab, siis pidi kihelkonnakohtunik püüdma tema kaebust rahuldada heatahtliku vahendamisega. Kui aga sel teel midagi ei saavutatud, pidi ta selle kihelkonna ülem-kirikueestseisjad kokku kutsuma ning nendega mõisniku tegevuse üle vormiliselt kohut pidama.

Kui kihelkonnakohus leidis, et talupoja koormised ühes või teises mõisas on liiga kõrged või talupoega koheldakse liiga karmilt, pidi ta sellest teatama rüütelkonna peamehele, kes asja komiteele ette kandis. Viimasel tuli ette võtta vakuraamatu reguleerimine ja talupoegadele uued koormised määrata. Asjaajamine kihelkonnakohtus pidi olema suuline.

Regulatiivi projekti heakskiitmise järel saadeti selle põhijooned 4. juulil keisrile kinnitamiseks. Kuna Bergi eesmärk oli nn. eelarvamuste kummutamine Peterburis, siis oma saatekirjas keisrile²⁰² iseloomustas ta maapäeva ettepanekuid üpris heas valguses. Talupojale olevat kindlustatud vaba omandiõigus vallasvarale, talumaade mõisastamise puhul määravad kompensatsiooni talupojale erapooletud kohtud, vallakohtud piiravad mõisniku võimu, kihelkonnakohtud olevat tõelised talurahva kaitseorganid mõisniku vastu jne. Mingit talupoja ülekoormamist töö ja maksudega ei saavat enam olla, sest kihelkonnakohus ja rüütelkonna kõrgemad organid kõrvaldavat selle kohe. Berg soovis ka, et mõisnikel lubataks regulatiiv oma talupoegadele ise teatavaks teha ja et ka regulatiivi kinnitamise otsus oleks salajane, ainult rüütelkonnale teatavaks tehtud.

Esitatud põhimõtted, samuti ka teatavaks tegemise mooduse kinnitas keiser soovitud kujul veel sama aasta 14. juulil, kusjuures ta märkis, et ta ootab kannatamatusega alustatud töö lõpuleviimist.²⁰³ Järgnevalt töötati regulatiiv lõplikult välja ja see kinnitati keisri poolt 28. sept. 1802 (mitte aga 14. juulil, nagu mõnel pool on arvatud). Vastavalt rüütelkonna soovile teatati sellest salajase reskriptiga.²⁰⁴

Kui võrrelda keisri poolt kinnitatud regulatiivi teksti²⁰⁵ (mis

²⁰² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 80—84.

²⁰³ ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 5938, l. 42.

²⁰⁴ Sealsamas, l. 49.

²⁰⁵ Sealsamas, l. 44—49.

on saksakeelne) maapäeva poolt heaks kiidetud esialgse projek-tiga, siis esineb mõningaid erinevusi. Maapäeval arutati küsimust omavahel, siin väljenduti järsemalt. Kuid regulatiiv ulatus riigi-võimuni, avalikkuseni, kus oli vaja kummutada nn. eelarvamusi Eestimaa mõisnike ja talupoegade vahekorra kohta. Seepärast ongi regulatiiv sõnastatud nii, et lugejale jääks mulje, nagu valitseks siin mõisniku ja talupoja vahel sõna tõsisem mõttes patriarhaalne vahekord. Vallasvara omandamise, talude kasutamise, talumaa mõisastamise, inimeste müügi ja kohtute organisatsiooni ning põhi-liste ülesannete küsimuses on siin samad seisukohad nagu projek-tis. Kuid on ka mõningaid erinevusi. Nii rõhutatakse regulatiivis, et peremehi ei müüda seni, kuni nad on peremehed, et talurahva koormisi enam ei suurendata, et kompensatsiooni määrajaks talu-pojale vahetuse korras mõisa poolt äravõetud talu või maa eest on kihelkonnakohus. Viimase koosseis fikseeriti täpsemalt — kolme-liikmelisena: kaks ülem-kirikueestseisjat ja nn. kihelkonnavanem (kihelkonnakohtunik), kelle valisid mõisnikud. Kihelkonnakohtu ülesandeid muudeti, nii et selle tegevus kujunes mõisnikele veelgi kasulikumaks. Regulatiivis ei kõneldud enam midagi ettepaneku-test, mida kihelkonnakohtud võisid teha rüütelkonna peamehele talurahva koormiste reguleerimise asjus, samuti jäeti lahtiseks, kuidas toimida sel puhul, kui mõisnik ei täida kihelkonnakohtu otsust. Regulatiivi alusel ei antud asja talupoegade nn. valekae-buse puhul mitte enam vallakohtu otsustada, vaid kihelkonnakohus ise otsustas ja määras karistuse.

Vallakohtu funktsioone täiendati. Selle ülesandeks oli ka teata-vate talurahva omavaheliste tülide lahendamine: nimelt selliste, mis ei kuulunud meeskohtute kompetentsi ega mõisniku kodukari võimupiiridesse.

Regulatiivi tõlkis eesti keelde Keila praost O. R. Holtz, see ilmus trükist Tallinnas 1802. a. Regulatiiv sai oma nimetuse eesti-keelse teksti esimesest sõnast «Iggäuks». Eestikeelne tekst ei ole saksakeelse teksti täpne tõlge.²⁰⁶ Põhilises osas on sisu edasi antud võrdlemisi vabas vormis mõningate lisandite, vahelejätmistega või lõikude ümberpaigutamisega. Põhipunktid on samad mis saksakeel-ses tekstis. «Iggäuhe» sissejuhatav osa on aga täiesti uus. Et talu-poeg alistuks kõhklematult, seati just selles osas tema silmade ette ülemad (ja esimene neist oli mõisnik), kes olevat vagadele toeks ja kurjadele hirmuks, kelle kaudu tegutsevat jumal ise. Muidugi lasti siingi paista, et mõisnikul on hea süda ja et ta soovib talu-pojale kõige paremat. Regulatiivi lõppu oli paigutatud lõik «Kohto-mehed ja walla-rahvas», mis saksakeelses tekstis puudus ja milles veel kord manitseti talurahvast kuulekusele ning ülistati mõisniku osa talurahva huvide eest võitlemisel. Regulatiivi tegelik elluvii-

²⁰⁶ Vt. P. Treiberg. Esimene Eestimaa talurahva regulatiiv «Iggäuks». — «Ajalooline Ajakiri», 1927, nr. 1, lk. 32.

mine toimus alles 1803. a. kevadel, mitte aga jaanuaris, nagu mõned ajaloolased ekslikult on arvanud. 28. märtsil saatis rüütelkonna uus peamees G. H. v. Rosenthal regulatiivi asjus kirja ülemkirikueestseisjatele, milles teatas, et saadab trükitud eksemplarid elluviidavast regulatiivist. Neid tuli jagada igale mõisale (vastavalt suurusele) selleks korraldatud konvendil mõnes mõisas. Säärased konvendid tuli kokku kutsuda 14 päeva jooksul pärast teate saatmist ülemkirikueestseisjatele, niisiis aprilli keskel. Ja kolme nädala kestel pärast seda, järelikult aprilli teisel poolel ja mai algul pidid mõisnikud igaüks omal algatusel regulatiivi ellu viima. Kui aga mõni mõisnik seda polnud teinud, siis pidi vastav ülesanne langema kihelkonnakohtunikule.²⁰⁷

Mis puutub pastoraatide talupoegadesse, siis siin tuli see küsimus otsustada järgmisel kirikukonvendil. Kuni 15. maini pidid mõisnikud ülemkirikueestseisjatele teatama regulatiivi kätteandmise ja selgitamise käigust ning samuti ka valla- ja kihelkonnakohtute ellurakendamisest.

Regulatiiv «Iggäüks» ei toonud mingit põhilist muutust siinse talurahva majanduslikku ja õiguslikku olukorda. See tema eesmärgiks ei olnudki. Aga ta aitas kindlustada liitu Eestimaa rüütelkonna ja Vene tsarismi vahel, mis oli rüütelkonnale väga olulise tähtsusega. Regulatiivi elluviimine näitas ka, et valitsev klass ei saanud enam ainult seniste vahenditega talurahva üle võimutseda. Ta märkis lõpu lähenemist sellele korrale, mida olid iseloomustanud Roseni deklaratsioon 1739. ja Eestimaa ülem-maakohtu otsus 1740. aastast. Teatud praktiline väärtus oli tal selles mõttes, et talupoegade kaebuste puhul koormiste küsimuses juhtis kubermanguvalitsus ühe või teise mõisniku tähelepanu sellele, et 1802. a. regulatiiv ei luba neid tõsta.

Hoopis nagu kahe silma vahele on seni jäänud regulatiivi hindamisel selle mõju 1805. a. vakuraamatutele. Just siin sai see selleks juriidiliseks regulaatoriks, mis keelas koormiste fikseerimise kõrgemale 1803. a. tasemest.

5. Edasised sammud agraarseadusandluses

Agraarseadusandlus ei saanud jääda vähegi pikemaks ajaks peatuma «Iggäühe» juurde. Edasimineku ei sõltunud mitte Eestimaa rüütelkonna heast tahtest, nagu rüütelkonna esindajad ja neid kaitsev balti-saksa historiograafia on rõhutanud, vaid paratamatusest seoses Liivimaa 1804. a. talurahvaseaduse valmimisega. Eestimaa rüütelkond teadis väga hästi, et riigi keskvoim (ilmselt 1802. a. sügisel Põhja-Lätis toimunud talurahvarahutuste mõju all) ei lepi enam 1797. a. maapäeva otsuste elluviimisega (kuigi teatud muu-

²⁰⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 42, l. 127—128.

datustega), nagu seda taotles Fr. v. Sivers, vaid nõuab uusi ettepanekuid talupoegade ja mõisnike vahekorra reguleerimiseks.²⁰⁸ Samuti teadis ta, et talurahvaseaduse lõplik väljatöötamine läks Liivimaa rüütelkonna käest Peterburis ellukutsutud erikomitee kätte siseminister V. P. Kotšubei eesistumisel.²⁰⁹

Kõneldes maapäeval 23. veebruaril 1803. a. uutest ülesannetest, mis seisavad rüütelkonna ees, ütles Rosenthal, et nüüd on tarvis reguleerida talurahva koormised mõisa suhtes. Maapäev läks selles suunas edasi väga kõhklevalt ja ettevaatlikult, nähes ette talurahva koormiste esialgse reguleerimise veel samal, 1803. aastal koostamisele tulevates vakuraamatutes. 4. detsembriks oli maapäeva poolt valitud reguleerimiskomisjon (kes oli ka vakuraamatute uue formulari välja töötanud) kõik temale laekunud vakuraamatud läbi vaadanud. Kuid rüütelkonna komitee soovis nende reguleerimise edasilükkamist kuni maapäeva kokkutulekuni.²¹⁰ Agraarseadusandluse käik Liivimaal näitas, et oli tarvis kaugemale minna ja ulatuslikumad põhimõtted välja töötada. See oligi peamiseks küsimuseks erakorralisel maapäeval, mis astus kokku 8. veebruaril 1804. Arutluste lähtematerjaliks oli reguleerimiskomisjoni poolt väljatöötatud üldkehtiva vakuraamatu projekt.²¹¹ Oma seisukohad esitas maanõunike kogu.²¹² Maapäevale esitati ka kreiside kirjalikud arvamused, milles sageli korrati reguleerimiskomisjoni ja maanõunike kolleegiumi arvamusi ühes või teises küsimuses, aga esitati ka uusi kohalikke soovide.

Sel ajal kui maapäeval arutati talurahva koormiste reguleerimist, saabus rüütelkonna peamehele intiimkomitee liikme N. N. Novosiltsevi kiri.²¹³ Selles rõhutati, et üheski riigis ega organisatsioonis pole mõeldav kindlate piirjoonte puudumine õiguste ja kohustuste vahel. Tulevat võtta aksioomina, et mida täpsemalt on kohustused märgitud, seda kindlamini neid täidetakse. Ebaõiglane on, et maaomanik talupoegadelt liiga palju nõuab. Novosiltsev märkis, et selle rahvakihi jaoks, kelle õigusi on seni ignoreeritud, on vaja välja töötada uutele tingimustele vastavad tsiviil- ja kriminaalseadused. Ta mõistis hukka ka inimeste müümise ilma maata, sest see olevat mitte ainult ebaõiglane, vaid ka kasutu. Novosiltsevi kiri riigi keskvoimu lähikonnast ütles selgesti, et seal peetakse vajalikuks talurahva koormiste reguleerimist ning edasiminekut agraarseadusandluse teel. Ja seda tuli rüütelkonnal arvesse võtta.

²⁰⁸ R. J. L. Samson v. Himmelstierna, op. cit. Sp. 95—96.

²⁰⁹ A. Tobien. Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I. Bd., Die Bauerordnungen von 1804 und 1819. Berlin, 1899, S. 205.

²¹⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 42, l. 105—106.

²¹¹ Sealsamas, f. 864, nim. A 3, sü. A I 43, l. 314—348. Selle iseloomustust vt. J. Kõnks, op. cit., lk. 138—141.

²¹² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 74, l. 327—337.

²¹³ Sealsamas, l. 33—34.

Et maapäeval oli mitmesuguseid ettepanekuid ja erinevaid arvamusi talurahva koormiste reguleerimise küsimuses, siis valiti uus komisjon vastavate põhimõtete fikseerimiseks. Komisjon viis oma töö lõpule 5. märtsiks. Uut talurahva koormiste reguleerimisprojekti arutati maapäeval võrdlemisi üksikasjalikult ja kiideti siis heaks.

Talurahva koormiste reguleerimise põhimõtted moodustasid 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse esimese osa. Peale selle kuulusid siia eriosana veel kohtuorganisatsiooni käsitletu talurahva kaebeküsimustes mõisniku vastu ja karistused mõisnikule teatavate omavoliaktide pärast talurahva suhtes. Kahe viimase küsimusega pidi maapäev tegelema Novosiltsevi otsesel nõudel, kes oma seisukohad oli teatanud juba 1803. aasta hilissügisel rüütelkonna esindajale parun Stackelbergile Peterburis. Novosiltsev märkis, et senine kohtukorraldus talupoegade kaebeküsimustes mõisniku vastu on lünklik, sest see on kaheastmeline. On tarvis, et see oleks kolmeastmeline, kusjuures eeskujuks tuleks võtta vastav kohtukord Liivimaal.²¹⁴

Peale Eestimaa talurahvaseaduse kiitis maapäev heaks ka vallakohtu käsuraamatu (rüütelkonna protokollidest ei nähtu, kuidas selle lähem väljatöötamine käis) ja lõpetas töö 14. märtsil. Vastuvõetud seaduse projektid pidi rüütelkonna peamees isiklikult viima Peterburisse keisrile kinnitamiseks,²¹⁵ kuid olukord kujunes mõnel määral teistsuguseks. 9. mail saabus Aleksander I Tallinna ja 10. mail andis Rosenthal talle üle Eestimaa talurahvaseaduse projekti,²¹⁶ vallakohtu käsuraamatu viis Rosenthal aga isiklikult 1804. aasta juunis Peterburisse.²¹⁷ Mõlemad kiitis keiser heaks 27. augustil 1804. a.

6. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse põhijooned

Esijoones pööras mainitud seadus²¹⁸ tähelepanu teoorjusele kui koormiste põhilisele osale, rõhutades, et see peab vastama talupoja põldude ja heinamaade suurusele ning headusele ja tööjõuliste inimeste arvule.²¹⁹ Aiamaad arvesse ei võetud. Seaduses märgiti, et 1 tündri külvi eest kolmel väljal keskmise headusega põllumaa juures, millele lisandub 5 koormat keskmise headusega heina, tuleb teha nädalas 1 rakmepäev ja niisama palju jalapäevi aasta

²¹⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 45, l. 203—205.

²¹⁵ Sealsamas.

²¹⁶ Sealsamas, l. 125.

²¹⁷ Sealsamas, l. 128.

²¹⁸ Järgneva käsitluse aluseks on venekeelne originaaltekst, mis on alla kirjutatud Kotšubei ja Družinini poolt (vt. ENSV RAKA, f. 854, nim. I, sü. 1251), tsit. järgnevalt «Eestimaa talurahvaseadus a. 1804».

²¹⁹ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 2.

läbi.²²⁰ Säärast kohta, kus mõisaorjust tehti 6 rakme- ja 6 jalapäeva nädalas või 300 rakmepäeva ja jalapäeva aastas, nimetati kuuapäevakohaks.²²¹ Põhimõttelisel loeti talu õigel määral tööjõuliste isikutega varustatuks, kui iga rakme- ja jalapäeva jaoks tuleb 1 tööjõuline mees- või naisisik, kuuapäevakohale seega 6 tööjõulist mees- või naisisikut.²²² Ametlikku maamõõtmist ja hindamist seadus vajalikuks ei pidanud. Küll aga anti seal juhised saakide arvestamiseks, mis pidid aluseks olema talupoja tulu kindlaksmääramisel, kui see osutub vajalikuks. Saagi suuruse hindamisel tuli lähtuda seisukohast, et

1. kraadi maal annavad tali- ja suvivili 6 seemet üle külvi
2. kraadi maal „ „ „ „ 5 „ „ „
3. kraadi maal „ „ „ „ 4 „ „ „
4. kraadi maal annab talivilili 3, kaer 4 ja oder 3 seemet üle külvi.²²³

Kuid praktiliselt ei tarvitsenud see diferentseeritud hinnang saakide määramisel arvesse tulla. Talurahvaseadus rõhutas, et seal, kus talu on olnud 30 aastat talupoja käes, tuleb põllud arvestada vähemalt keskmisse headusse kuuluvaiks,²²⁴ s. t. need peavad andma 4½ seemet üle külvi.

Mis puutub heinasaagi hindamisse, siis andis seadus siin järgmised põhimõtted, võttes aluseks 2400 vene ruutsülda:

1. luha- ja rannaheina — 10 saadu,
2. pajuheina — 6 saadu,
3. aruheina — 5 saadu,
4. sooheina — 4 saadu.

Seejuures võrdus iga saad 10 leisikaga,²²⁵ s. t. 1 koorem (3 saadu) = 30 leisikaga.

Eestimaa talurahvaseadus lähtus sellest, et maa ja tööjõu õige vahekorra puhul peab kuuluma ⅓ kogu (vastavast) tööjõust mõisale. Niisiis pidi kuuapäevakoht, mille kasutuses oli 18 tündrimaad põldu ja 30 koormamaad heinamaad, olles varustatud 6 tööjõulise inimesega, andma 2 inimest kogu nädalaks mõisasse. Tegelikus elus oli säärane täpne vastavus juhuslik. Nagu 1803. a. vakuraamatute andmed näitavad, oli kord maad, kord inimesi enam või vähem, kui seadus normiks pidas. Tööjõu ülejäägi puhul tuli sellest anda ⅙ mõisale. Kui talupojal oli maad rohkem kui vastavalt tööjõudu, tuli

²²⁰ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 3.

²²¹ Sealsamas, § 6.

²²² Sealsamas, § 4.

²²³ Sealsamas, § 29.

²²⁴ Sealsamas, § 30.

²²⁵ Sealsamas, § 31.

ülenormi maalt lisana teha $\frac{1}{3}$ sellest korralisest teost, mis ta normi järgi tegi.²²⁶ Maa ja inimeste ülejääkide kasutamisel oli suur tähtsus mõisamajanduse seisukohalt, sest see oli seniste teonormide säilitamise vahendiks, lubades profiiti lüüa rahva-arvu kasvult ja talupoja maavalduse laienemiselt tulevikus.

Tööjõuliste isikute maa-alale vastavuse põhimõte ei leidnud siiski Eestimaa talurahvaseaduses ühtsel alusel rakendamist. Majanduslike kogemuste alusel olevat selgunud, et väiksemad kui kuue päeva talud tarvitavad suhteliselt rohkem inimesi, kui norm ette näeb. Seepärast olevat vaja nelja- ja kolmepäevataludele üks inimene juurde anda.²²⁷ Viiepäevakohast aga seaduses juttu ei ole. Seal, kus tööjõulisi inimesi 15—60 aasta vanuses ei olnud vajalikul määral, lubas seadus nende asemel kasutada ka 14-aastasi poisse ja tüdrukuid. Mis puutub talu tööjõuliste inimeste ja heinamaa vaherkorda, siis võis ka siin esineda disproportsioon, nagu näitavad 1803. a. vakuraamatud. Normist puuduvat heinamaad oli võimalik suurema põllumaa arvel ja vastupidi kompenseerida, kusjuures ühe tündrimaa kompensatsiooniks kolmel väljal tuli anda $7\frac{1}{2}$ koormat kõige parema kvaliteediga heina. Seejuures võidi kuuapäevakohal põllumaad kärpida kuni 4 tündrimaani,²²⁸ mis talupojale muidugi kasuks ei tulnud. Suureks kahjuks oli talupojale see, et ta ei tohtinud võsamaid enam omapead üles harida, seda võis teha nüüd ainult mõisniku heakskiitmisel,²²⁹ mis oligi selleks, et mõisnikul oleks võimalik saada talupoja lisaviljasaagist jälle oma osa.

Seadus nägi ette ka üldjoonelise rakme- ja jalapäevade kasutamise korra, pidades silmas võimalikult seniseid tavasid. Kuuapäevakoha 600 orjusepäeva tuli jaotada nii, et mõisale tehti iga nädal, välja arvatud kirikupühad, 6 rakmepäeva ja jüripäevast kuni vakuraamatus kindlaksmääratud päevani enne või pärast mihkclipäeva iga nädal 6 jalapäeva.²³⁰ Ulejäänud jalapäevad, millest 48 tuli teha viljakoristamise ajal ja milleks kuuapäevakoht andis 2 abilõikajat, jagas mõis oma äranägemise ja vajaduse järgi ning märkis need vakuraamatusse.²³¹ Mõisal oli vabadus nõuda kevadel ja sügisel, kui halbade teede tõttu ei saadud rakmepäevi hästi kasutada, 2 nädala kestel rakmepäevade asemel jalapäevi kahekordses ulatuses. Võis aga ka siis kojujäänud hobust kasutada talvel produktide veoks või ehitusmaterjalide kohaletoomiseks. Heinaajal kojujäänud hobust võis kasutada sõnnikuveo ajal.²³²

Säärane kord rakmepäevade nõudmisel vastas küll mõisa huvi-

²²⁶ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 5.

²²⁷ Sealsamas, § 10.

²²⁸ Sealsamas, § 33.

²²⁹ Sealsamas.

²³⁰ Sealsamas, § 7.

²³¹ Sealsamas, § 8.

²³² Sealsamas, § 9.

dele, aga oli talupoegadele ilmselt kahjulik. Oleks maidugi ekslik arvata (nagu see paraku mõnikord esineb), nagu oleks kuuapäevakoha teopäevade arv piirdunud ainult 600-ga. Oli ette nähtud, et talupoeg pidi mõisniku rehed ära peksma, milleks talupoeg pidi andma abiteolisi mõisale vajalikul hulgal. Teorjus haaras talupoja koormiste olulisema osa, millele lisandusid aga veel kohusmaks, vakujaosed ja kodune ketrus. Vakuraha talurahvaseadus enam ei nõudnud, kohusvili viidi vastavusse külviga, nii et igalt rukkikülvi tündrilt tuli anda 3 külimittu rukist, 3 külimittu otra ja 3 külimittu kaera, s. t. kuue tündri rukkikülvi pealt 2 tündrit rukist, 2 tündrit otra ja 2 tündrit kaera. Heina tuli anda $\frac{1}{20}$ arvessevõetud heinasaagist, s. t. 30 koorma pealt $1\frac{1}{2}$ koormat. Vakujaoste väärtus ei tohtinud tõusta üle 1 tündri rukki väärtuse.²³³ Võttes aluseks talurahvaseaduses antud produktide ümberarvestamise normid, mille järgi 1 tünder otra võrdus $\frac{2}{3}$ tündri rukkiga, 1 tünder kaera $\frac{1}{2}$ tündri rukkiga ja 1 koorem heinu $1\frac{1}{3}$ vaka rukkiga, tõusis kõigi naturaalmaksude summa $6\frac{1}{3}$ tündrini, õlgede andmist seadus otseselt ei nõudnud. Koduseks ketruseks sai talu iganädalase rakmepäeva kohta kedrata $\frac{1}{2}$ naela linu 5-küünraseks või 1 nael linu 4-küünraseks või $1\frac{1}{2}$ naela linu 3-küünraseks lõngaks. Kuuerakmepäevase, s. t. endise $\frac{1}{2}$ -adramaalise talu kohta tuli seega 3, 6 või 9 naela. Lina asemel võidi anda kedrata ja kududa 20 naela villu või niisama palju takku.²³⁴ Seadus määras kindlaks tükitööde normid, mis andsid mõisnikele paremad võimalused talurahva kurnamiseks. Künni osas nõudis seadus, et igaks söögivaheks tuleb anda teolisele (keskmise raskusega põldudel) kesa esmakordsel kündmisel 289 vene ruutsülda, teistkordsel künnil 361 ruutsülda ja seemne sissekündmisel 441 ruutsülda. Kõrrepõllu kündmisel tuli arvestada teistkordse künni normi. Pärtlipäevast peale tuli anda päevaseks kündmiseks 2 tükki teistkordse künni normi alusel.²³⁵ Äestamise norme seadus ei määranud, kuid üsna laialt levinud tava kohaselt tuli see, mida teoline ühe päevaga kündis, äestada 3 jala laiuse äkkega kolm korda ühel söögivahel.

Viljakoristamisel pidi teoline lõikama talivilja $\frac{3}{4}$ —1 vakamaa päevas, otra $\frac{1}{2}$ vakamaad ja kaera 2 külimitumaad. Heinaniiduks tuli määrata teolisele ja vaimule söögivahe norm kokku, seejuures kummalegi 40—50 ruutsammu (iga samm = 3 jalga). Linu määrati ühele teolisele lõugutada 4 leisikat päevas, selle ropsimine oli kahe isiku päevaseks normiks. Ühel naisteolisel tuli päevas sugeda 1 leisikas linu.²³⁶

Produktide veoks nähti ette hea teega 40-leisikase koorma puhul päevase teekonnana 35 versta, tühjalt tagasitulekul aga 45 versta.²³⁷

²³³ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 14.

²³⁴ Sealsamas, § 15.

²³⁵ Sealsamas, § 72.

²³⁶ Sealsamas, § 44.

²³⁷ Sealsamas, § 42.

Kui mõisahooned olid maha põlenud, pidi talupoegkond aitama neid üles ehitada. Kui mõis vajab muidu abi ehitusmaterjalide veoks, võis ta nõuda selleks talvel nii palju rakmepäevi ja suvel jalapäevi, kui palju talu tegi mõisale nädalas, kuid sel puhul tuli kohusvilja vähendada seaduses ettenähtud normide kohaselt.²³⁸ Taluhoonete ehitamiseks andis mõisnik palgid, nende kohalevedu lahges seniste tavade kohaselt ümbruskonna talupoegadele. Muud ehitusmaterjali ei olnud mõisnik kohustatud andma. Selle pidi talupoeg endale ise muretsema või aitas teda ümbruskond.²³⁹

Seadus jättis mõisnikule lisatööjõu nõudmise võimaluse ka nendel juhtudel, kui seda tingisid lokaalsed vajadused. Sel puhul tuli vähendada naturaalmakse või anda kompensatsiooni mõnel muul teel.²⁴⁰ milles oli muidugi määravaks mõisniku kasu. Talurahvaseadus jättis mõisnikule ka võimaluse nõuda sisse teoorjusega võlgujäänud vilja ja laenuks antud raha, määrates kindlaks selle alused. Jürapäevast kuni miiklipäevani vastas 1 külimitule rukkile 1 rakmepäev või 2 jalapäeva. Pärast seda aga vastasid 1 rakmepäev või 2 jalapäeva 1 külimitule otradele. Kui võlgujäänud raha tuli tasuda teopäevades, siis jürapäevast miiklipäevani hinnati jalapäeva 22 $\frac{1}{2}$ kopikale ja rakmepäeva 45 kopikale. Pärast seda aga hinnati jalapäeva 15 kopikale ja rakmepäeva 30 kopikale. Teopäevade väärtus oli kõige kõrgem siis, kui talupojal oli neid kõige raskem teha.²⁴¹ Rannatalupoegade suhtes rõhutas seadus, et sel puhul, kui neil on maad, tuleb selle eest mõisale koormisi kanda samal põhimõttel nagu sisemaal. Need rannatalupojad, kellel polnud maad, pidid andma mõisale $\frac{1}{5}$ oma tööjõust jalateolistena. Peale selle maksid kõik rannatalupojad kalakümnist senise korra kohaselt.²⁴²

Maata vabadik pidi tegema mõisale iga nädal ühe jalapäeva, kokku 52 päeva aastas, vabadike ja sulaste naised (kes polnud taluga seotud) 46 päeva jürapäevast miiklipäevani. Talveks said nad keiramiseks 3 naela linu 3-küünraseks lõngaks või 8 naela takku.²⁴³ Eestimaa talurahvaseadus käsitles peale mõisakoormiste ka muid talupoegadele langenud kohustusi, näiteks riigi, kiriku ja provintsi vastu, ning rõhutas, et kõik need tuleb talupoegadel täita, nagu vastavad ettekirjutused seda nõuavad. Pearaha jäi talupoegade kanda täies ulatuses. Ainult mõisateenijate eest pidi pearaha maksma mõisnik.²⁴⁴

Talurahva koormiste reguleerimise põhimõtete kõrval käsitles seadus ka kohtukorraaldust, kuid ulatuslikumalt ainult nii palju,

²³⁸ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804. I osa, § 22.

²³⁹ Sealsamas, § 21.

²⁴⁰ Sealsamas, § 35.

²⁴¹ Sealsamas, § 36.

²⁴² Sealsamas, § 23.

²⁴³ Sealsamas, § 46.

²⁴⁴ Sealsamas, § 26.

kui see puudutas talurahva kaebeküsimust mõisniku vastu. Talupoegade omavahelised tülid kuulusid vallakohtu kompetentsi, mida talurahvaseadus ei käsitle. Kriminaalasjad, mille alla käisid muuhulgas ka vähegi tõsisemad talurahva vastuhakud, läksid esimeses astmes meeskohtute kompetentsi. Kohtuorganisatsioon talupoegade kaebuste asjus mõisniku üle oli kolmeastmeline, erinevalt 1802. a. regulatiiviga määratud kohtuorganisatsioonist, mis oli kaheastmeline. Esimeseks astmeks oli — nagu 1802. a. regulatiiviski — kihelkonnakohus, kust mõisniku vastu õigust leida oli ka 1804. a. seaduse alusel üsna lootusetu, sest võim kuulus siin mõisnikule. Kohtu tegevusest võtsid osa ka kaks talurahva hulgast pärinevat kohtunikku naabermõisast, kuid mingit otsustamisõigust neil ei olnud. Nende peamine ülesanne seisis selles, et tagasi hoida talupoegi, kes nn. «ebaõige» asja pärast tahtsid esitada edasikaebust. Kihelkonnakohtust läks edasikaebus keskinstantsi, mis oli moodustatud uue astmena. Mõisnik esitas edasikaebuse ise, kuid talupojalt oli see võimalus võetud, tema nimel tegi seda kihelkonnakohtunik,²⁴⁵ niisiis isik, kes kaitses ikkagi mõisnike huve ja pealegi iseenda juhtimisel tehtud otsuse peale. Sel puhul, kui talupoja kaebus mõisniku peale kandis vastuhaku iseloomu, ei võimaldatud üldse edasi kaevata.²⁴⁶

Tuleb märkida, et talupojalt nõuti kaebuse esitamise eeltingimuseks ka kõige ebaõiglasemate koormiste täitmist. Kaebus ise võis lõppeda ilma pikemata karistusega. Kui kaebusest selgus talupoja «kavatsus mõisnikule kahju teha» või talupoja «kurjus», oli kihelkonnakohtul õigus teda karistada kuni 10 paari vitstega.²⁴⁷ Kui talupoeg esitas kaebuse, ilma et oleks koormisi enne täitnud, tuli need tasa teha kahekordselt. Iga talupoja kaebust oli aga kihelkonnakohtul võimalik tõlgitseda kurjusena ja seega talupoega karistada. Kihelkonnakohtu poolt määratud karistused viidi täide ülem-kirikueestseisja poolt.

Mis puutub keskinstantsi, siis oli see kohtuorgan täiesti aristokraatlik. Ta töötas rüütelkonna peamehe eesistumisel ning tema liikmeteks olid krediitkassa ülemvalitsuse 4 liiget, igast maakonnast üks. Viimaseks astmeks talupoja ja mõisniku vahelistes kohtuasjades oli rüütelkonna komitee. Kui kihelkonnakohtunik esitas edasikaebuse iseenda otsuse peale, siis keskinstantstist esitas rüütelkonna peamees edasikaebuse tema enda juhtimisel tehtud otsuse peale rüütelkonna peamehele kui rüütelkonna komitee eesistujale, s. t. iseendale.

Niisiis oli talupoja kaebuste otsustamine täiesti mõisnike käes. Riigivõimuorganitel polnud võimalust sinna pilku heita. Nendes tingimustes jäi talupojale ainsaks võimaluseks riigivõimuorganite

²⁴⁵ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, II osa, § 8.

²⁴⁶ Sealsamas, § 9.

²⁴⁷ Sealsamas, § 11.

ette pääsemiseks kaebuste esitamine kubernerile või tsaarivalitsusele. Neilt lootis ta kõige enam abi ja mõnikord saigi, kuid enamasti lõppes asi siingi ainult karistamisega. Talurahvaseadus kindlustas mõisnikele nende klassivõimu säilitamise huvides poliitilised ülesanded kohapeal ja jättis neile nagu senigi kodukariõiguse otsese survevahendina talupoegade suhtes. Selle piirides võis mõisnik talupojale ihunuhtlust anda kuni 30 kepihoopi; lastele, naistele ja nõrkadele samas ulatuses vitsakaristust.²⁴⁸ Kodukariõiguse piiramisel oli muidugi teatav tähtsus, kuid ka 30 kepihoobiga võidi inimene vigaseks peksta.

Kohtute säärane iseloom tekitas muidugi küsimuse: millega on siis talupojale õigusesaamine kindlustatud?²⁴⁹ Iseloomulik on Rosenthali vastus sellele küsimusele kirjas siseministrile a. 1805. Rüütelkonna peamees kinnitas, et õiguse leidmine ei või talupojal üldse kahtluse alla tulla, sest kohus olevat ju täiesti erapooletu ja pealegi meeste käes, kellele olevat omane sügav autunne. Kui kihelkonnakohtunik saadab talupoja edasikaebuse keskinstantsi, siis on see tema abi talupojale.²⁵⁰ Mis puutub mõisnikele määratavatesse karistustesse, siis määras maapäev siin küll teatud normid,²⁵¹ kuid häda oli selles, et talupoeg pidi õigust otsima aristokraatlikest kohtutest, mis olid talurahva vaenlaste käes.

7. Talurahva õigulik olukord vallakohtu käsuraamatu alusel

Vallakohtu käsuraamat, mille väljatöötamisel olid ilmselt eeskujudeks Eestimaa eespool mainitud eraseadused, määras kõigepealt kindlaks valla- ja mõisa- ning külakupja funktsioonid. Vallakohtule pani teatavasti aluse juba 1802. a. regulatiiv, kuid uus seadus tegi tema struktuuris ja ülesannetes mõningaid muudatusi ning kujunes üldse kogu tema tegevuse aluseks ja juhiseks. Vallakohus koosnes vastavalt valla suurusele 3—5 või veelgi enamast kohtunikust, kusjuures üks neist oli eesistuja. Viimase nimetas mõisnik, nii nagu 1802. a. regulatiivi aluselgi. Kaaskohtunikud olid valitavad, kuid mitte enam ainult peremeeste poolt ja nende hulgast, vaid pooled neist valisid peremehed endi hulgast, teise poole talusulased endi hulgast. Kohtunikuamet polnud eluaegne nagu 1802. a. regulatiivi alusel, vaid kohtunikud valiti kolmeks aastaks ning kinnitati ametisse mõisniku poolt.²⁵²

Vallakohtu kompetentsi kuulusid kõik need talurahva omavahelised asjad, mis mõisnik temale otsustamiseks andis, arvestades, et

²⁴⁸ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, III osa, § 7.

²⁴⁹ A. Fr. F. v. Kotzebue. Bedenklichkeiten über die neue Bauerverfassung in Ehstland. — «Der Freymüthige», 1805, Nr. 141—146.

²⁵⁰ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1. ед. хр. 184, л. 105—106.

²⁵¹ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, III osa, § 1—10.

²⁵² Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. III, § 1, 2, 3.

nuhtlus nende eest ületab kodukari piirid.²⁵³ Vallakohus pidi nagu varemgi valvama, et iga peremees oma kohta korralikult peaks, s. t. nii, et ta oleks võimeline ettenähtud koormised kandma ja et ta maksaks sulastele ning teenijatele vajaliku palga.²⁵⁴ Kui mõisnik ise ei tahtnud talule, mille ta endiselt peremehelt oli ära võtnud, uut peremeest määrata, siis pidi vallakohus nimetama mõned isikud, kelle hulgast mõisnik valis uue peremehe.²⁵⁵

Vallakohus pidi valvama, et talupojad oma maksud ja viljavansi ühes protsentidega õigeaegselt õiendaksid.²⁵⁶ Temale langesid ülesanded vanemateta alaealiste ja nende varanduse hooldamisel.²⁵⁷ Kui vallas leidis sääraseid inimesi, kes «rahu ja korda rikkusid», siis pidi vallakohus nendest mõisnikule teatama ja paluma, et nad vallast ära saadetaks.²⁵⁸ Vallakohus pidi lahendama peremehe ja teenijate tülisid ning mõisa loaga paigutama sulase või teenija ühe peremehe juurest teise juurde.²⁵⁹ Karistust oli vallakohtul õigus määrata 40—80 kepihoopi kaetud ihule ja lapsevitsu 5—10 kimpu, 10 korda ühe kimbuga paljale ihule. Vallakohus võis ihunuhtluse asemel nõuda ka tööd või 1—5 rubla trahvi vallalaeka kasuks.²⁶⁰ Vallakohtu otsused kuulusid nagu varemgi mõisniku kinnitamisele; edasikaebus vallakohtu otsuse peale kihelkonnakohtusse oli lubatud ainult teise valla talupojale sealse mõisniku heakskiitmisel.²⁶¹ Lõppinstantsiks oli keskinstant.²⁶²

Niisiis jäi vallakohus endiselt mõisnikust sõltuvaks, täites ülesandeid, mis olid mõisnikule olulise tähtsusega ja lahendas mõisniku kontrolli all küsimusi, mis olid kuulunud varem otseselt mõisnikule.

Mõisakupjale pööratakse vallakohtu käsuraamatus vähem tähelepanu kui eraseadustes, aga tema põhiülesanded võetakse siingi kokku. Tema peamiseks ülesandeks oli mõisa kasu igati silmas pidada ja kõige selle vastu astuda, mis võis mõisale kahjuks tulla.²⁶³ Kupjal oli õigus teatavatel juhtudel vallakohus kokku kutsuda ja hiljem vallakohtu otsus kinnitada.²⁶⁴ Seni, kuni kubjas oli mõisa teenistuses, võis teda karistada ainult mõisnik, ametist vabastamise järel aga kuulusid temagi küsimused vallakohtu kompetentsi. Neid, kes olid mõisa teol, võis kubjas karistada kuni 15

²⁵³ Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. III, § 5.

²⁵⁴ Sealsamas, § 7.

²⁵⁵ Sealsamas, § 8.

²⁵⁶ Sealsamas, § 9.

²⁵⁷ Sealsamas, § 12.

²⁵⁸ Sealsamas, § 13.

²⁵⁹ Sealsamas, § 14.

²⁶⁰ Sealsamas, § 17.

²⁶¹ Sealsamas, teine raamat, ptk. V, § 1, 3, 4, 5.

²⁶² Sealsamas, § 8.

²⁶³ Sealsamas, esimene raamat, ptk. IV, § 4.

²⁶⁴ Sealsamas, § 6.

kepihoobiga,²⁶⁵ kuid polnud määratud, mitu korda päevas võis ta inimest sel viisil karistada.

Külakupja ülesanded esitatakse vallakohtu käsuraamatus ulatuslikult. See võimaldab pilku heita kõigele, mida mõisnik külal-
elus kontrollis. Külakupja seadis ametisse mõisnik ja ta vastutas mõisniku ees.²⁶⁶ Tema ülesandeks oli valvata, et kõik mõisa käsud kül-
las täidetak. Edasi teostas ta sundivat kontrolli talu majapi-
damise üle, valvas, et talupoeg oma hooned korras hoiaks, kui
vaja, neid parandaks, korralikult põldu hariks, hoolsalt heina teeks,
vilja õigel ajal lõikaks jne.²⁶⁷ Seadus nägi üldse ette tugevat kont-
rolli talupoja üle, ja mitte üksi suvel, vaid ka talvel. Talupoeg pidi
talvel hoolsasti silmas pidama suviseid töid ja vajadusi ning nen-
deks ettevalmistusi tegema. Iga külakubjas pidi kaks korda talve
jooksul, nimelt detsembris ja veebruaris, talumajapidamisi kont-
rollima ja vaatama, kas vajalik kütus ja tarbepuud on kohale too-
dud. Revisjoni tulemused teatas ta mõisasse.²⁶⁸ Hiljemalt märtsi
alguseks pidi iga peremees põllutööriistad ja vankrid täiesti töö-
korda seadma. Kaheksa päeva enne jüripäeva tuli kõik need riistad
õue paigutada, et külakubjas need ja seekord ka tööloomad uuesti
üle vaataks, millest ta samuti informeeris mõisat.²⁶⁹ Kui talupojal
polnud põllutööriistad ja tööloomad töökorras, kutsuti ta valla-
kohtu ette, kes sundis teda puudused kiiresti kõrvaldama ning võis
talle ihunuhtlust määrata.²⁷⁰ Kui külas tekkisid riidud, oli külakupja
kohus rahu sobitamiseks vahele rutata. Vajaduse korral tuli tal
vallakohtumehed appi kutsuda ja kui see ei mõjunud, siis teatada
mõisasse.²⁷¹ Kui keegi oli pagenud, pidi ta mõnede ustavate pere-
meeste abil kohe organiseerima pageja püüdmist. Võõrad põgeni-
kud ja külla ilmunud muud tundmatud inimesed pidi ta vangis-
tama ja mõisasse saatma.²⁷² Kui vallas puhkesid nakkushaigused,
tuli külakupjal sellest kohe mõisasse teatada ja katkestada suht-
lemine haiguskolde ning teiste talude vahel.²⁷³

Loomataudide puhkudel oli tema ülesandeks hoolitseda, et ükski
loom külast ei lahkuks ega neid sinna ka juurde ei toodaks, et sur-
nud loomad määruste kohaselt erilisse paika sügavale maasse mae-
taks.²⁷⁴ Ta pidi kontrollima, et kaheksa päeva enne kaerakülvi ja
kaheksa päeva enne lauritsapäeva kõik väljade tarad ja kaerakülvi
järel kõik heinamaade tarad oleksid korras.²⁷⁵ Tema ülesandeks oli

²⁶⁵ Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. IV, § 8.

²⁶⁶ Sealsamas, ptk. V, § 1.

²⁶⁷ Sealsamas, § 2.

²⁶⁸ Sealsamas, kuues raamat, ptk. III, § 5.

²⁶⁹ Sealsamas, § 6, 7.

²⁷⁰ Sealsamas, § 8.

²⁷¹ Sealsamas, esimene raamat, ptk. V, § 3.

²⁷² Sealsamas, § 4.

²⁷³ Sealsamas, § 6.

²⁷⁴ Sealsamas, § 8.

²⁷⁵ Sealsamas, § 9.

valvata, et maanteede, kiriku- ja muude teede parandamine õigesti toimuks ja et iga pere oma osa sellest täidaks.²⁷⁶ Lõikuse ajal «...kui Moisa kild käib, ja nisugguse töö jures, mis keige walla peält tulleb teha...» pidi külakubjas valvama, et keegi ära ei jääks ja et kõik varakult oleksid töö juures.²⁷⁷ Külakubjas kandis laiali vallakohtu kutsed ja uuris asja kohapeal koos vallakohtunikega. Külakupjale kuulus ka teatav karistamise õigus, nimelt ihu- nuhtluse andmine kuni 15 kepihoobini.²⁷⁸

Kiriklikes küsimustes kontrollis valla elanikke mõisniku poolt taluperemeeste hulgast nimetatud kirikuvöormünder.²⁷⁹ Tema pidi valvama, et igaüks sagedasti kirikus käiks, et vanemad õpetaksid lapsed lugema ja õigel ajal nad leeri saadaksid. Häiretest sel alal teatas ta mõisasse ja mõisa käsu peale kirikuõpetajale.²⁸⁰ Tema kontrollis kirikuhoonete seisukorda ja teatas puudustest sellel alal ülem-kirikueestseisjale.²⁸¹ Samuti oli tema ülesandeks hoolitseda, et kirikumaksud õigel ajal õiendataks ning materjalid kirikuhoonete parandamiseks kohale toodaks.²⁸² Häiretest sel alal teatas ta ikka jälle mõisa. Nagu viimati esitatust näha, oli ka reas kirikut puudutavates küsimustes võimu raskuspunkt mõisas ja kirikuvöormünder teatavaks mõisa funktsionääriks.

Olulise küsimusena käsitles vallakohtu käsuraamat talupoja omandiõigust. Nii nagu 1802. a. regulatiivis, rõhutati ka siin, et talupojal on õigus omandada vallasvara ning seda pärandada, kuid pärandusest tuli maha arvata kõik võlad.²⁸³ Erinevalt 1802. a. regulatiivist käsitletakse siin pärandamist üksikasjalikult ning määratakse kindlaks mehe, naise ja laste õigused. Vallasvara suhtes kuulus talupojale kinke-, ostu- ja müügiõigus. Et kõige paremad hobused, härjad, lehmad, lambad ja põllutööriistad arvati talu raudvara hulka, siis polnud peremehel õigust neid müüa. Toimus see aga siiski ilma mõisa loata, tuli ostjal nad tagasi anda talule ja müüja sai karistada.²⁸⁴ Samuti ei tohtinud talupoeg müüa seemnevilja ja vilja, mis kuulus perele toiduks ja loomadele söödaks.

Mis puutub talu pärandamisse, siis oli peremehel õigus märkida, milline poeg võis talu pärida, või jäi talu lese ja laste ühisele pidamisele. Peremehel oli õigus pärandada talu ka oma tütrele või tema mehele samast vallast. Aga oma eluajal ei olnud peremehel õigust ilma mõisa loata anda talu üle oma lapsel.²⁸⁵ Niisama sugune talule pärija määramise õigus kuulus ka naisele, kui mees

²⁷⁶ Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. V, § 10.

²⁷⁷ Sealsamas, § 11.

²⁷⁸ Sealsamas, § 13.

²⁷⁹ Sealsamas, ptk. VI, § 1.

²⁸⁰ Sealsamas, § 2.

²⁸¹ Sealsamas, § 3.

²⁸² Sealsamas, § 4.

²⁸³ Sealsamas, kolmas raamat, ptk. I, § 2, 3.

²⁸⁴ Sealsamas, ptk. V, § 13.

²⁸⁵ Sealsamas, ptk. III, § 7.

seada enne surma polnud teinud. Kui vanematelt polnud näpunäiteid koha pärandamise suhtes, andis mõis talu sellele lapsele või ka muule isikule, keda ta sobivaks pidas.²⁸⁶

Käsitledes «perevanemate» ja nende «orjade» vahekorda, millest mõis oli huvitatud sellest seisukohast, et talu suudaks oma kohustusi mõisa vastu täita, esitab vallakohtu käsuraamat rea nõudmisi. Peremees pidi sulasele ja teenijale igal aastal palgavilja ja talveriided kätte andma enne mardipäeva, särgid ja suveriided enne jüripäeva, pidi hoolitsema nende toidu eest ning mõisa tööle saates andma leivakoti kaasa.²⁸⁷ Peremees ei tohtinud oma «orja» ära saata enne teenistusaasta lõppu. Ei soovinud ta teda kauem hoida, tuli tal sellest sulasele või teenijale teatada neli nädalat enne aasta lõppu. Oma teenistuskoha ülesütlemisel pidid sulased ja teenijad arvestama niisama pikka tähtaega enne teenistusaja lõppu. Seadus nõudis «orjadelt» täielikku kuulekust «perevanemate» vastu ning kohustas viimaseid andma vajalikke tööjuhendeid.²⁸⁸

Talupoja isiklike õiguste seisukohalt oli olulise tähtsusega abielu küsimus. Abielu sõlmimise alusena nimetati vallakohtu käsuraamatus küll mõlema poole vaba tahtet, aga samal ajal pidi selleks olema vanemate nõusolek või vanemate puudumisel vallakohtu jaatav otsus. Mõis andis kihluseks loa alles vanemate või vallakohtu nõusoleku alusel.²⁸⁹ Ilma mõisa nõusolekuta ei tohtinud toimuda mingit kihlust.

Vallakohtu käsuraamat määras talupojale maanteel ja muudel teedel liiklemise reeglid, võttes arvesse seniseid tavasid. Karistuse ähvardusel nõuti igal sammul mõisniku respektteerimist. Juba mõisast käratsedes möödaminek või ka raske koorma puhul mõisnikule tee mitteandmine tõid kaasa ihunuhtluse või rahalise karistuse.²⁹⁰

Mõisniku ja talurahva vahekordade iseloomustuseks olgu lõpuks peatunud veel magasiitade ja vallalaeka küsimusel. Magasiitade organisatsiooni aluseks olid teatavasti üldised eeskirjad, vallakohtu käsuraamat käsitles nende kohalikku funktsioneerimist. Vilja väljaandmine ja vastuvõtmine kuulusid kahele nn. järelevaatajale, kelle mõisnik oli määranud talupoegade hulgast. Magasiida avamise käsk tuli mõisnikult ja temale tuli esitada ka täpne aruanne vilja laekumise kohta. Magasiit oli varustatud kolme lukuga, millest üks võti oli mõisniku käes. Tuleb veel märkida, et vallakohtu käsuraamat tegi vilja laenamisel kõrgemaks otsusta-

²⁸⁶ Vallakohtu käsuraamat, kolmas raamat, ptk. III, § 8.

²⁸⁷ Sealsamas, ptk. VI, § 2, 3.

²⁸⁸ Sealsamas, neljas raamat, ptk. VI, § 4, 7, 11.

²⁸⁹ Sealsamas, ptk. VII, § 2, 3.

²⁹⁰ Sealsamas, ptk. VIII, § 4, 8.

jaks mõisniku kubeneri asemel ja nõudis laenuvilja pealt ka prot-senti,²⁹¹ mis polnud aga kooskõlas kehtivate eeskirjadega.

Vallalaegas kui valla tulude kassa seisis samuti mõisa kontrolli all. See asus mõisas ja oli varustatud kahe erisuguse lukuga, kus-juures üks võti oli mõisniku ja teine kõige vanema kohtumehe käes. See avati alati ainult kogu vallakohtu ja mõisniku esindaja juures-olekul.²⁹² Arveraamat vallalaeka tulude ja väljaminekute kohta seisis mõisniku käes. Vallalaeka suuremad tagavarasummad tuli hoida Eestimaa Mõisnike Krediitkassas või anda hoiule kuskile mujale kindlasse kohta.²⁹³

Vallalaegaste võrk oli teatavaks kapitali akumulatsiooni mooduseks, millest teatavad summad läksid Eestimaa Mõisnike Kre-diitkassasse ning siit mõisamajandusse.

Vallakohtu käsuraamat on küllaltki huvitavaks dokumendiks omast ajast. Ta näitab konkreetselt neid vorme, millega mõisa-võim püüdis end uutes tingimustes kindlustada, heidab valgust vallakogukonna igapäevasele elule. Kogu seadusest käib selge joo-nena läbi mõte, et iga talupoja kohus on olla mõisniku ees aland-lik ja sõnakuulelik. Aga kõige selle juures on tõsiasi, et teatavad funktsioonid läksid mõisnikult üle valla esindajate kätte, olgugi piiratud ulatuses ja talupoeg sai mõningaid õigusi, mida tal seni polnud.

8. Muudatused Eestimaa talurahvaseaduses ja seaduse elluviimine

Eestimaa talurahvaseadust ja vallakohtu käsuraamatut kinnita-vas dokumendis puudutati kahte küsimust: talupoegade müüki perekonniti ja nende varustamist kütusega. Talupoegade müük perekonniti väljapoole kubermangu piire keelati täiesti. Kuber-mangu piirides võis see toimuda rahvarikkamatest kohtadest hõre-damalt asustatud paikadesse teatava kontrolli all. Sellistel motii-videl müügi puhul pidi mõisnik võtma tõendi vallakohtust, mis kinnitaks, et vastava mõisa piirides on ülemääraseid inimesi ja et vallakohus müüki omalt poolt vajalikuks peab. Säärane dokument pidi leidma heakskiitmist kihelkonnakohtu, keskinstantsi ja rüütel-konna peamehe poolt. See keisri resolutsioon oli 1802. a. regula-tiiviga võrreldes sammuks edasi, kuigi ei teinud lõppu inimeste müügile perekonniti.

Kütuseküsimuse lahendamiseks anti üldise iseloomuga juhend, mille alusel tuli maapäeval vastu võtta konkreetne otsus. Nendes külades, kus küttepuid, hagu ja turvast ei olnud ja kus talupojad pidid kütust ostma, tuli kohusvilja normi vähendada või kulutusi

²⁹¹ Vallakohtu käsuraamat, kuues raamat, ptk. IV, § 1—10.

²⁹² Sealsamas, ptk. V, § 2.

²⁹³ Sealsamas, § 11.

mõnel muul viisil kompenseerida. Kui mõni mõisnik määras talupojale kütuse saamise enam kui 20 versta kauguselt talu asukohast, tuli samuti kohusvilja vähendada. Üle 40 versta kaugusele ei tohtinud kütuse saamiseks kohta määrata. Seaduse täiendamine ja täpsustamine sai seda vajalikumaks, et 1804. a. novembris oli parun C. Stackelberg seda kaunis teravalt arvustanud oma keisrile läkitatud kirjas.²⁹⁴

Talurahvaseaduse kohendamine võeti ette erakordsel maapäeval 13.—21. dets. 1804. a. ja 6.—14. veebr. 1805. a. Maapäev määras ära vastavad kompensatsioonid viljas seal, kus mõis ei suutnud kütust anda või kus kütus oli liiga kaugel. Samal ajal määrati kindlaks talude kütuse normid aastas vastavalt talude suurusele.

Edasi laiendas maapäev kihelkonnakohtu, keskinstantsi ja rüütelkonna komitee funktsioone selles mõttes, et need pidid nüüd otsustama kõiki talupoja ja mõisniku vahelisi tüliküsimusi. Niisiis võis mõisnik esitada kaebuse talupoja peale kihelkonnakohtusse niisamuti kui talupoeg mõisniku peale.

Seega muutusid mainitud kohtuorganid veelgi enam mõisnike klassivõimu kindlustamise organiteks, kui nad seda olid regulatiivi alusel.²⁹⁵

Maapäev otsustas ka, et talud ei ole kohustatud üle normi inimesi vastu võtma. Seejuures pidi kuuepäevakoht olema varustatud vähemalt 5, neljapäevakoht mitte vähem kui 4 ja kolmepäevakoht vähemalt 3 tööjõulise inimesega. Kui talus oli tööjõudu vähem, siis tuli mõisal taluga vahekord reguleerida eri kokkuleppe alusel. Mõisale jäi vabadus jätta talule üle normi inimesi ja maad või mitte.

Et äri hoida teopäevade liigset kuhjumist suvele, otsustati, et kuuepäevatalult ei või suvel rohkem nõuda kui 132 rakme- ja talvel mitte vähem kui 40 jalapäeva.²⁹⁶

Ulatuslikuma küsimusena käsitles maapäev talumaade mõõtmist. Kui maad mõõdeti talupoja nõudel, siis pidi ta maapäeva otsuse alusel kandma kõik kulud. Kui ta jäi kaotajaks pooleks ja kulusid kanda ei suutnud, siis määras kihelkonnakohus talle kehalise karistuse. Kui kaotajaks pooleks jäi mõisnik, pidi ta kandma rahalised kulud ja tasuma ka tööpäevad, mis talupoeg oli seoses maa mõõtmisega teinud.

Kui talupoeg nõudis maa mõõtmist, tuli see hiljemalt 6 aasta jooksul ette võtta. Kuid vahepeal pidi talupoeg kandma koormised nii, nagu vakuraamat näitas. Kui aga seal oli enam nõutud, pidi mõisnik temale selle hiljem tasuma. Maapäev paigutas oma otsusesse ka riigivõimu nõudmise, et mõisnikud omalt poolt maade

²⁹⁴ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, ед. хр. 184, л. 2—5.

²⁹⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A 1 43, l. 186.

²⁹⁶ [J. P. H. G. E w e r s]. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehtland. St. Petersburg, 1806, S. 106—107, 110.

mõõtmist enne 1807. aastat ette ei võtaks, et talupoegi mitte rahu- tuks teha. Talupoegade poolt nõutud maamõõtmist võidi ka enne seda tähtaega ette võtta.²⁹⁷

Peterburi komitee kriitika mõjul pidi maapäev määrama uued koormiste normid rannatalupoegadele. Kui rannatalupoeg elatus ainult kalapüügist, tuli temale vaadata kui rannavabadikule ja ta pidi andma oma tööjõust $\frac{1}{5}$ mõisale, nagu see oli juba regula- tiivi §-s 23 fikseeritud. Kui tal oli ka maad, siis pidi ta selle pealt kandma koormisi tavaliste normide kohaselt; ülemääraste inimeste tööjõust aga andma mõisale $\frac{1}{5}$. Kohusmaksu maa pealt võidi sisse nõuda kalades. Kalasaagist tuli rannatalupojal anda mõisale $\frac{1}{10}$.²⁹⁸

Rannatalupoegade koormiste uus määrang oli endisest pisut täpsem ja ülemääraste inimese tööjõust nõuti mõisale pisut väik- sem osa kui regulatiivi alusel.

Maapäeva otsused, millele lisandusid veel mõned vähemtäht- sad, kiideti heaks ka riigi keskvoimu poolt. Siseminister esitas oma kriitilised märkused ainult kütuse kohta ja 1806. aasta keva- del teatas ta rüütelkonna peamehele, et seda punkti maamõõtmise korras, mille alusel talupoeg langeb karistuse alla, kui ta maa- mõõtmist on nõudnud ja tulemused on tema kahjuks kujunenud, ei tule rakendada.²⁹⁹

Tsaarivalitsus oli tollal huvitatud eelkõige talurahvaseaduse elluviimisest. 1804. a. detsembris teatas Stroganov rüütelkonna peamehele, et keiser ei süvenenud lähemalt vastusesse, mille pea- mees esitas Stackelbergi märkuste peale. Keiser olevat andnud käsu seadus ellu viia, sest niikuinii pole see lõplik.³⁰⁰ 1804. a. det- sembri ja 1805. a. veebruari maapäevaga oli Eestimaa talurahva- seaduse väljatöötamine lõpule jõudnud.

Eestimaa talurahvaseaduse ja vallakohtu käsuraamatu tõlkis eesti keelde Keila praost O. R. Holtz. Talurahvaseaduse kaks esi- mest osa saadeti trükitult 1805. a. juuli algul kihelkonnakohtunike kätte talurahvale väljajagamiseks.³⁰¹ Kolmas osa jaotati talurah- vale välja aasta lõpupoole,³⁰² osalt tehti sedagi veel järgmise aasta algul. Mainitud seadus ilmus eesti keeles tiitli all «Eestima Tallo- rahwa Seadus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armo- lisse Keisri Herrast kinnitatud 1805. aasta sees».

Maapäeva poolt vastuvõetud muutustest trükiti eri osana ainult need, mis puudutasid kütust, rannatalupoegade koormisi ja maa- mõõtmist, pealkirja all «Monned jure lissatud ja selgeminne seä- tud õppetused, Eestima Tallorahwa Seädusse Körwa, mis meie

²⁹⁷ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. I, ед. хр. 184, л. 249.

²⁹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 32—34.

²⁹⁹ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. I, ед. хр. 184, л. 252—253.

³⁰⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 74, l. 317.

³⁰¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 241—242.

³⁰² Sealsamas, l. 298.

armolinne Keiser Wotnud Kinnitada». Teised otsused tehti instruksiooni kaudu teatavaks kihelkonnakohtunikele. Talupojad said neist teada väga vähe või mitte midagi. Vallakohtu käsuraamat ilmus eesti keeles tiitli all «Eestima Tallorahwa Kohto-Seädu, ehk Walla-kohto Käso-ramat». Selle esimene raamat läks talurahvale väljajagamisele samuti 1805. a. lõpupoole.³⁰³ Muu osa said talupojad järelikult alles 1806. aastal. Et nii ühe kui teise seaduse autoriteeti talurahva hulgas tõsta, palus rüütelkonna peamees luba trükkida keisri kinnitus 27. augustist 1804. a. vallakohtu käsuraamatu ette, milline luba saadi ja mida ka tehti.

9. Uued vakuraamatud ja nende ellurakendamine

Mõnigi kord on avaldatud arvamust, et talupoegade järgnevad koormised kujunesid 1804. a. regulatiivi alusel ja et see kindlustas talupoegade koormiste tõusu.³⁰⁴ Käesolevate ridade kirjutaja poolt on juba varem märgitud, et üks ega teine seisukoht ei pea paika. Koormiste tegelik määramine toimus uutes vakuraamatutes, kusjuures ka see on ekslik vaade, et mõisnikel nende määramisel olid täielikult vabad käed. Vakuraamatud koostati mõisates vastavate instruksioonide alusel.³⁰⁵ Nende koostamise põhimõtetele heidab valgust ka informatsioon, mille Rosenthal saatis Kotšubeile ja Stroganovile.³⁰⁷ Talupoja koormiste fikseerimisel vakuraamatuis tuli silmas pidada, et need ei oleks kõrgemad kui 1803. a. vakuraamatuis. Kus aga koormised 1803. a. olid kõrgemad, kui 1804. a. talurahvaseadus seda lubas, tuli need kooskõlla viia viimase nõudmistega. Kui aga 1803. a. olid koormised madalamad, kui 1804. a. regulatiiv seda ette nägi, ei tulnud neid tõsta, silmas pidades 1802. aasta regulatiivi sätet koormiste suurendamise kohta. Asja esitatu oli üks peamisi seisukohti, millest keskinstants 1805. aasta vakuraamatute revideerimisel lähtus. Siit nähtub, et koormised ei kujunenud sugugi ainuüksi 1804. a. regulatiivi alusel, see oli ainult teatud maksimumi regulaatoriks.

Üheks olulise tähtsusega küsimuseks oli talu nimetuse fikseerimine. Tavaliselt toimus see seniste 1/2-adramaaliste, 1/4-adramaaliste jne. talude ümbernimetamisega kuuapäeva-, neljapäeva- jne. taludeks. Kus aga rakmepäevade arv nädalas oli suvel ja talvel erinev, jalapäevi rohkem kui rakmepäevi või rakmepäevi enam kui

³⁰³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 298.

³⁰⁴ Eriti rõhutas seda L. L o o n e, vt. Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Tallinn, 1958, lk. 12.

³⁰⁵ J. K o n k s, op. cit., lk. 169.

³⁰⁶ Vt. [J. P h. G. E w e r s]. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland, S. 92—98, 118—121.

³⁰⁷ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, ед. хр. 184, л. 172—173 ja ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 154—159; 160—162, 304—308.

jalapäevi jne., tuli juhinduda eri reeglitest. Mõnikord aga toimiti siin märkuste alusel, mida tegi keskinstants vakuraamatu läbivaatamisel.

Talumaa suuruse kohta ei märgitud vakuraamatusse midagi. Lähtuti eeldusest, et talupojal on nii palju maad, kui palju koha nimetus nõuab. Tegelikult võis tal olla mõnel määral enam, võis olla vajalik norm ja ka vähem, kui regulatiiv õigeks luges.

Esitatu illustreerimiseks olgu toodud andmed selle kohta, kui palju pidi $\frac{1}{2}$ -adramaaline talu tegema mõisas rakmepäevi 1805. a. vakuraamatu kohaselt ja kui palju oli seda liiki talul 1803. a. vakuraamatu alusel maad.³⁰⁹ Seejuures tuleb arvata, et talu maa suurus vahepeal vaevalt muutus.

Maakond	Mõis	Rakmepäevade arv nädalas	Rukki külv tündrites	Heinasaak koormates
Harjumaa	Kabala	6	6—8	40—50
	Kambi	4	5	20
	Kodila	6	7	35
	Kuusiku	6	4	40
	Ohukotsu	6	4—5	50—60
	Pühatu	5	5	60—70
	Raasiku	4	5	20
	Raikküla	3	3—4	20—30
	Sikeldi	6	5	40
	Virumaa	Edise	6	10
Joala		9	5	18
Konju		4	6	30
Kulina		6	9	75
Pagari		6	4	25—30
Porkuni		6	9	35
Uniküla		3	6	10
Äntu		5	8	25
Järvamaa	Kolu	6	4—5	100
	Mäo	6	8	25—55
	Mündi	6	5—6	28—36
	Nõmmküla	6	6	15
	Piiumetsa	6	4	40
	Särevere	6	6	45
	Türi-Alliku	6	5	30
	Väätsa	6	6	30
	Oisu	6	6	40

³⁰⁹ On väidetud, et 1803. a. vakuraamatute andmed talude külvi suuruse kohta on ebausaldusväärsed, sest mõisnikud olevat neid suurendanud. Niiisuguseid juhtumeid midugi esines. Kuid nagu kinnitab E. Tarvel, ei ole põhjust suhtuda 1803. a. vakuraamatute mainitud andmetesse vähema usaldusega kui näiteks XVI, XVII ja XVIII saj. analoogilistesse materjalidesse. Vt. Э. Тарвел. Основы землепользования и обложения эстонского крестьянства в XIII—XIX веках. Таллин, 1971, стр. 44, 45.

Maakond	Mõis	Raknepäevade arv nädalas	Rukki külv tündrites	Heinasaak koormates
Läänemaa	Enivere	6	5	15
	Keblaste	3	5	40
	Keedika	6	4—5	80
	Mõisaküla	6	4	25—35
	Märjamaa	6	5—6	50
	Palivere	6	5	80
	Piirsalu	6	5—6	120—130
	Päärdu	6	6	80
	Saastna	6	5	60—70
	Vigala	6	6—7	40

Mõisnikele jäi võimalus üht või teist koormiste liiki kõrgemana säilitada, kui seda 1804. aasta seadus ette nägi, aga sel juhul tuli vakuraamatus ette näha vastav kompensatsioon. Peale selle, kui 1803. a. olid kõrgemad koormised, kui seda talu nimetus 1804. a. regulatiivi järgi oleks õigustanud, võis mõisnik neid säilitada, kui ta näiteks arvas, et talupojal on maad rohkem, kui talu nimetus nõuab. Seejuures kohustus ta andma kirjaliku õiendi, et ta tasub talupojale ülemäära nõutud koormised, kui hilisem maamõõtmine näitab, et talupojal seda maad pole.

Püüdes näidata riigivõimule talupoegade koormiste fikseerimist soodsas valguses, teatas rüütelkonna peamees siseministrile, et talupoeg võib igal ajal nõuda koormiste vähendamist, kui tema maa ei vasta nendele.³⁰⁹ Talupojal aga oli seda üpris raske saavutada mõisnike ülemvõimu tingimustes. Rüütelkonna poliitika oli teatavasti suunatud just sellele, et võimalikult ära hoida talumaade ametlikku mõõtmist, kui talupojad seda peaksid nõudma.

Peale koormiste määrati 1805. aastal kindlaks ka talu raudvara, mille alusel võib omakorda näha, kui suur oli tegelikult talupojale vallasvara kindlustamise tähtsus.

Vatku mõisas Virumaal arvati kuuapäevatalu raudvara hulka 2 hobust, 2 härga, vajalik viljaseeme, 2 atra, 2 äket, 4 vikatit, 4 sirpi, 2 vankrit, 2 kirvest ja 2 rege.³¹⁰ Alu mõisas Harjumaal kuulusid sinna 1 hobune, 2 härga, 2 lehma, 3 lammast, 5 tündrit odra-, ja 3 tündrit kaeraseemet, 2 atra, 2 äket, 3 rege, 2 vankrit, 4 vikatit, 4 sirpi, 3 kirvest, 2 labidat, 1 veepang.³¹¹ Raka mõisas Järva- maal loeti kuuapäevatalu raudvara hulka 2 hobust, 2 härga, 1 lehm, 2 lammast, 5 tündrit odra- ja 3 tündrit kaeraseemet, 2 atra,

³⁰⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 308.

³¹⁰ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, sü. 210, l. 16.

³¹¹ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, sü. 7, l. 14.

2 vankrit, 4 sirpi, 2 vikatit, 2 kirvest, 2 harki ning peale selle talu ehitised ja tarad põldude ja heinamaade ümber.³¹²

Eri mõisates oli talu raudvara küll mõnel määral erinev, aga vastavatest andmetest nähtub, et talu põhiline vara kuulus mõisale.

Vakuraamatud, mis mõisates koostati, saadeti kihelkonnakohtuniku kaudu keskinstantsi, kus nende läbivaatamine algas 1805. aasta aprillis. 21. sept. oli neist ligi 300 juba kontrollitud ja heakskiidetult tagasi saadetud. Keskinstantis saatis selle aja jooksul 130 vakuraamatut paranduste tegemiseks tagasi.³¹³ Keskinstanti poolt kinnitatud saksakeelsete vakuraamatute alusel tuli mõisatel koostada rüütelkonna peamehe poolt saadetud formulari alusel eestikeelsed vakuraamatud, mis järgnevalt anti üle vallakohtunikele kihelkonnakohtu juuresolekul.³¹⁴ Paljudel kordadel olid sel puhul juures ka peremehed. Vakuraamatute kätteandmine algas juba septembris, kuid silmas pidades talurahva rahutusi 1805. a. sügisel, tuli nende väljajagamine seisma panna. Alles pärast seda, kui 1805. a. suuremad rahutused olid maha surutud, jätkus vakuraamatute kätteandmine. Nagu Rosenthal Kotšubeile teatas, olid vakuraamatud 26. detsembriks kätte antud 34 kihelkonnas. Oli mõisaid, kus talupojad ei protesteerinud uute vakuraamatute vastu, kuid seejuures tuleb arvestada, et vakuraamatute väljajagamine toimus tingimustes, kus võimud olid seoses rahutustega võtnud talurahva vastu tarvitusele äärmiselt karmid survevahendid. See muidugi soodustas vakuraamatute ellurakendamist. Kuid siiski kinnitasid talupojad paljudes mõisates, et neil pole seda maad, mis neil koormiste kohaselt peaks olema, ja nõudsid maade mõõtmist.³¹⁵ Mitmel pool tehti seda kodusel viisil, teisel vähendasid mõisnikud koormisi, et suigutada talupoegade rahulolematust.

Nagu näitavad kihelkonnakohtunike aruanded, viidi vakuraamatute kätteandmine põhiliselt lõpule 1806. aasta jaanuariks. Mõningates mõisates toimus see mõnel määral hiljem, sest nende koostamine viibis. Mõned mõisad ja pastoraadid kasutasid regulaativiga antud võimalusi ja sõlmisid koormiste küsimuses talupoegadega eri lepingud. Ääsmäe aga jäi oma eraseaduse juurde.³¹⁶

10. Talude koormised 1805. a. vakuraamatute alusel

1805. a. vakuraamatutes fikseeritud koormiste kujunemisel olid muidugi tähtsad vastavad reguleerimise põhimõtted. Toimus ka. nagu märgitud, nende põhimõtete rakendamise kontroll, mille järele

³¹² ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, sü. 27, l. 59.

³¹³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü., A 1 44, l. 241—244.

³¹⁴ ENSV RAKA, f. 896, nim. 1, sü. 32, l. 20—21.

³¹⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A 1 44, l. 300.

³¹⁶ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. I, ед. хр. 184, л. 188—189.

saadeti vakuraamatud tagasi rüütelkonna peamehe ja sekretäri allkirjadega. Omajagu aga avaldasid mõju talurahvarahutused. Säilinud kihelkonnakohtute protokollid näitavad, et mitmetes mõisates vähendati koormisi rohkem, kui juhised nõudsid.³¹⁷ Milliseks kujunes olukord koormiste alal üldse, seda iseloomustavad mõnel määral alljärgnevad andmed 1803. ja 1805. a. vakuraamatutest. 1/2-adramaalisele talule langes mõisakoormisi keskmiselt järgmises ulatuses.

a) Korraline tegu

Maakond	Mõisate arv	a. 1803 nädalas		a. 1805 nädalas	
		rakmepäevi	jalapäevi	rakmepäevi	jalapäevi
Harjumaa	16	5,75	5,81	5,62	5,68
Virumaa	45	5,46	6,71	5,42	5,77
Järvamaa	21	5,76	5,80	5,66	5,80
Läänemaa	76	5,84	5,81	5,75	5,71

b) Kohusvili tündrites

Maakond	Mõisate arv	a. 1803			a. 1805		
		rukis	oder	kaer	rukis	oder	kaer
Harjumaa	16	1,85	1,83	1,83	1,64	1,64	1,62
Virumaa	45	1,48	1,49	2,57	1,13	1,08	1,70
Järvamaa	21	2,45	2,42	2,15	1,82	1,82	1,81
Läänemaa	76	1,73	1,72	1,36	1,63	1,62	1,25

c) Vakuraha kopikates

Maakond	Mõisate arv	a. 1803	a. 1805
Harjumaa	16	22,43	—
Virumaa	45	13,60	—
Järvamaa	21	13,80	—
Läänemaa	76	22,80	—

³¹⁷ J. K o n k s, op. cit., lk. 169.

d) Hein ja õled leisikates ³¹⁸

Maakond	Mõisate arv	Hein		Õled	
		a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805
Harjumaa	16	49,18	24,12	31,87	18,68
Virumaa	45	52,11	37,15	23,17	12,31
Järvamaa	21	54,85	39,14	22,61	20,57
Läänemaa	76	45,76	34,72	17,30	14,30

Vakujaosed (mõisate arv, nagu enne)

Vakujaose nimetus	Harjumaa		Virumaa		Järvamaa		Läänemaa	
	a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805
Lambad	0,93	0,93	1,03	0,99	0,92	0,92	0,99	0,99
Haned	1	1	0,77	0,64	0,47	0,47	1,41	1,19
Kanad	2,75	2,75	3,22	2,88	3,09	2,88	3,09	2,76
Munad	17,8	16,31	31,88	29,11	23,23	21,33	16,64	15,34
Kotid	0,87	0,87	1,05	1,01	0,90	0,88	0,71	0,69
Lõng (naeltes)	3,18	3,18	3,30	2,96	3,09	3,09	3,03	3,00
Puu (süldades)	1,69	0,57	3,27	0,45	1,38	0,47	1,30	0,26
Lõad	1,31	0,31	5,35	4,62	3,47	3,36	0,43	0,46

Nagu eelnenud andmed näitavad, langes korralise teo, kohusvilja, heinte ja õlgede norm üldiselt. Kogusummas oli kohusvili langenud rüütelkonna andmeil 13 273 tündri ja hein 160 034 leisika ulatuses. Vakuraha kadus hoopis. Vakujaoste alal oli langus toimunud 32 võimalikust juhust 23 ja samale tasemele jäänud 9 juhul.³¹⁹

Mis puutub abiteosse, siis 1805. a. vakuraamatute alusel on võimalik esmakordselt täpselt määrata selle suhet korralise teoga ja teoga üldse. Ulalantud mõisate arvu juures, võttes arvesse 1/2-adramaalisi talusid, moodustas see järgmise protsendi.

Maakond	Mõisate arv	Abiteo % korralisest teost	Abiteo % kogu teost
Harjumaa	16	32,80	24,14
Virumaa	45	42,90	30,15
Läänemaa	21	38,12	27,64
Läänemaa	88	38,73	27,72

³¹⁸ 1803. ja 1805. a. vakuraamatuis ei arvatud heinu ja õlgi vakujaoste hulka.

³¹⁹ Väga kasulik täiendus esitatud andmetele vt. H. Ligi. 1804. aasta talurahvaseadus ja feodaalsed koormised. — Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 84—114.

Nagu siit näha, on abiteo protsent kõige kõrgem Virumaal ja kõige madalam Harjumaal; Järva- ja Läänemaal oli see enam-vähem ühesugusel tasemel. Ühes või teises mõisas oli protsent muidugi erinev. Järgnevalt olgugi esitatud mõningaid kõrvalekaldu-
misi keskmisest suurema või vähema abiteo poole.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Abiteo % korralisest teost	Abiteo % kogu teost
Harjumaa	Harju-Jaani	Kambi	37,76	27,41
		Raasiku	37,76	27,41
	Rapla	Kabala	37,03	26,66
		Kuusiku	38,24	27,66
		Ohukotsu	27,35	21,47
		Raikküla	27,99	21,86
		Riidaku	45,45	25,00
Virumaa	Jõhvi	Järve	29,95	23,05
		Konju	52,36	34,36
		Pagari	34,44	25,61
		Sompa	51,55	33,96
		Terevere	54,00	35,06
		Tudu	35,55	26,22
		Jõepere	35,13	26,00
	Kadrina	Erra	48,30	32,57
		Lüganuse		
	Rakvere	Kloodi	52,17	34,28
		Kohala	34,64	25,73
		Rakvere	28,20	22,00
	Viru-Jaagupi	Küti	35,13	26,00
		Vaeküla	56,17	35,96
		Vinni	64,83	39,33
		Kunda	57,55	36,53
		Pandivere	52,13	34,20
	Viru-Nigula Väike-Maarja	Uniküla	57,66	36,57
		Äntu	50,75	33,66
		Arina	50,66	33,62
Järvamaa	Ambla	Kukevere	33,33	25,00
		Kärevere	59,79	37,22
		Raka	51,64	34,05
		Roosna	53,07	34,67
		Tapa	29,87	23,00
	Paide	Mündi	31,94	24,21
		Türi	31,48	23,94
	Türi	Laupa	31,48	23,94
		Oisu	30,34	23,26
Läänemaa	Haapsalu	Haapsalu- Uuemõisa	10,05	9,13
	Hanila	Vaisti	52,71	34,54
		Vana-Varbla	53,24	34,74
		Uus-Varbla	53,24	34,96
	Karuse	Piivarootsi	29,87	23,00
	Kirbla	Kloostri	54,79	35,39
		Lautna	46,66	31,81
	Märjamaa	Mõisamaa	48,66	32,74
		Paeküla	50,88	33,72

Maakond	Kihelkond	Mõis	Abiteo % korralisest teost	Abiteo % kogu teost
Läänemaa	Noarootsi	Tahko	47,22	30,63
		Vööla	19,40	16,25
	Ridala	Kiideva	31,57	24,00
		Lõugaste	20,37	16,92
		Ungru	54,85	35,42

Abiteo³²⁰ alal on 1803. ja 1805. a. vahel suuremas ulatuses raskem otseseid võrdlusi ette võtta. Kuid ei ole põhjust arvata, et abiteo arvel oleks üldine teoorjus suurenenud, sest ka abitegu üldise teo osana puudutas seisukoht, et 1803. a. koormisi ei tohi suurendada. Kuid midagi jäi kõige selle juures lahtiseks ja reguleerimata. See oli rehepeks. Seda ei märgitud vakuraamatusse; talupoja kohustuseks oli mõisa rehed peksta.

11. Mõisniku ja talupoegade suhete reguleerimise tulemustest

Eespool käsitletud reguleerimised süvendasid suunda, mis hakkas kujunema eraseaduste, 1795. a. maapäeva otsuste ja «Iggaühega». Need seisid üldjoontes valgustusaja kirjanike nõudmiste pinnal, kuigi ei jõudnud ulatuselt järele. Nagu nägime, said talupojad vallasvara omandamise (kuigi teatud tingimusel) ja selle pärandamise õiguse, talude kasutamine muutus mõnel määral kindlamaks ja peremehel oli õigus talu pärandada ettenähtud korras. Talurahva koormised fikseeriti uutes vakuraamatutes silmas pidades vastavaid põhimõtteid ja juhiseid. Lokaalsed erinevused jäid siiski püsima. Arvestades Eestimaad tervikuna, koormised veidi langesid. Lõdvenes mõnel määral mõisniku kontroll talupoja abiellumise üle, piirati talurahva müüki ja mõisniku kodukariõigust talupoegade üle. Talupoegadele reserveeriti mõisniku peale kaebamise õigus. Talurahva õiguste sfäär laienes veidi ka seetõttu, et ta võis valida oma keskelt vallakohtunikke, kes mõnegi talurahvasse puutuva küsimuse pidid lahendama (kuigi ikka mõisniku kontrolli all). Ja ometi ei andnud reguleerimine seda, mida ta oleks pidanud andma. Talurahva koormiste fikseerimisel puudus objektiivne lähtekeht maade mõõtmise ja hindamise näol. Jäi maksvaks mõisniku kinnitus, et maa on kooskõlas kehtivate koormistega. Talurahva koormised olid seni olnud ülemäära rasked ja jäid rasketeks ka edaspidi. Aga sellises olukorras puudus talurahval tervi-

³²⁰ Abiteo üksikasjalikum käsitus üldse vt. H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, lk. 119–246.

kuna endiselt võimalus luua endale lahedamaid elamistingimusi. Võib-olla lootsid rüütelkonna mõningad liikmed ettevõetud reguleerimiste tagajärjel tõsta talurahva tööindu, millest oleks saanud kasu nii mõis kui ka talupoeg ise. Kuid uued koormised seda küll ei taganud. Need rõhusid talupoega ikkagi raskelt. Lõpuks ei teinud regulatiiv midagi ka küllaltki arvuka vabadikekihi elu kindlustamiseks.

IX. AGRAARSEADUSANDLUSE KÜSIMUS EESTIMAAL AASTAIL 1808—1811

1. Agraarseadusandluse uuesti päevakorda kerkimine

Agraarseadusandlus kujunes Eestimaal XIX saj. algul olukorras, kus võitlus feodaalse ja kujuneva kapitalistliku ühiskonna vahel Lääne-Euroopas süvenes. Prantsuse kodanlik revolutsioon XVIII saj., tehes lõpu feodalismile sellel maal, vapustas vana ühiskondliku korra aluseid kogu Lääne-Euroopa mandril ning innustas kõikjal uute jõudude võitlust vana vastu. Eestimaa seisukohalt olid eriti tähtsad need muutused, mis toimusid Elbest ida pool olevatel aladel, sest seal olid maa kasutamine ja talurahva kurnamise meetodid samasugused või peaaegu samasugused kui Eestimaal. Siinne aadel, kes jälgis hirmu ja ärevusega Lääne-Euroopas toimuvat võitlust kodanlike ja feodaalsete jõudude vahel, pööras eriti tähelepanu agraarsuhete kujunemisele Saksamaa idaosas ja kasutas sealseid kogemusi hiljem omal maal. Revolutsiooni ja Napoleoni sõdade tingimustes kõikuma löönud võimu kindlustamiseks pidid feodaalsed ringkonnad suhete reguleerimiseks talupoegadega mõnedki sammud astuma. Nii kaotati talupoegade isiklik sõltuvus Slesvig-Holšteinis a. 1805, Rootsile kuuluvast Pommeris a. 1806, Preisis ja temale kuuluvast Poola osas a. 1807. Samal aastal said talupojad isikliku vabaduse ka Varssavi hertsogiriigis, mille Napoleon oli äsja rajanud oma võimu eelpostina Ida-Euroopas.

Mis puutub Venemaasse, siis toimus siin XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul feodaal-pärisorjusliku korra intensiivne lagunemine ja klassivastuolude teravnemine. Paul I esimestel valitsemisaastatel oli 32 kubermangus 278 talurahva ülestõusu. XIX saj. esimestel aastatel puhkesid suured rahutused Uraali vabrikutes, aastail 1801—1806 registreeriti Venemaal 45 talurahva ülestõusu, mis arenesid mitmel pool relvastatud kokkupõrgeteks. Tugevnes ka pärisorjusliku korra kriitika kirjasõnas. Kuigi Lääne-Euroopas arenevad suured sündmused kajastusid juba iseenesestki siin, oli siiski kõige olulisem see poliitika, mida tsaarivalitsus siinsetes piiriproviintsides keerukas rahvusvahelises olukorras silmas pidas. Eestimaa 1804. a. regulatiiv oli kinnitatud selle tähe all, et talurahva olukord kindlasti paraneb. Seda olid kinnitanud rüütelkonna esin-

dajad ja rüütelkonna peamees veel isiklikult Aleksander I-le. Hoolimata selles esinevatest olulistest puudujääkidest, võrreldes Liivimaa talurahvaseadusega, pidas tsaarivalitsus regulatiivi viivitamatut elluviimist siiski vajalikuks, kuigi ta seda lõplikuks ei lugenud, nagu nähtub Stroganovi kirjast 1804. a. lõpul rüütelkonna peamees Stackelbergile. Säärane forsseerimine oli nähtavasti seotud valitsuse tähelepanu koondumisega pakilisematele küsimustele seoses sõja lähenemisega Prantsusmaaga ja võib-olla ka hea usuga rüütelkonna kinnitustesse. Kuid kindlasti tahtis tsaarivalitsus loota klassivastuolude nõrgenemist ja siserahu kindlustamist siinses provintsis, mida pidi tagama oodatav talurahva olukorra paranemine. Järgnevate aastate jooksul aga kõik need lootused luhtusid, sest nende täidminekuks puudusid reaalsed alused. Ja nii pidigi riigivõim paratamatult Eestimaa agraarseadusandluse uuesti päevakorda võtma. Konkreetselt avaldasid oma mõju järgmised asjaolud. Laienes Eestimaa talurahvaseaduse kriitika, mis kandus Peterburi kabinetide seinte vahelt trükisõna kaudu avalikkuse ette. Fr. F. v. Kotzebue, analüüsides Eestimaa talurahvaseadusi, näitas seal esinevaid olulisi puudusi ning, iseloomustades rüütelkonna poliitikat talurahva suhtes, rõhutas, et seal pole mingit «suuremeelsust», millega rüütelkond ikka armastas kiidelda.³²¹ Eriti märkimisväärne oli aga seisukoht, mille avaldas hilisem Tartu Ülikooli ajaloo professor ja rektor J. Ph. G. Ewers. Võrreldes kokkuvõttes Eestimaa ja Liivimaa talurahvaseadusi 43 punktis, näitas ta, et Eestimaa talupoja olukord jäi halvemaks Liivimaa omast; Eestimaa talupojal tuli niisama suure maa eest rohkem koormisi kanda. Rehepeksu alal märkis Liivimaa talurahvaseadus ära, mitu ööd peab korraline teoline mõisa rehte peksma, abiteolise töö kuulub tasu alla. Eestimaal polnud rehepeksu alal midagi kindlaks määratud, abitegu nõudis mõisnik tasuta. Töötükid olid Eestimaal suuremad kui Liivimaal. Tööjõuliste inimeste hulka arvati Liivimaal mehi 17—60 ja naisi 15—55 eluaastani, Eestimaal aga 15—60 eluaastani, kuid ka 14-aastasi poisse ja tüdrukuid võidi vajaduse korral täiskasvanutega võrdseiks lugeda. Kodukari ülemääraks oli Liivimaal 15 kepihoopi, Eestimaal oli see kaks korda kõrgem. Vallakohtu õigused olid Liivimaal suuremad kui Eestimaal, Liivimaa talupoegadel oli lubatud omandada kinnisvara, Eestimaal mitte³²² jne. Siit tõstis Ewers küsimuse, miks peab Eestimaa talupoeg samasuguse maa pealt rohkem orjama ja miks peavad tema õigused olema väiksemad kui Liivimaa talupoja omad. Hoopis ohtlikum oli feodaalne klassile aga see suhtumine, mis tuli talurahva poolt. Seoses uue korra elluviimisega puhkesid teatavasti 1805. a. raske feodaalse rõhumise tingimustes paljudes Eestimaa mõisates

³²¹ Vt. Fr. F. v. Kotzebue. Bedenklichkeiten über die neue Bauer-Verfassung in Ehstland. — «Das Freymüthige», 1805, Nr. 141—146; 1806, Nr. 67.

³²² [J. Ph. G. Ewers]. Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Dorpat, 1806, S. 9—16.

rahatused ja võitlused.³²³ Kõige ulatuslikumalt olid neist haaratud Harjumaa, seejärel Järva- ja Virumaa, kõige nõrgemini Läänemaa. Võitlus feodaalse rõhumise vastu, mille eredamateks kollekteks olid Karinu ja Orina mõisad Järvamaal ning Kose-Uuemõisa ühes ümbruskonnaga Harjumaal, näitas selgesti, kui teravad olid klassivastuolud feodaalide ja talupoegade vahel, näitas, et talupojad ei tahtnud enam orjata endist viisi. Võitlus näitas talurahva hulgas valitsevat eitavat suhtumist uude regulatiivi, mida loeti mõisnike endi tehtuks, nende poolt väljaantud «naero ramatuks», mitte aga õigeks, riigivõimult pärinevaks seaduseks. Seal, kus mõnel määral tunti Liivimaa talurahvaseadust või oli saadud teateid sellest, loeti seda õigeks seaduseks, mitte aga Eestimaa oma. Mitmel pool protesteerisid talupojad ka uute vakuraamatute vastu.

Talurahva rahatused suruti küll maha (kasutades selleks siin ja seal sõjalist jõudu), ja sellele järgnesid rängad karistused ihunuhtluse ja üsna mitmete inimeste Siberisse saatmisega, kuid see kõik kindlustas ainult talurahva välise kuulekuse. Tõsi küll, talurahva rahatuste ja võitluse mõjul, ja kuna talupojad olid teravalt välja astunud õise rehepeksu vastu, võeti ette rehepeksu mõningane reguleerimine ja viidi mõnelgi pool koormised madalamale, kui see oli esialgu ette nähtud, kuid kõik see ei tähendanud mingit põhilist muutust. Teravad klassivastuolud koos nende sügavamate põhjustega püsisid edasi. Riigi keskvoim oli vägagi häiritud talurahva rahatustest Eestimaal ja nende mõjul kasvas ka siinsele agrariseadusandlusele osaks saanud kriitika erikaal.

³²³ Arvestades käesoleva töö iseloomu ja eesmärke kui ka võrdlemisi rohkelt 1805. a. sündmuste käsitlemist senises trükisõnas, ei pidanud autor nende käsitlemist iseseisva peatükina enam vajalikuks. Selle kohta vt. J. K o n k s. Talurahva antifeodaalne võitlus Eestimaal a. 1805. — TRÜ Toimetised. Vihik 87. Tartu, 1960, lk. 89—112; J. K o n k s. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, lk. 173—250; J. K a h k. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961, lk. 397—520; Ю. К а х к. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в Эстонии. Таллин, 1962, стр. 237—278; M. A i t s a m. Eestimaa kuningas. (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus. Tallinn, 1938; [E. B r u n b e r g]. Kose-Uuemõisa mäss aastal 1805. — «Eesti Postimees». Teaduste erilisa nr. 31 juurde. 1904, lk. 59—60; [E. I v e r s e n]. Die Excesse der Bauern in Ehstland im Jahre 1805 (Eine actenmäßige Darstellung). — Illustrierter Revulscher Almanach... 1859, Reval, S. 33—37; [O. E. L u i g a]. Kose-Uuemõisa mäss. — «Eesti Kodu», 1908, lk. 84—88; L. M a r k. Talurahva rahatused Karinus ja Orinas, 1805. — «Ajaloos Ajakiri», 1941, nr. 3, lk. 130—139; A. M a r g u s. 1805. a. rahatustest osavõtnud talusulaste karistamisest Tallinnas. — Vana Tallinn, 2. kd. Tallinn, 1937, lk. 57—60; G. v. S a b l e r. Eine Parallele zur lettisch-estnischen Revolution aus den Oktoberbergen des Jahres 1805. — «Revalsche Zeitung», 1907, Nr. 246—249, 251; I. V o l b e r g. 500 talusulast 200 sõjamehega võitlemas. Sõda Kose-Uuemõisas 1805. a. — «Üus Eesti», 1937, nr. 127—135.

Olgu lõpuks ka märgitud, et J. Kahki poolt omal ajal tehes «Rahutused ja reformid» tehtud märkused Eestimaa talurahva antifeodaalse võitluse kohta a. 1805—1807 minu raamatus «Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel» on üldiselt viltu jooksnud.

Aastad 1807 ja 1808 näitasid uuesti, eriti Virumaal, talurahva suurt majanduslikku viletsust rüütelkonna poolt tootatud parane-
mise asemel.³²⁴ Levisid haigused, kasvas suremus. Kui 1806. a. oli elanikkonna juurdekasvuks 3129 inimest, siis 1807. a. ainult 260.; 1808. a. aga ületas surnute arv sündinute arvu 3224 võrra, kõige suuremal määral seejuures Virumaal. Muidugi oli talurahva majandusliku olukorra halvenemise tagapõhjaks viljaikaldus. Kuid ikaldused ei teinud Eestimaad veel viljast lagedaks. Nagu andmed näitavad, oli mõisnikel vilja küllalt. See vili oli teatavasti talupoegade tööga soetatud, kuid nüüd, häda korral, ei andnud mõisnikud talupoegadele ka avansi korras vajalikku vilja. Seda hoiti viinapõletamiseks ja müügiks kõrgemate hindadega. Ikaldusaastad näitasid veel kord, kui nõrk oli talupoja majanduse kande-
pind raske ekspluateerimise tingimustes ja kuidas mõisnikud tege-
likult talupoegadesse suhtusid. Talurahva toitlusolukorra paran-
damiseks tuli tsaarivalitsusel 1808. aasta kevadel saata Tallinna oma erivolnikuna J. Zahharov, kes pani ajutiselt seisma viinapõle-
tamise ja sundis mõisnikke talupoegi varustama avansiviljaga. Kuid olukord tõstis paratamatult küsimuse abinõude leidmisest talumajanduse tugevdamiseks, kuna see oli riigile tähtis mitmest seisukohast.

Olukord siinsete agraarsuhete revideerimisele võtmiseks kuju-
nes soodsaks alles 1807. a. pärast sõja lõppemist Venemaa ja Prantsusmaa vahel, mis lõi eeldused suurema tähelepanu pööra-
miseks sisepoliitilistele küsimustele. Oma osa etendas vahest see-
gi, et toimus siseministrite vahetus. Lahkus Kotšubei, kes oli Eesti-
maa aadli suhtes võrdlemisi leebet joont pidanud, tuli asemele
A. B. Kurakin, kelle käsi oli Eestimaa agraarseadusandluse küsi-
muses hoopis rangem ja järjekindlam.

2. Võitlus Eestimaa rüütelkonna ja Peterburi komitee vahel agraarseadusandluse küsimuses

Eestimaa talurahvaseaduse revideerimisele pandi otseselt alus
keiserliku käskkirjaga 1808. a. septembris, mis kohustas sisemi-
nister Kurakini seadust uuesti läbi vaatama. Nagu nähtub Kura-
kini enda andmeist, teostas ta selle ülesande koos kolleegiumi-
nõunik J. Družininiga, juhindudes seejuures Liivimaa talurahva-
seadusest ja kasutades ära Eestimaa talurahvaseaduse kohta trü-
kis ilmunud kriitilisi kirjutisi ning muid märkusi. Kurakini poolt
1808. a. lõpul keisrile tehtud esitises näidatakse mitmesuguste kal-
kulatsioonide alusel, et 1804. a. regulatiiv ei taga talurahva olu-
korra paranemist ja kinnitatakse, et seetõttu ei või see ka kehtima
jääda. Töö regulatiivi alal jäi aga siiski seisma kuni järgmise aasta

³²⁴ Vt. lähemalt J. K o n k s, op. cit., lk. 255—283.

suveni, mis oli seletatav nähtavasti Holstein-Oldenburgi prints Peter Georg Friedrichi kui siinset aadlit soosiva kindralkuberner (1808. a. august — 1909. a. aprill) mõjuga.³²⁵ Edasiminekuks pani aluse uus keiserlik ukaas siseministrile 20. juulist 1809. a., milles rõhutati, et Eestimaa talurahvaseadus vajab täiendamist, kusjuures on tarvis suurema täpsusega kindlaks määrata talurahva koorimised ja suhted mõisnikega. Kurakinile tehti ülesandeks kutsuda eelseisvaks tööks appi Liivimaa komiteest Družinin ja P. v. Eksparre, peale nende veel Eestimaa rüütelkonna peamees ja üks maanõunik. Sekretäri ülesanded pidid langema P. Kaissarovile.³²⁶

Mainitud koosseisuline Peterburi komitee alustas tööd Kurakini eesistumisel septembri lõpul. Töö algamise väga oluliseks momentiks oli regulatiivi kohta tehtud märkuste ettekandmine ja ärakuulamine.³²⁷ Need anti rüütelkonna peamehele üle kirjalikult. Siseminister oli lootnud, et rüütelkonna esindajad võtavad osa regulatiivi parandamisest, arvestades nende asjatundlikkust. Kuid kumbki meestest ei unustanud silmapilgukski, et kaalul on Eestimaa rüütelkonna huvid, et neid on vaja kaitsta. Vormiliselt deklareerisid nad valmisolekut kaasa aidata, kuid ütlesid, et märkused, mida nad teevad, on täiesti eraviisilised. Volitusi muutuste tegemiseks regulatiivis nendel ei olevat.³²⁸ Nende vastused kujunesid, nagu võis arvata, regulatiivi igakülgeks kaitsmiseks. Kahel korral tegid nad kirjalikud ettepanekud, et regulatiivi arutamiseks kutsutaks kokku erakorraline maapäev, s. t. et regulatiivi üle otsustamine läheks Peterburi komitee käest rüütelkonna enda kätte. Rüütelkonna peamehel ja tema kaaslasel oli päris selge, et kui riigi keskvalitsus hakkab Peterburi komitee kaudu Eestimaa regulatiivi üle otsustama, silmas pidades seejuures Liivimaa talurahvaseadust, ei ole Eestimaa rüütelkonnal sellest midagi head oodata. Kurakini plaani maapäeva kokkukutsumine esialgu küll ei kuulunud, kuid mõõndus tuli teha, sest rüütelkonna esindajad olid suutnud tagada 3000 rubla eest kellegi mõjuka isiku toetuse. Ka komitee esitises keisrile rõhutati uuesti, et 1804. a. regulatiiv senisel kujul kehtima ei või jääda, kuid uue väljatöötamine peab kuuluma selleks kokkukutsutud maapäevale, seejuures aga komitee poolt antud juhiste alusel. Uus regulatiiv tuli esitada komiteele läbivaatamiseks 1. juuliks 1810. a.³²⁹ Mainitud otsused kinnitas ka keiser. Komitee edasiseks sammuks oli juhiste väljatöötamine maapäevale regulatiivi koostamiseks. Need võeti vastu 16. jaan. 1810. a. ja neis märgiti, et uus regulatiiv peab tuginema 1802. ja 1804. a. seaduste olulistele põhimõtetele. Mõisa ja talurahva vahekorid tuli täpselt ja konkreetselt fikseerida ning uus regulatiiv pidi realselt tagama

³²⁵ A. v. Gernet, op. cit., S. 129.

³²⁶ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 187, л. 61—62.

³²⁷ Sealsamas, l. 89—96.

³²⁸ Sealsamas, l. 97 ja ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 41.

³²⁹ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 187, л. 210—212.

talurahva olukorra paranemise.³³⁰ Veebruaril keskel saatis Kurakin komitee väljatöötatud ja keisri poolt kinnitatud juhised Eestimaa tsiviilkubernerile³³¹, kes need 22. veebruaril rüütelkonna peamehele edastas.³³²

Veel samal kuul tulid juhised arutamisele erakorralisel maapäeval, kus nad said eitava suhtumise osaliseks. Jultunult deklareerisid mehed, kes endale parasiitliku elu loomiseks iga päev talupoegi kurnates nende tööõõmu hävitasid, et talupoegade heaolu ei suuda tagada ükski regulatiiv, sest nad olevat laisad ja amoraalsed.³³³ Maapäev ei seadnud muidugi oma eesmärgiks uue regulatiivi väljatöötamist, nagu seda riigivõim oli ette kirjutanud. Tema poolt moodustatud komisjoni kohustuseks oli kokku võtta ja vormistada argumendid, mis näitasid, et Peterburi komitee seisukohti siin ei saa rakendada. 1810. a. kevadel otsustas rüütelkond ära kasutada vahetust siseministri kohal. Kurakin, kes oli seni regulatiivi suhtes resoluutsest joonest kinni pidanud, sõitis Pariisi. Tema ülesanded siseministrina ja Peterburi komitee juhatajana langesid O. P. Kozodavlevile. Rüütelkonna peamees Stackelberg pöördus nüüd otse keisri poole 1804. a. regulatiivi säilitamise palvega, kuid tulemusi sellel siiski polnud. Juuni algul teatas Kozodavlev tsiviilkubernerile, et rüütelkonna peamehe palve jääb rahuldumata ja et argumendid, mis selles on esitatud, lükati ümber juba varem. Kubernerile anti korraldus minna isiklikult maapäevale (mida see ka tegi) ja teatada keisri käsul, et aadlil tuleb uus regulatiiv välja töötada antud juhistel ja regulatiivi projekt tuleb esitada Peterburi ikkagi 1. juuliks 1810.³³⁴

Sellises olukorras ei saanud Eestimaa rüütelkond jääda lihtsalt vastuväidete esitamise juurde, nagu esialgu oli kavatsatud. Uut regulatiivi küll välja ei töötatud, aga midagi siiski tehti. 25. juunil s. a. võttis maapäev vastu kaks dokumenti: «Projekt 1804. a. talurahvaseaduse kõrgeimalt poolt nõutud täiendusteks ja täpsustamiseks»³³⁵ ja «Selgitused Eestimaa talurahvaseaduse täienduste ja täpsustuste projektile».³³⁶ Mis puutub maapäeva poolt heakskiidetud «Projekti», siis oli seal Peterburi komitee juhised kohati sõnasõnalt üle võetud, kohati täpsemalt fikseeritud või modifitseeritud, kohati aga hoopis tagasi lükatud. Siin-seal on kasutatud ka Liivimaa talurahvaseaduse ja selle täiendusartiklite formuleeringuid.

³³⁰ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 189, л. 6—7.

³³¹ Sealsamas, l. 29, 30.

³³² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 30, l. 69.

³³³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 59—61.

³³⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 80, l. 155—157.

³³⁵ Entwurf zu den Allerhöchst anbefohlenen Ergänzungen und näheren Bestimmungen der Ehstländischen Bauer-Verordnungen vom Jahre 1804. ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 161—177.

³³⁶ Erläuterungen zu dem Entwurf für die Ergänzungen und nähere Bestimmungen der Ehstländischen Bauer-Verordnung. ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 178—195.

«Selgitused» annavad põhjenduse, miks ühes või teises küsimuses on nii või teisiti toimitud.³³⁷ Rüütelkonna selliste esitiste peale tegi keiser Kozodavlevi ettepanekul 1810. a. suvel regulatiivi väljatöötamise otseselt Peterburi komitee ülesandeks.³³⁸ Peterburi komitee oli vahepeal kogunud mitmesuguseid andmeid siinse talurahva ja põllumajanduse kohta. Nende alusel määras ta kindlaks, milline on teatud suurusega talupoja pere normaalne tarbimine, kui palju selle kindlustamiseks läheb vaja maad ja millised on talupoja koormised mõisniku suhtes. Nende normide kohaselt võis senine kuuepäevatalu 6 tündri külvi asemel arvestada igal väljal 10 tündrimaad külviks keskmise headusega maal ning 90 saod asemel 150 saadu, seejuures mitte heina üldse, vaid paju- ja aruheina. Mõisakoormised vähenesid, sest säärane talu pidi mõisale tegema 624 teopäeva ja muud mitte midagi. Komitee arvates oli talurahva elujärje paranemisele siis reaalne alus pandud.

Uute põhimõtete elluviimiseks oli tarvis talumaad mõõta ja hinnata, varustada talupered vajaliku maaga (kas või n.-õ. päris mõisamaa arvel), seejärel koostada vakuraamatud, kus oleks fikseeritud talu vahekord mõisaga. Komitee nägi selle teostamiseks ette kõik vastavad organid ja teed. Lõpptulemusena pidi maade mõõtmine ja hindamine ning vakuraamatute väljatöötamine toimuma ikkagi Peterburi komitee pideva kontrolli all. Muidugi tähendas see kõik riigivõimu ulatuslikku vahelesegamist mõisnike ja talurahva vahekordadesse. Peterburi komitee seisukohad andis siseminister üle rüütelkonna esindajatele 24. augustil.

3. Eestimaa rüütelkonna uus suund agraarseadusandluse küsimuses

Eestimaa rüütelkond seisis nüüd väga tõsise ja temale ohtliku küsimuse ees. Kaitsta edasi 1804. a. regulatiivi näis olevat lootusetu, sest uue regulatiivi väljatöötamise taga seisis riigivõim. Aadlile ebasoovitava regulatiivi ärahoidmiseks hakati rüütelkonnas kaaluma talurahva ja mõisnike vahekorra rajamist uuele alusele, milleks näitas teed nii tugevnev kodanlik ideoloogia kui ka mõisa ja talurahva vahekorra reguleerimine Elbest ida pool asuvatel aladel.

Võitluses Peterburi komitee vastu hakkas Eestimaa rüütelkonnas kasvama talurahva isikliku vabastamise mõte lootuses, et vahest sel teel on võimalik pääseda Peterburi komitee survest, sealtpoolt tarvilikuks peetud uuest regulatiivist ja saada koguni vabad käed majandusliku vahekorra määramisel talupoegadega.

³³⁷ Peterburi komitee juhiste ja rüütelkonna «Projekti» ning «Selgituste» lähem iseloomustus vt. J. Koonks, op. cit., lk. 291—294 ja 298—302.

³³⁸ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 197, л. 7.

Kuid enne kui maapäeval asi selles suunas otsustada, loeti otstarbekohaseks teada saada, kuidas suhtub asjasse keiser. Sel eesmärgil saatis rüütelkond Bergi Peterburi. Berg esitas oma arvamused ja ettepanekud kirjalikult nii Aleksander I lähedasele nõunikule M. M. Speranskile kui ka endisele Eestimaa kindralkubernerile Holstein-Oldenburgi printsile Peter Friedrich Georgile. Kuidas suhtus asjasse Speranski, pole teada,³³⁹ kuid Holstein-Oldenburgi printsi missioon Bergi palvel keisri juurde oli igati tagajärjekas. 30. septembril teatas prints, et keisri seisukoht on jaatav.

Tingimustes, kus rüütelkonna juhtidel oli ülevaade Bergi missiooni tulemustest ja keisri seisukohtadest ning kus oli olnud aega olukordade kaalumiseks, astus 1811. a. veebruaris kokku järjekordne maapäev, et arutada agraarseadusandluse edasist käiku. Rüütelkonna juhtkond oli selle kohta juba otsuse langetanud, maapäeval tuli see vaid sanktsioneerida. Rüütelkonna peamees märkis, et agraarseadusandluse alal on tekkinud ohtlik pööre, sest uus regulatiivi väljatöötamine tehti keisri poolt Peterburi komiteele ülesandeks. Ta kinnitas, et uus seadus tooks siinsele aadlile kahju, mille suurust olevat esialgu koguni raske kindlaks määrata. Ahvardavast ohust pääsemiseks on tarvis valida uus tee mõisnike ja talupoegade suhete korraldamiseks, on tarvis üldse loobuda regulatiivist kui mõisa ja talurahva vahekorra korraldamise vahendist ning rajada see vahekorrad vabale kokkuleppele.³⁴⁰ Erikomisjon töötas järgnevalt välja vastavad ettepanekud ja rüütelkonna peamees esitas need maapäevale 24. veebruaril. Nende peamine mõte seisis selles, et Eestimaa rüütelkond loobub oma õigustest talupoja isiku üle, millega seoses lõpeb iseenest ka talupoegade müümine, kinkimine ja pantimine. Maa jääb mõisniku piiramatuks omandiks. Koormiste määramine maa kasutamise eest peab toimuma mõisniku ja talupoja vahel vabalt sõlmitava kokkuleppe alusel. Komisjoni ettepanekud leidsid maapäeval heakskiitmist, kuid tingimusel, et pärast nende kinnitamist keisri poolt töötab rüütelkond ise välja täpsema projekti. Maapäev pidas ka vajalikuks, et rüütelkonna peamees viiks vastuvõetud ettepanekud isiklikult Peterburi ja taotleks keisrielt nende kinnitamist. Samuti tuli saavutada, et Peterburi komitee tegevus senikauaks lõpetataks, kuni esitatud ettepanekud ja nende rajanev seadus on keisri poolt kinnitatud.³⁴¹ 8. märtsil 1811. a. esitas rüütelkonna peamees need keisrile ja 31. märtsil kiitis keiser heaks mitte ainult maapäeva poolt esitatud uued põhimõtted mõisniku ja talupoja vahekorra määramiseks, vaid ka vastava seaduse väljatöötamise mooduse, ja just nii, nagu maapäev oli soovinud. Maapäeva ettepanekute kinnitamine näitab, et Eestimaa

³³⁹ L. Loone. Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 87. Tartu, 1960, lk. 130.

³⁴⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 50, l. 151—163.

³⁴¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 50, l. 172—177.

rüütelkond oli «lahingu» Peterburi komitee vastu täielikult võitnud. See tähistas aga ühtlasi ka rüütelkonna moraalset võitu kõigi nende üle, kes tegid talle etteheiteid omakasu tagaajamises. Keiser rõhutas, et rüütelkonna poolt esitatud põhimõtted näitavad selgesti tema omakasupüüdmatud püüet parandada talurahva olukorda. Tänuolik tulev põlv ei unustavat iialgi nende nimesid, kes on selle ürituse eest võidelnud!

Aleksander I kiidusõnad rüütelkonna ja tema juhtivate tege- laste aadressil ei muutnud muidugi tõsiasja, et rüütelkond võitles kõigi vahenditega puhta omakasu ja mitte millegi muu eest. Eestimaa rüütelkonnale kindlustasid edu peale ettepanekute ajakohasuse ja heade tutvuste ka mängupandud rahasummad. Nagu näitavad andmed, kasutas rüütelkond teatavate isikute mõjutamiseks 60 000 rubla.³⁴²

X. 1816. AASTA EESTIMAA TALURAHVASEADUS

1. Uue talurahvaseaduse väljatöötamine

Nagu nägime, kujunes konjunktuur agraarseadusandluse alal aadlile igati soodsaks. 1811. a. nimetati Eestimaaale uueks sõja- ja siis kindralkuberneriks Holšteini-Oldenburgi prints Paul Friedrich August, eelmise kindralkubeneri — Holšteini-Oldenburgi printsi Peter Friedrich Georgi vend. Uus kindralkuberner oli oma sugulussidemete tõttu Vene keisrikojaga ja oma isiklikkude sümpaatiate tõttu siinse rüütelkonna vastu viimasele igati vastuvõetav isik. Kirjas Bergile kinnitas ta, et tal pole suuremat soovi kui teenida Eestimaa rüütelkonda, kelle eestkostjaks ta on määratud.³⁴³

Kuna seaduse väljatöötamine pidi toimuma kohapeal, siis etendasid selles olulist osa kõigepealt rüütelkonna oma organid, kuid rüütelkonna töö läbivaatajaks ja selle lõpuleviijaks (seejuures ikkagi koostöös maapäevaga) sai keisri käskkirjaga ellukutsutud komisjon asukohaga Tallinnas kindralkubeneri eesistumisel. Selle liikmetest määrati neli kindralkubeneri esitisel keisri poolt. Need pidid siis riigivõimu seisukohti silmas pidama. Neli liiget aga valiti rüütelkonna poolt. Komisjoni sekretäriks oli rüütelkonna sekretär. Komisjoni liikmed olid peale praost O. R. Holtzi (nimetatute hulgas) kõik Eestimaa nimekad mõisnikud ja pärisorjapidajad. 18. jaanuaril 1812 kiitis keiser kindralkubeneri esitisel komisjoni koostaisu heaks. 8. aprillil kinnitas keiser komisjoni töö juhisena vastava reglendi,³⁴⁴ mis publitseeriti 25. mail 1812.³⁴⁵ Uus talu-

³⁴² Письма Александра Ивановича Тургенева к Николаю Ивановичу Тургеневу. Лейпциг, 1872, стр. 110.

³⁴³ ENSV RAKA, f. 854, nim. 2, sü. A II 82, 1. 29.

³⁴⁴ Сборник исторических материалов, стр. 318.

³⁴⁵ A. v. Gernet, op. cit., S. 148.

rahvaseaduse projekt, mis oli rüütelkonna komitee poolt välja töötatud, tuli arutusele 23. jaanuaril 1812 kokkuastunud maapäeval. Seal heakskiidetud projekt näitab selgesti, kuidas rüütelkond püüdis kindlustada kõiki oma võimupositsioone talurahva suhtes ja kuidas ta ka edaspidi püüdis hoida talurahvast oma pihtide vahel. Muidugi pidi talupoeg saama need õigused, mis 1811. a. oli ette nähtud, ning mõisniku ja talupoja vahekorid tuli ka reguleerida uuel alusel, aga enne kõike deklareeriti, et maad, metsad, jõed, järved ja ka taluelamud on ja jäävad mõisnike omandiks. Edasi rõhutati, et mõisnikele jääb endiselt politseiline funktsioon oma mõisa piirides. Kõik, kes tema maal elasid või olid tema teenistuses, pidid karistuse ähvardusel olema tema vastu aupaklikud ja kuulekad. Talupoeg oli kohustatud kõigis asjus mõisnikult nõu küsima, mõisniku teadmata ei tohtinud ta midagi ette võtta. Kõik kõrgemalt poolt tulevad korraldused pidid jõudma talupojani mõisniku kaudu, aga nende täitmise eest mõisnik vastutav ei olnud, kuigi ta informeeris vastavaid organeid olukorrast. Kohtuorganisatsioon tuli jätta nii, nagu see oli kujunenud 1804. a. talurahvaseadusega. Kirjas kindralkubernerile 1812. a. aprillis märkis rüütelkonna peamees Berg (valiti sellele kohale 1812. a. jaanuaris surnud Stackelbergi asemele), et uus seadus ei tohi aadli senist positsiooni kõigutada.

Uue talurahvaseaduse väljatöötamises tuli aga seisak seoses Isamaasõja puhkemisega 1812. a. ja kindralkubeneri siirdumisega armee juurde. Alles keiserlik reskript siseministrile 1. maist 1814 tõstis mainitud seaduse väljatöötamise uuesti päevakorda. Kuna kindralkubeneri esialgu veel kohal ei olnud, pidi vahepeal komisjoni esimehe ülesandeid täitma Berg, kellele reskript sai siseministri kaudu teatavaks juuni teisel poolel.³⁴⁶ Komisjon Bergi juhtimisel küll midagi nimetamisväärset ei teinud.

Tallinna komisjoni tegelik töö algas kindralkubeneri juhtimisel 10. augustil 1814. a. Avasõnas märkis kindralkuberner, et nüüd, kus Venemaa on rahvastele rahu kinkinud, tuleb tegelda küsimustega, kuidas oma rikkust ja heaolu suurendada. Nüüd, kus Venemaa on tõusnud kuulsuse kõrgeimale astmele, olles austatud sõprade ja kardetud vaenlaste poolt, on aeg ka siin alustatud töid edasi viia. Tulevat silmas pidada, et kogu riigi heaolu rajaneb tema üksikute liikmete heaolul, riik on vägev, kui ta tugineb oma elanikkonna õnnele.³⁴⁷ Nagu nähtub komisjoni protokollidest, käis seal üsna intensiivne töö, kusjuures tegelikult juhtiv osa langes kindralkubernerile.

Võrreldes 1812. a. projektiga kerkisid esile uued aspektid nii sisulises mõttes kui ka süsteemi alal. Aruandes keisrile 16. nov. 1815. a. kirjutab kindralkuberner, et maapäeva projekt 1812. a. ei

³⁴⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. 2, sü. A II 84, l. 179, 184.

³⁴⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1265, l. 6—12.

vastanud täiel määral keisri poolt 1811. a. kinnitatud otsustele. Uue seadusega peab talurahva olukord oluliselt paranema.

Komisjoni peamised arutlused toimusid järgmiste kindralkubeneri poolt esiletõstetud küsimuste piirides.

1. Millise poliitilise seisundi peavad saama Eestimaa talupojad?

2. Millises vahekorras nad peavad olema riigiga, mõisnikega ja omasugustega?

3. Millised muutused tuleb läbi viia kohtu ja politsei alal?

4. Kuidas peab toimuma üleminek uuele olukorrale?³⁴⁸

Uue seaduse väljatöötamisel võttis komisjon aluseks küll 1812. a. maapäeva projekti, kuid jõudis siiski mõnel määral teistsugustele tulemustele. 1812. a. projekt väljendas rüütelkonna taotlusi liiga robustselt ja otseselt, komisjon aga esitas aadli positsiooni tagasihoidlikumas vormis ja püüdis rohkem esile tõsta seda, mida seadus tootab anda talurahvale. Sel teel võis loota, et seadus jätab parema mulje avalikkusele ning leiab vahest talupoegade poolt paremat vastuvõtmist.

1815. a. veebruaris esitati komisjoni poolt väljatöötatud uue seaduse projekt maapäevale seisukoha võtmiseks. Märtsis jõudis projekt märkustega tagasi komisjoni, aprillis kaaluti seda veel kord maapäeval, kusjuures komisjoni ja maapäeva seisukohad nüüd täiesti ühtusid.³⁴⁹ 19. juulil kirjutati seaduseelnõu komisjoni liikmete poolt alla³⁵⁰ ja esitati järgnevalt Peterburisse kinnitamiseks. 16. nov. 1815. a. esitas kindralkuberner ulatusliku ülevaate tehtud tööst ja selle põhimõttest ning eesmärkidest. 1816. a. märtsis ja aprilli algul vaadati seaduseelnõu läbi riiginõukogu seadusandva ja ökonomia departemangu poolt ning tehti mõned süstematiseeriva, osalt aga ka sisulise ja väljendusliku iseloomuga muudatused.³⁵¹ 23. mail 1816. a. kinnitas seaduse keiser, 8. juunil läkitas Aleksander I reskripti Eestimaa aadlile, milles uuesti kiideti tema omakasupüüdmatus ja suuremeelsust.³⁵² Uue seaduse tõlke tegi praost Holtz augusti lõpuks, mis 5. septembril komisjoni liikmete poolt läbi vaadati. Eestimaa talurahvaseadus avaldati 1816. a. trükkis kahes osas, saksa ja eesti keeles, kusjuures saksakeelsed väljaanded kandsid pealkirja «Die Ehstländischen Bauerverordnungen» ja «Das Ehstländische Bauergesetzbuch», eesti keeles aga «Eestimaa Tallorahwa Seädmissed» ning «Eestima Tallorahwa Kässo-Ramat». Esimene nendest annab kõigepealt uue korra ja sellele ülemineku üldised põhimõtted, millele järgneb nn. «Ettevalmistamise Wahheaegne Seädus» 6 peatükis, kus antakse uuele korrale ülemineku detailsed juhised, ja siis talurahva kogukondade,

³⁴⁸ Сборник исторических материалов, стр. 319, 320.

³⁴⁹ Sealsamas, lk. 321.

³⁵⁰ A. v. Gernet, op. cit., S. 150.

³⁵¹ Сборник исторических материалов, стр. 357—364.

³⁵² A. v. Gernet, op. cit., S. 150.

politseiorganite ja kohtute moodustamise, talude esimese kätteandmise jne. eeskirjad. «Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat» annab 4 raamatus uue korra struktuuri, käsitledes Eestima talurahva põhikorda, talurahva eraõigust, politseiorganeid ja kohtuid.

2. Eestima talurahva poliitiline positsioon, tema vahekord riigi ja mõisnikega uue seaduse alusel

1816. a. talurahvaseaduse alusel moodustas talurahvas pärisorjusest vaba talurahva seisuse, millesse ta kuulus seaduse välja kuulutamisest alates. Talupoega ei võidud müüa ega osta, kinkida ega pantida üksikult ega perekonniti, koos mõisaga ega lahus.³⁵³ Tal oli õigus omandada vallas- ja kinnisvara ning seda pärandada ettenähtud korra kohaselt.³⁵⁴ Abielluda võis ta mõisnikult luba küsimata. Abiellumisel naine päris mehe õigused ja sai tema seisuse, lapsed pärisid vanemate õigused.³⁵⁵ 20-aastaselt loeti talupoeg täisealiseks ning ta omandas täiskasvanu õigused.³⁵⁶ Kui isiklikult vabal isikul oli talupojal õigus lepinguid sõlmida. Seaduse ees olid mehed ja naised võrdsed, kui üksikjuhtumitel polnud teisiti ette nähtud.³⁵⁷ Talupoeg kuulus tsiviilasjades 1. ja 2. astmes selliste kohtute alla, kus õigusemõistjad olid osalt tema enda valitud ja osalt ka tema enda hulgast.³⁵⁸

Talupoegadele langes endiselt pearaha ja nekrutite andmise kohustus. Samuti pidi nad maanteed korras hoidma (seejuures ei tulnud neil aga kanda rahalisi kulutusi ega anda materjale), kandma küüdikohustusi, maksma kiriku heaks jne.³⁵⁹

Talurahvale isikliku vabaduse andmine ja tema õiguste laiendamine ei olnud rüütelkonna seisukohast peamiseks eesmärgiks (kuigi lasti paista, nagu see just nii oleks olnud), vaid möödapääsmatuks juriidiliseks eelduseks mõisniku ja talupoja majandusliku vahekorra rajamisele nn. vaba lepingu alusel. Talupoeg pidi olema õiguslikult selleks samuti võimeline nagu mõisnikki. Seadus nägi ette, et rendileping tuleb sõlmida kirjalikult või siis kohtu ees kolme tunnistaja juuresolekul suuliselt, võttes selle kohtu protokoll. Kirjalik leping jõustus pärast kohtu heakskiitmist. Kui rentnik oma majapidamisega talu olukorda halvendas või oli olemas selline kartus, siis oli mõisnikul õigus nõuda, et kohus sunniks rentnikku täitma lepingu tingimusi või siis kõrvaldaks ta koha pealt. Kui rentnik ei suutnud oma kohustusi rendiaja lõpul täita ja

³⁵³ Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat, esimene raamat, I ptk., § 1–3.

³⁵⁴ Sealsamas, teine raamat, I, III ja IV ptk.

³⁵⁵ Sealsamas, I ptk.

³⁵⁶ Sealsamas, II ptk., § 111.

³⁵⁷ Sealsamas, V ptk.

³⁵⁸ Sealsamas, esimene raamat, I ptk., § 5.

³⁵⁹ Eestima Tallorahva Seädmised, I ptk. § 8.

tal polnud ka volinikku, kes ta eest vastutaks, siis tuli ta arvata teenijate hulka ning tal tuli võlg tööga tasuda.³⁶⁰ Rendilepingud jätsid seaduse sätteid silmas pidades mulje, et need on teoks saanud täiesti võrdsete partnerite vahel nende vabal tahtel. Seega paistis olevat saabunud täielikult lõpp mõisniku majanduslikule omavolile. Tegelik olukord nägi välja hoopis teistsugune. Uus seadus kindlustas maavalduse täielikult mõisnikele, kuigi seda deklaareeriti mitte nii pealetükkivalt kui 1812. a. projektis. Aga see oli rohkem taktika küsimus, mis asja sisu ei muutnud. Kui 1804. a. seadus püüdis ikkagi piiri panna talupoegade omavolilisele väljaajamisele mõisniku poolt ja tagada ka talude pärandamisõigust, siis nüüd oli talupoeg lindprii, ilma mingisuguse õiguseta seniharitud talu suhtes. Kui ta tahtis elada, pidi ta minema mõisniku juurde ja sõlmima lepingu nii, nagu too seda endale kasulikuks pidas. Nn. vaba leping oli tegelikult ainult uus vahend mõisniku käes talupoja edasiseks orjastamiseks.

Mis puutub talude ostmisse, siis oli talupoeg selleks tollal liiga vaene ja pealegi sõltus müümine mõisniku tahtest. Rüütelkond teadis väga hästi, mida tähendas temale maaomand ja sellest hoidis ta kümne küünega kinni. On märkimisväärne, et mõisnik röövis talupojalt ka põhiosa tema varandusest. 1818. a. määrati kindlaks nn. maksimum raudvara suhtes, mis kuulus talu juurde ja seega mõisnikule nagu talugi. Raudvara kindlaksmääramine polnud uus nähtus, see toimus teatavasti juba seoses agraar-seadusandlusega XIX saj. algul. Kuid kuna tollal püüti ikkagi talupoegadele nende talude pidevat kasutamist tagada, siis kindlustas selline poliitika ka raudvara jäämist püsivamalt talupoja käsutusse. Nüüd aga oli talupoeg lindprii mitte üksi talu, vaid ka raudvara suhtes. Mis puutub ülejäänud varasse, siis arvati see talupoja omandiks. Rüütelkond luges seda koguni kingituseks talurahvale, niisiis suuremeelsuse aktiks, kuigi ka see vara oli talupoja enda soetatud ja faktiliselt ikka temale kuulunud.

1816. a. talurahvaseadus lõi mõisates juriidilised eeldused palgatöö kasutamiseks lepingu alusel. Aga see polnud tollal veel mõisnike eesmärk. Peamiseks püüdeks oli endiselt mõisamajanduse varustamine teotööjõuga. Et seda saavutada ja tagada, piirati peale muu ka talurahva liikumisvabadust, lubades tal elukohta muuta ainult samas kubermangus (välja arvatud linnad, kuhu talupoeg ei võinud elama asuda). Kubermangu piiridest võis ta lahkuda alles siis, kui mõisaga seotud meeshingede arv tõuseb 140 000-ni, ja linnadesse asuda, kui see ulatub 120 000-ni.³⁶¹ Sunnismaisus ühe mõisa piirides oli küll lõppenud, kuid selle asemele tuli sunnismaisus mõisate suhtes tervikuna. Ja pealegi pidi talupoeg mõisniku orjamise huvides ikka olema seotud põllutööga.

³⁶⁰ Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat, teine raamat, V ptk., II alaosa.

³⁶¹ A. v. Gernet, op. cit., S. 155.

Vaba leping pidi reguleerima ka peremeeste ja sulaste-teenijate vahekorda ning mõisniku ja tema teenijaskonna majanduslikke suhteid. Seaduse alusel oli peremehel (nn. leivavanemal) õigus vallandada koheselt oma sulaseid ja teenijaid sõnakuulmatuse ja hooletuse pärast, samuti siis, kui need osutusid kõlbmatuiks ülesannete jaoks, mida olid endale võtnud, või kui nad meelega kahju tegid. Kui sulane või teenija aga vallandati põhjendamatult, siis tuli peremehel peale selle palga, mis need olid välja teeninud, veel poole aasta palk maksta.³⁶²

3. Talurahva kogukond

Talurahva pärisorjusest vabaks seisuseks proklameerimisega kaasnes paratamatult temale teatud organisatsiooni andmine ja ametimeeste seadmine nende ülesannete lahendamiseks, mis talupoegkonnale langesid. Uue seaduse alusel pidid talupojad kuuluma kogukondadesse, mis jagunesid küla-, mõisa- ja linnakogukondadeks.³⁶³ Külakogukond ühendas endasse ühe või enam külasid ja ka üksiktalusid. Külakogukonna liikmeiks sõna tõsisel mõttes olid peremehed ja sulased. Kogukonna eesotsas seisis asjaajajana kogukonnatalitaja peremeeste hulgast. Kui kogukonnas oli üle 100 liikme, siis sai ta iga saja pealt talitaja abi peremeeste hulgast. Talitaja kõrvale tuli kolm nõunikku ehk eestseisjat iga 200 liikme pealt, nendest kaks olid alati peremeeste ja üks sulaste hulgast. Kogukonna ametimeeste ametiaeg kestis kolm aastat, mille möödumisel nad võisid selle koha peale uuesti saada. Palk kogukonnatalitajale ja tema abile määrati kogukonna poolt. See pärisorjusest vaba kogukond jäi aga igati mõisa kontrolli alla. Muidugi oli kogukonna ametnikel oma asjaajamises raskusi, silmas pidades kogemuse ja oskuse puudumist ja talupoja tollaegset haridust. Kuid kontrolli eesmärgiks ei olnud talupoja abistamine tema uutest ülesannetest, tema iseseisvusele aitamine (mida mõisnik koledasti kartis), vaid tema kuulekuses hoidmine. Ja sellest kontrollist oli huvitatud ka riik. Mõisnik tahtis näha kogukonna ametimeestes lihtsalt oma kuulekaid funktsionääre ja agente. Seepärast püüdis seadus tagada säärase isikute kogukonna ametisse pääsemist, kes oleksid mõisnikule (ametlikult mõisapolitseile) vastuvõetavad. Kogukonna liikmed (s. t. peremehed ja sulased) valisid igale ametikohale kolm kandidaati, kusjuures mõisapolitseil (s. t. mõisnik) siis nende hulgast ühe välja valis. Kogukonnatalitaja kandidaadid võis ta ühel korral tagasi lükata, järgmisel korral pidi ta esitatute hulgast valiku tegema. Mõisapolitseil võis talitaja või tema abi

³⁶² Eestima Tallorahva Kasso-Ramat, teine raamat, V ptk., I alaosa.

³⁶³ Vt. järgnevalt Eestima Tallorahva Seadmissed, II ptk. ja Eestima Tallorahva Kasso-Ramat, esimene raamat, II ptk.

ametist lühemaks ajaks isegi kõrvaldada, kuid lõplik tagandamise õigus kuulus kreisikohtule.

Kogukonnatalitajal oli õigus küll kogukonna täiskogu (mis koosnes peremeestest ja sulastest) kokku kutsuda, enne aga tuli nõu pidada eestseisjatega ja saada sealt vajalik toetus. Mõisapolitsei võis kokkutulekut lubada või mitte. Kogukonna ametnike valimise ja uute liikmete vastuvõtu puhul ei võinud ta täiskogu kokkutulekut keelata, kui asi talle õigel viisil ette kanti. Aga mõisapolitsei võis ka ise talitaja kaudu, seejuures eestseisjatega nõu pidamata, kogukonna täiskogu kokku kutsuda ja oma ettepanekud seal arutamiseks esitada. Kogukonna täiskogu otsus pääses maksvusele alles pärast mõisapolitsei kinnitamist. Oli mõisapolitsei seisukoht eitav, võidi selle peale kaebus esitada kihelkonnapolitseile. Üldse võis kogukond kaevata, kui tema õigusi püüti kahandada, aga ikka pidi ta sellest mõisapolitseile teatama. Kihelkonnapolitsei otsustas, kas kaebust arvesse võtta või mitte. Kogukond võis uusi liikmeid vastu võtta ja seniseid kogukonna nimekirjast kustutada, aga ikka läks selleks mõisapolitsei kinnitamist vaja. Kogukond vastutas kollektiivselt oma liikmete kroonumaksude eest, kusjuures ta võlgujäänud maksu tasus, kuid säilitas õiguse seda võlgnikelt sisse nõuda. Teise kogukonda ülemineku puhul tuli äraminejal kindel käemees leida või anda pant pearaha kättesaamiseks, kuni toimub hinge kirjade uus arvestamine (iga kolme aasta järel). Kogukonna ametimeestele langes uutes tingimustes rida ülesandeid, kuid ikka mõisa kontrolli all. Kogukonnatalitaja täitis kogukonnapolitsei ülesandeid, samal ajal pidi ta sisse nõudma ja vastu võtma riigimakse, pidi hoolitsema, et kogukond mõisa vastu oma kohustused täidaks, hoolitsema kogukonna omandi eest jne.

Külakogukonnast kõrgemal seisis mõisakogukond, mis haaras ühe mõisa piirkonna. Seal, kus mõisa piirides oli ainult üks külakogukond, langes see mõisakogukonnaga kokku. Seal aga, kus oli mitu külakogukonda, kujunes mõisakogukonnal oma organisatsioon. Selle eesotsas oli mõisakogukonna-talitaja, tema kõrval aga igast külakogukonnast nn. volimehed. Ka siin tegi valiku kogukondade poolt esitatud kandidaatide hulgast mõisapolitsei. Selle kogukonna koosoleku kokkukutsumise ja ettepanekute tegemise õigus oli mõisapolitseil. Tema kinnitas ka otsused ja kui hääled pooleks langesid, otsustas asja. Üldiselt langesid mõisakogukonna ja tema organite funktsioonid kokku külakogukonna omadega. Juurde tuli koolide eest hoolitsemise ja ülalpidamise kohustus. Iga 1000 mõlemast soost elaniku kohta tuli asutada üks kool. Kui kogukond oli väiksem, tuli selleks ülesandeks mitu kogukonda liita.

Igal mõisakogukonnal pidi olema oma laegas, kuhu pandi raha ja väärtpaberid talurahva ühise varandusena. Siia tulid kõik trahvirahad, magasiadast saadud rahad, pärandused, mis ei leidnud seaduslikku pärijat, pärandamised jne. Kogukonna laegas, mis asus magasiadas, avati kogukonna talitaja või tema abi ning voli-

meeste nähes (kellest vähemalt 2 osa pidi kohal olema. Siit võisid abivajajad laenu saada protsendi vastu, kuid jällegi mõisapolitsei heakskiitmisel. Raha võidi anda ainult sellele, kellelt oli loota tagasisaamist. Sissetulekute ja väljaminekute üle tuli kindlat arvet pidada. Kogukonna laegast tuli volimeestel revideerida iga 3 kuu järel. Mõisapolitsei revideeris seda 1 kord aastas. Ülemäärane raha tuli hoiule anda Eestimaa Mõisnike Krediidkassasse. Igas mõisakogukonnas pidi olema senise korra kohaselt magasi ait, kusjuures see seisis kogukonnatalitaja ja kahe nn. ülevaataja järelevalve all. Viimased valiti kogukonna paremate ja rikkamate liikmete hulgast või määrati selleks kogukonna volimehed. Nemad olid vilja vastuvõtjad ja väljaandjad, vastutasid vilja hulga ja kvaliteedi eest. Vilja väljaandmine toimus talitaja käsu peale ja selle üle tuli iga kord arvet pidada. Kogukonnatalitaja pidi asjast kohe ka mõisapolitseile teatama. Iga aasta tuli kogukonnatalitaja ehk tema abilise ja volimeeste nähes magasivili üle mõõta. Mõisapolitsei ja maapolitsei pidid kord aastas viljaaida arveid revideerima. Vilja võis andma hakata ainult kubernerri korraldusel, kelle poole tuli pöörduda mõisapolitsei kaudu. Laenu pealt maksti protsenti 1 tündrilt 6 toopi. Neilt, kes lõikuse järel avanssi ei maksnud (kui neil just õnnetust polnud), nõuti see sisse sundkorras. Mõisapolitsei pidi võlgujäämise korral asjast maapolitseile teatama ja sellel tuli aegsasti abinõud võla likvideerimiseks tarvitusele võtta. Ka vaeste ülalpidamine langes nüüd kogukonnale. Vahendid selleks tuli võtta kogukonna laekast, magasiadast, kasutada vabatahtlike annetusi jne.

Mis puutub linnakogukonda, siis see ühendas sealseid talupoegi, kusjuures linnapolitseil olid tema suhtes samasugused õigused nagu mõisapolitseil maal.

Seaduse tähe alusel pidi kogukond oma organitega asuma mõisavõimu asemele «... mis enne tallopoegi ühendanud, ja nüüd pärris-allama põlwe kaotamisega teistviisi jäänud...». Tegelikult aga, nagu nägime, kindlustas seadus mõisniku võimu kogukonna üle igal sammul.

Kogukonnale ja tema ametimeestele langes tõepoolest rida kohustusi, mille täitmise eest varematel aegadel mõisnik otseselt vastutas, nüüd aga enam mitte. Jäi aga midagi täitmata, tuli ametnikel sellest signaliseerida kõrgematele organitele, kes nõudsid siis seda, mida oli vaja. Kuigi kontroll oli ees ja taga, hakkas siin mõisavõimude range käe all kogukondliku organisatsiooni raamides kujunema talurahva kogukondliku omavalitsuse idude näol ka midagi uut. Teatud eeldused olid selleks loodud juba 1802. ja 1804. a. Talurahval olid ikkagi endi keskelt ametimehed ja mõnel määral oli ta osa võtnud nende ametisse saamisest. Ja teatud kogemusi võisid need ametimehed ühiskondlike asjade ajamises ka omandada. Nagu andmed näitavad, tundsid need ametimehed end selgejooneliselt talurahva esindajatena. Rida kogukonnatalitajaid

astus järgnevatel aegadel julgelt välja võimude vastu, mis tõi kaasa nende ametist kõrvaldamise, kolme aasta pärast mitte samasse ametisse pääsemise või koguni talu kaotamise. Kuid võitlus on ikka ohvreid nõudnud. Ja need kanged mehed võitlesid oma parema tuleviku eest.

4. Talurahva politseiorganid

Talurahva sundimiseks ja kuulekuses hoidmiseks oli politsei efektiivsus mõisnikule väga suure tähtsusega. Varematel aegadel allus talupoeg mõisa piirides politseiliselt jagamatult mõisnikule. 1802. a. ja 1804. a. seadusega tekkisid selles süsteemis väikesed mõrad, kuna mõningad funktsioonid läksid mõisniku käest ära. Kuid uued organid jäid ikkagi tema kontrolli alla. 1816. aasta seadus lõi politsei alal uue korra.³⁶⁴ Seadus märkis, et mõisniku õigus sundida talupoega seda täitma, mis temalt kui riigialamalt nõutakse, on lõppenud. Talurahva jaoks moodustati siis senise maapolitsei kõrvale uued politseiorganid kolmes astmes: kogukonnapolitsei, mõisapolitsei ja kihelkonnapolitsei.

Kogukonnapolitsei ülesanded langesid, nagu juba varem märgitud, kogukonnatalitajale. Tema allus mõisapolitseile, kusjuures ta pidi esitama iga nädal (vajaduse korral ka sagedamini) mõisapolitseile aruande olukorra üle kogukonnas. Kogukonnapolitsei nõudis sisse riigimaksud; maksuvõlgade puhul teatas sellest pärast mõisapolitsei informeerimist maapolitseile. Tema valvas, et kogukonna kohustused kiriku ja koolide vastu oleksid täidetud, et magasivili oleks õigel ajal laekunud, samuti võlad likvideeritud. Ta hoolitses, et maanteed, kiriku- ja kihelkonnateed oleksid õigel ajal korda seatud. Kui levisid taudid, tuli sellest mõisapolitseile teatada. Kogukonnapolitseil tuli hoolitseda, et kogukonna põllud ja heinamaad oleksid loomade eest kaitstud, et aiad oleksid korras. Ta ei tohtinud lubada passita inimeste, kerjuste, hulkurite ja põgenike kogukonnas ümberhulkumist. Neist tuli kohe teatada mõisapolitseile ja kahtlased isikud vangistada. Alaealistele, kellele vaja, seadis ta eestkostjad, ikkagi teatades sellest mõisapolitseile. Ametisse kinnitas need aga kihelkonnapolitsei. Kogukonnapolitseil oli õigus karistada 1—40 kepihoobiga või siis määrata vangistusena teatud hulk päevi.

Mõisapolitsei võimu teostas mõisnik oma mõisakogukondade üle. Kuna kogukonnapolitsei temale allus, võttis ta vastu kaebusi kogukonnapolitsei peale ja uuris neid. Juhtudel, kui ta ise ei suutnud otsustada, andis ta asja üle maapolitseile. Tema kaudu läksid kõrgemalt poolt tulnud käsud kogukonnapolitseile ja tema kaudu

³⁶⁴ Vt. Eestima Tallorahva Seädmised, III ptk. ja Eestima Tallorahva Käso-Ramat, kolmas raamat.

läksid kogukonna nimekirjad haagikohtunikule; tema andis välja ka passid, kellele vaja. Mõisapolitse'i pidi teatama haagikohtunikule kõigist erakordsetest juhtumitest mõisa piirides, kes siis olukorrast signaliseeris juba kubermanguvalitsusele. Mõisapolitse'i võis karistada 1—80 kepihoobiga kaetud ihule ja määrata ka vastava rahalise karistuse. Ta võis anda ka vitsahirmu 1—10 kimpu 10 korda iga kimbuga paljale ihule või siis määrata vangistust teatud päevade ulatuses.

Kihelkonnapolitse'i koosnes distrikti haagikohtunikust ja 2 assistendist mõisnike hulgast, kes valiti vastaval konvendil 3 aastaks. Kihelkonnapolitse'i allus kubernerile, sai sealt käsud ja täitis neid. Kaebused tema üle läksid samuti sinna. Kihelkonnapolitse'i uuris kaebusi, mis olid tulnud mõisapolitse'i ja mõnikord ka kogukonnapolitse'i peale. Küsimustest, mida ta ise ei suutnud otsustada, teatas kubernerile. Kogu talurahvapoliitse'i allus kubernerile. Käsud sealt tulid haagikohtunike ja mõisapolitse'i kaudu. Mõnikord tulid need ka otsekohe mõisapolitse'ile.

Mitmest astmest hoolimata oli politseivõim talupoja üle põhiliselt ikkagi mõisnike käes ja seda kasutati talurahva kuulekuse ja ekspluateerimise kindlustamiseks.

On iseloomulik, et kehalist karistust sadas talupoja selga endiselt. Mõisnik mõisapolitse'i näol võis teatavasti karistada 1—80 kepihoobiga. 1804. a. seaduse alusel oli aga mõisniku kodukariõiguse piiiriks 30 kepihoopi, lastele, naistele ja vanadele niisama palju vitsu. Kehalise karistuse andjate sfäär isegi laienes, kuna nn. leivavanemad, s. t. ka peremehed võisid sulas- ja teenijasperet karistada 1—15 kepihoobiga, naisi, alaealisi ja nõrku aga kuni 30 vitsahoobiga.

5. Talurahvakohtute korraldus

1816. a. talurahvaseadus tõi üsna olulisi muutusi kohtuorganisatsiooni.³⁶⁵ Esimese astme kohtuks, kuhu talupoja peale võidi kaevata (puudutagu see teda ennast või tema vara), oli kihelkonnakohus, sellele järgnes teise astmena maakonna- ehk kreisikohus ning kolmanda astmena ülem-maakohus. Mõisniku peale võis talupoeg kaevata kihelkonnakohtusse (kohtuvanemale), kusjuures selle kohtu ülesandeks oli lepitamine. Tõeliseks esimese astme kohtuks sel alal oli aga maakonnakohus ja viimaseks ülem-maakohus. Kihelkonna- ehk kogukonnakohus asus igas kihelkonnas, koosnedes kohtunikust (kohtuvanem) ja 2 kaasistujast («kõrvamehed»). Protokollis pastor, selle puudumise korral aga kohtunik ise. Kogu kohtu koosseis oli valitav. Külakogukonnad igas mõisas esitasid

³⁶⁵ Vt. Eestima Tallorahva Seädmised, IV ptk. ja Eestima Tallorahva Kässo-Ramat.

oma mõisakogukonnale peremeeste hulgast (kellel oli külvipinda igas väljas vähemalt kolme tündri talivilja ulatuses) ühe kandidaadi, kelle hulgast mõisapolitseil valis ühe.

Sel viisil valitud mõisate esindajad tulid kokku pastoraati ja valisid seal kiriku vöörmündri juhtimisel kaks kaasistujat. Samad esindajad valisid ka kohtuniku kahe kandidaadi hulgast, kes olid üles seatud kirikukonvendil maaomanike hulgast, kellel oli vähemalt 12 tündrit rukkikülvi igas väljas. Tegelikult sai see olla muidugi ainult mõisnik. Kui oma kihelkonnas sobivat kohtunikku ei leidunud, võidi seda kubeneri või tema asetäitja loal valida ka teisest kihelkonnast. Kohut peeti kohtuniku mõisas. Kui kohtunik oli teisest kihelkonnast, siis kirikumõisas. Talupojad-kaasistujad said kihelkonnast palgana 6 tündrit rukist või selle väärtuses raha. Asjaajamine kihelkonnakohtus oli suuline ja eesti keeles, milles koostati ka protokoll. Otsused tehti häälteenamusega. Advokaadi abi siin ei tarvitatud. Kihelkonnakohus otsustas lõplikult asjade üle, mille väärtus ulatus 20 hõberublani. Edasikaebus läks kreisikohtusse, milliseid oli Eestimaal üldse kolm: üks Harju- ja Järvamaa jaoks Tallinnas, teine Virumaa jaoks Rakveres ja kolmas Läänemaa jaoks Haapsalus. Maakonnakohus koosnes kohtunikust ja 4 nn. õigusemõistjat, kaasistujast — neist 2 mõisnike ja 2 talupoegade hulgast. Maakonnakohtuniku kohale valis maapäev iga maakonna jaoks 2 kandidaati, kellest ühe kuberner ametisse kinnitas. Mõisnikest kaasistujad valiti maapäeval maakondade viisi. Talupoegadest kaasistujad valiti maakonna peremeeste hulgast. Selleks tulid kihelkonnakohtute kaasistujad maakonnalinna ja siin valisid lähema kihelkonnakohtuniku juhtimisel vastavad isikud. Ametite kestus kohtudes oli 3 aastat. Sekretäri kinnitas kreisikohus endale ise. Talupojast kaasistuja sai maakonnast palka aastas 30 tündrit rukist või samas väärtuses raha, sekretäri palgaks oli 160 tündrit rukist või selle hind rahas, sellest võeti $\frac{1}{2}$ mõisnike ja $\frac{1}{2}$ talupoegade käest. Kantseleikuludeks arvati 20 tündrit rukist, millest samuti $\frac{1}{2}$ võeti talupoegadelt ja $\frac{1}{2}$ mõisnikelt.

Maakonnakohus otsustas lõplikult asjade üle, mille väärtus oli kuni 100 rubla hõbedas. Asjaajamine oli kirjalik ja saksa keeles, asja arutamine aga talupoegade, s. t. eesti keeles. Siin võidi asju ajada ka «... õppind Kässotundja läbbi...».

Kolmandaks kohtuastmeks oli ülem-maakohus. Kui kohus ajas asju ebaseaduslikult, võidi pöörduda Senati poole. Kaotajal oli õigus pöörduda kubeneri või tema asetäitja poole revisjoni taotlusega. Kui kuberner leidis, et kohus polnud õigesti otsustanud, siis keelas ta otsuse täideviimise ja tegi ülem-maakohtule ülesandeks asja uuesti arutada.

Eespool kirjeldatud kohtuorganisatsioon³⁶⁶ seisis kubeneri või

³⁶⁶ Selle kõrval püsisid edasi meeskohtud kõigi nende jaoks ettenähtud ülesannetega.

tema asetäitja järelevalve all, õigusemõistmine käis keisri nimel. Talurahvaasjade arutamine muutus nüüd väliselt põhjalikumaks ja väliselt näis, nagu oleks talurahval suurem tagatis õiguse kättesaamiseks. Esimeses ja teises astmes võtsid talupoegade esindajad pealegi kohtu tegevusest osa. Tegelikult oli olukord siiski teistsugune. Talurahva esindajate tähtsus kohtuis ei olnud selline, nagu oleks pidanud olema. Talupoegadest kaasistujate sotsiaalne erikaal oli tühine. Ta poleks seda olnud, kui talurahva ühiskondlik positsioon oleks olnud võrdne mõisnike omaga ja kui talupoegade esindajatel oleks olnud mõisnike omadega võrdne majanduslik iseseisvus. Tolleaegses olukorras võis talupoja kaitseks väljaastunud kaasistuja langeda lihtsalt mõisniku kättemaksu alla. Kreisikohtus ei tohtinud talupoeg-kaasistuja isegi juures olla, kui arutati talupoja kaebust mõisniku vastu. Kõigist muutustest hoolimata jäi kohus ikkagi aadli klassivõimu instrumendiks. Isegi hilisem 1816. a. talurahvaseaduse elluviimise komisjon pidi märkima, et talupojal on raske õigust leida. Ja sääranegi kõrgeaadlik nagu kindralkuberner Pahlen märkis oma kirjas 1830. aastal Eestimaa tsiviilkubernerile, et talupoegade kaebused näitavad nende karmi kohtlemist mõisa- ja kihelkonnakohtus. Need olevat talupoegade arvates mitte uurimis-, vaid karistusasutused. Aga kõik see oligi kooskõlas Eestimaa aadli kui julma ekspluataatori tegeliku poliitikaga (mitte tema sõnadega) talurahva suhtes.

6. Üleminek uuele seadusele

Mõnelt poolt on arvatud, et üksikasjaliselt ettenähtud ülemineku kord³⁶⁷ uuele seadusele pidi võtma talupoegadelt võimaluse massilisteks väljaastumisteks selle seaduse vastu. Võib olla, et teatud määral selliseid kalkulatsioone ka silmas peeti, kuid peamine näib olevat siiski püüd kindlustada põllumajanduse, eriti mõisamajanduse häireteta funktsioneerimine. Aga samal ajal pidi see võimaldama talupoegadel harjuda uute oludega. Üldjoones toimus üleminek uuele korrale järgmiselt: ülemineku esimesel (nn. seadmise) aastal, s. t. 1817. a. tuli moodustada kõik kogukonnad, valida vastavad ametimehed, moodustada ettenähtud politsei- ja kohtuorganid. Teine (nn. õppimise aasta), s. o. 1818. a. pidi kindlustama uutele organitele teatud vilumuse asjaajamises. Kolmandal (nn. jaoaastal), s. t. 1819. a. tuli kogu talurahvas, eraldi peremehed, talu- ja mõisateenijaspere, jagada kaheksasse nn. aastasektsiooni. Maaga vabadikud arvati peremeeste, maata vabadikud aga taluteenijaspere hulka. Jagamise teostas mõisnik ja pidi andma vastava nimekirja enne jüripäeva haagikohtuniku kätte. Mihkclipäeva ajal pidi mõisnik teatama peremeestele ja maaga vabadikele, jõulu

³⁶⁷ Vt. Eestima Tallorahwa Seädmissed, I ptk.

ajal taluteenijasperele ning mõisainimestele, kes neist kuuluvad esimese aasta sektsiooni.

Uleminek uuele olukorrale algas 1820. aastal (jüripäeval), kui sinna asus peremeeste, talu- ja ka mõisateenijaskonna esimene aastasektsioon. Sellised peremehed said õiguse (nn. esimese ajakorra algusega) oma senisest kohast lahkuda ja mujalt talu rentida, kuid nad võisid ka kohale jääda ja senist talu kolm aastat edasi pidada seniste vakuraamatute alusel. Oli võimalik ka senise päris-härraga pikemaajalist lepingut sõlmida, kui mõlemad pooled soovisid. Kolme aasta möödumisel (niisiis teise ajakorra algul) võis mõisnik juba senistele rentnikele talu üles öelda. Vabaks jäänud taluga võis mõisnik teha, mida ise vajalikuks pidas. Kuue esimese aasta jooksul, s. t. kahe esimese ajakorra ajal, ei võidud rendilepingut sõlmida ainult raha või vilja alusel. Rendi väärtusest pidi tasutama kolm osa teos, üks osa rahas, viljas või muus. Kes aga olid pikemaajalise lepingu sõlminud, nende kohta see maksev polnud. Peremehed, kes olid olnud 6 aastat rentnikud, said kätte kõik õigused, mida seadus lubas. Need aga, kes juba esimese kolmaastaku algul olid sõlminud pikaajalise lepingu, said kõik õigused kätte kolme aasta möödumisel. Samal viisil läksid uuele korrale ka järgnevad peremeeste aastasektsioonid, välja arvatud 7. ja 8. aastasektsioon, kes saavutas kohe samad õigused, mis teised teise ajakorra algul. Mis puutub taluteenijasperesse ja mõisainimestesse, siis laienesid ka nende õigused järk-järgult, nagu seaduses oli üksikasjalikult ette nähtud. 14 aastat pärast seaduse väljakuulutamist ehk 11 aasta möödumisel talurahva astumisest nn. esimesse ajakorda, s. t. 1831. aastaks oli Eestimaa talurahvaseadus maksev täies ulatuses.

7. 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse tähtsusest

1816. a. Eestimaa talurahvaseadus ei jäänud üksiknähtuseks. 1817. a. toimus talurahva vabastamine Kura- ja 1819. a. Liivimaal ning põhiliselt samasugustel tingimustel kui Eestimaalgi. Siinsetes provintsidest algas mõisniku ja talurahva vahekorras ametlikult uus lehekülg. Kui XVIII saj. seisis talupoeg mõisniku piiramatul võimu all ja XIX saj. algul sai mõningad õigused, tema koorimised tulid reguleerimisele ja talle püüti tagada ka püsivamat maa kasutamist, siis nüüd oli talupoeg isiklikult vaba, maa aga kuulus täielikult mõisnikule. Selle kasutamise tingimused määrati nn. vaba kokkuleppe korras, kus mõisnik oli igati tugevamaks pooleks. Eestimaa talurahvaseadus oli valminud selle tähe all, et talurahva olukord nüüd kindlasti paraneb. Seda kinnitas kindralkuberner ka oma ulatuslikus aruandes keisrile 1815. a. novembris. Ta rõhutas, et talupoeg ei jää maata, sest mõisnik vajab tööjõudu, mida võrreldes maaga on pealegi suhteliselt vähe. Talupoja

tööind tõusvat, kuna ta on isiklikult vaba ja võib endale koguni kinnisvara soetada. Uues olukorras pidi kasvama ka talupoja haridus.³⁶⁸ Täiesti positiivselt suhtus Balti provintside talurahva vabastamise seadustesse vana pärisorjuse vastu võitleja Merkel. Oma teoses «Vabad lätlased ja eestlased» võrdles ta siinsete talupoegade uut õiguslikku olukorda sellega, mis oli fikseeritud Roseni deklaratsioonis 1739. a., ja leidis, et vahe on vägagi suur.³⁶⁹

Merkel ei püüdnud lähemalt analüüsida seaduste võimalikke tagajärgi talurahvale, lootes ilmselt, et isikliku vabaduse tingimustes paraneb ka nende majanduslik olukord. Jaatavalt suhtusid esialgu ka dekabristid siinsetesse ümberkorraldustesse.³⁷⁰ N. J. Turgenjev oli ülirohke, saanud 1816. a. suvel Hamburgi ajalehtedest teada, et orjus Eestimaa hävitatakse. Ta kahetses ainult, et eesti-maalased andsid esimese eeskju ja mitte venelased.³⁷¹

Kuid siis hakkasid üha enam kostma kriitilised hääled. Juba Petri oli omal ajal rõhutanud tõelise omandi tähtsust talupojale. «Vabadus ilma omandita ei ole midagi.»³⁷² «Talupoeg peaks olema põllu omanik, põllu saak peaks kuuluma temale, ta lapsed peaksid võima tema omandit pärida, ja ainult siis saavutaks talupoeg jõukuse.»³⁷³

1816. a. koostati märgukiri riiginõukogus läbivaatamisel oleva Eestimaa talurahvaseaduse kohta, milles kinnitati, et selle alusel talurahva olukord halveneb, sest kaotades maa, langeb talupoeg mõisniku piiramatu meelevalda alla.³⁷⁴ Muutusi ka dekabristide seisukohad, kes ise teatavasti võitlesid pärisorjuse kaotamise eest. Juba 1820-ndate aastate algul mõistis P. J. Pestel teravalt hukka siinse talurahva maata vabastamise.³⁷⁵ Kriitilise hoiaku võtsid järgnevalt ka teised dekabristid.

O. W. Masing kirjutas 1820. a., et 1819. a. (loomulikult ka 1816. a.) talurahvaseadus on «...täiusliku jesuitismi kõige täiuslikum produkt...».³⁷⁶ 1816. a. Eestimaa (aga samuti ka 1819. a. Liivimaa) talurahvaseaduse kriitikal oli kasvav jõud eriti seetõttu,

³⁶⁸ Сборник исторических материалов, стр. 342—345.

³⁶⁹ G. Merkel. Die freien Letten und Ehsten. Leipzig, 1820, S. 340—346.

³⁷⁰ С. Г. Исаков. Декабристы и реформы 1816—1819 гг. в Прибалтике. Eesti NSV Ajaloo küsimusi V. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 223. Tartu, 1968, lk. 56.

³⁷¹ С. И. Исаков, op. cit., стр. 24.

³⁷² J. Chr. Petri. Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht, I. Bd., S. 167.

³⁷³ J. Chr. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder Historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. I th., S. 453.

³⁷⁴ Ю. Ю. Какх. Составленная в 1816 году записка об «Освобождении эстляндских крестьян». — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühis-konnateaduste seeria. 1957, nr. 1.

³⁷⁵ Põhijooni majandusliku mõtte arengust Eestis XIX sajandil, lk. 63.

³⁷⁶ Sealsamas, lk. 81.

et suurema osa talurahva majanduslik olukord tõepoolest halvenes, mis kajastus ka kaasaegsete autorite töödes.³⁷⁷

1840-ndate aastate algul kinnitas isegi Eestimaa rüütelkonna komitee poolt määratud komisjon, et maad on võtnud mitte ainult talurahva vaesumine ja tema viletsuse kasvamine, vaid ohustatud on koguni tema eksistents.³⁷⁸

Teravalt kritiseerisid Baltimaade talurahva vabastamise moodust vene revolutsioonilised demokraadid A. J. Herzen ja N. P. Ogarjov. Viimane rõhutas, et Balti kubermangude talurahva vabastamine viis siinsed talupojad mõisnike tingimusteta rõhumise alla seaduslikul alusel. Venemaa talupoeg tuleb vabastada maaga ja selline meeleolu ühtlasi laiendati Balti kubermangudele.³⁷⁹ Balti ajaloolane O. v. Rutenberg kinnitas, et vabaklastuile saabus esialgu olukord, mis oli peaaegu halvem kui pärisorjus.³⁸⁰

V. Blagoveštšenski arvates sai talupoeg vabaduse all ainult selle «...välise vormi...».³⁸¹ Nagu kokkuvõtteks ütleb E. Vilde «Kuidas võis talupoeg vaba olla, kui ta ainult mõisniku armust elas ja sellest armust elama pidi, sest et tal muud valida polnud. Ja kuidas võis ta vaba olla, kui ta üle mõistsid kohut needsamad, kes tema peale kaebasid, kui talle seadust tegid needsamad, kes tema üle valitsesid.»³⁸² Ja kes oli siis vastutav sellise olukorra eest? Loomulikult Eestimaa rüütelkond. Talurahvaseadus oli kindlustanud, nagu juba märgitud, väga tugevad positsioonid just temale ja andnud talle vabad käed tegutsemiseks. Aga seadus ei kohustanud kõike seda kasutama. Seadusele andis hinge sinne rüütelkond. Eestimaa rüütelkond ei taotlenud aga selle seaduse kaudu talurahva olukorra parandamist, ka mitte üleminekut kapitalistlikele meetoditele põllumajanduses, vaid kujunenud olukorras feodaalse ekspluateerimise jätkamist ajakohasemate, tõusvast kodanlikust ühiskonnast pärinevate juriidiliste põhimõtete alusel.

³⁷⁷ Vt. A. v. Hueck, op. cit., S. 180, 181; K. Bruiningk, Vortrag über bäuerliche Verhältnisse. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 4. Bd., 1. Heft. Dorpat u. Moskau, 1841, S. 47.

E. Uexküll. Versuch einer Darstellung einiger Verhältnisse der Bauer in einem Theile unserer Ostsee-Provinzen im Allgemeinen, und des Gegenwärtigen der Pächter ins Besonderen. L. J. d. L. 9. Bd., 4. St. Dorpat, 1836, S. 465—466.; J. Johnson. Abhandlungen an und zu der Veranschlagung der Bauer-ländereien in Livland und Curland. Mitau, 1835. Rida omaaegseid andmeid ja hinnanguid on ära toodud J. Kahki töös «Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Tallinn, 1969, S. 165—173.

³⁷⁸ G. v. Brevern. Erinnerungen aus seinem Leben und an die Anfänge der zweiten Agrarreform in Estland 1839 bis 1842. Reval, Leipzig, 1907, S. 93.

A. v. Gernet, op. cit., S. 169.

³⁷⁹ «Kolokol», 15. det. 1858.

³⁸⁰ Otto v. Rutenberg. Geschichte der Ostsee-provinzen Liv-, Esth- und Kurland. 1. Bd., Leipzig, 1859, S. VIII.

³⁸¹ [V. T. Blagoveštšenski]. Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal. Tallinn, 1959, lk. 56.

³⁸² E. Vilde. Kui Anija mehed Tallinnas käisid. Tallinn, 1960, lk. 215.

Mõisnik võis ju rendilepingu sõlmida kergematel või raskematel tingimustel, kuid tema kui ekspluataator ei läinud talupoja elu kergendamise teele. Kasutades seadusega temale tagatud võimalusi, asus ta, silmas pidades oma huve, pealetungile, kusjuures teda eriti stimuleeris uus suund mõisamajanduses XIX saj. teisel veerandil. Mõisniku majanduslikust agressiivsusest sõltus aga põhiliselt talurahva olukord.

XI. EESTIMAA PÖLLUMAJANDUS JA TALURAHVA OLUKORD UUE TALURAHVASEADUSE KEHTIMISE TINGIMUSTES XIX SAJ. 2. VEERANDIL

1. Uus etapp tööstuses Eestimaa majandusliku arengu üldsuuna iseloomustajana

Eestimaa majanduse kui terviku, samuti ka põllumajanduse edasiarengu perspektiivide mõistmise seisukohalt on otstarbekohane iseloomustada mõningaid toleaegse tööstuse arengu jooni.

Nagu juba nägime, tekkisid siin tsunftiliste ettevõtete kõrval tsunftivälised ettevõtted ja manufaktuur. See suund süvenes XIX saj. kahel esimesel aastakümnel. Uus etapp tööstuse arengus algas aga XIX saj. 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel üleminekuga vabrikutööstusele, aluse rajamisega hilisemale kapitalistlikule suurtööstusele. Selle kõrval tekkis ka mitmeid vähemaid tsunftiväliseid ja manufaktuurse iseloomuga ettevõtteid. Käsitöö positsioon aga nõrgenes. Vabrikutööstuse tekkimine näitas selgesti, kuhupoole liigub Eestimaa majandus ja kuhu ta minema pidigi.

Nimekamad ettevõtted, mis asutati 1820-ndatel, 30-ndatel ja 40-ndate aastate algul, olid järgmised.

1. 1820. a. paiku asutas kaupmees P. Momma Narva kalevivabrik, mis töötas Narva kose jõul ja oli suurtööstuse esimeseks esindajaks Eestis.³⁸³ 1829. a. kasutati siin 30 kudumistelge, tööliste arv ulatus 133-ni, toodanguks oli 30 000 arssinat kalevit ja 1800 baika-tekki.³⁸⁴

1836. a. läks ettevõtte aktsiaseltsi «Narva Manufaktuuri Kompanii» kätte, mis aga ei suutund kindlustada vabrikule vajalikku edasiarengut. 1845. a. läks vabrik müügi teel Peterburi pankuri parun A. Stieglitzi omandiks. See ehitas vabriku ümber, võttis tarvitusele uued masinad ja aurujõu ning pani ettevõtte N. Peltzeri juhtimisel mõned aastad hiljem uuesti käima ca 700 töölisega.³⁸⁵

³⁸³ R. Renter. Suurtööstuse tekkimine ja arenemine Eestis. Tallinn, 1958, lk. 16.

³⁸⁴ Eesti NSV ajalugu. 1. kd., lk. 640.

³⁸⁵ Sealsamas ja С. Петров. Город Нарва. СПб., 1901, стр. 431—440.

Maakond, kihelkond	1710—1719				1720—1729				1730—1739				1740—1749				1750—1759				1760—1769				1770—1779				1780—1789				
	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	
HARJUMAA																																	
Jõelähtme	(5)34	(5)162	(5)81	(5)81	75	457	259	198	155	612	362	250	216	(9)831	(8)510	(7)131	187	1017	772	245	233	1103	818	285	234	1245	736	509	257	1170	980	190	
Kuusalu	(8)111	(8)607	(8)371	(8)236	107	628	363	265	211	718	473	245	221	(7)638	(7)460	(7)178	226	(4)737	(4)539	(4)198	(7)169	(8)1350	(8)921	(8)429	(6)297	(8)1506	(8)1060	(8)446	393	1992	1671	321	
Harju-Jaani	(6)64	(6)423	(6)191	(6)232	124	641	360	281	186	651	396	255	(1)24	(1)155	(1)76	(1)79	225	(4)420	(4)365	(4)55	264	(8)888	(8)550	(8)338	(7)228	(8)1134	(8)648	(8)486	325	1496	1131	365	
Jüri	(7)838	(5)307	(5)226	(9)150	1151	605	546	289	1279	699	580	(8)310	(8)1421	(8)978	(8)449	336	1248	1007	241	436	1209	857	352	321	1451	1042	409	312	1627	1515	112		
Kose	(8)144	(8)1003	(8)293	(8)710	160	990	530	460	327	1038	551	487	300	1621	1065	556	342	1979	1484	495	436	1900	1251	649	475	2126	1478	658	492	2348	2018	330	
Rapla	(8)144	(8)1003	(8)293	(8)710	160	990	530	460	327	1038	551	487	300	1621	1065	556	342	(4)962	(4)707	(4)255	(1)46	(7)1691	(7)1034	(7)657	(8)475	(8)2225	(8)1093	(8)1133	606	3094	2310	784	
Hageri	(8)144	(8)1003	(8)293	(8)710	160	990	530	460	327	1038	551	487	300	1621	1065	556	342	1891	1245	646	405	1827	1188	639	438	2095	1374	721	487	2442	1893	559	
Juuru	(5)56	(8)486	(5)189	(5)114	210	1099	734	365	358	1066	650	416	254	1361	789	572	246	1645	989	656	369	1509	899	610	355	1927	1144	783	367	2072	1634	438	
Nissi	553	1094	(8)239	(8)727	210	1099	734	365	358	1066	650	416	215	942	583	359	215	1143	572	571	266	1118	698	420	337	1332	975	357	306	1535	1190	345	
Keila	553	1094	(8)239	(8)727	210	1099	734	365	358	1066	650	416	215	942	583	359	215	1143	572	571	266	1118	698	420	337	1332	975	357	306	1535	1190	345	
Harju-Madise	(8)166	(8)555	(7)139	(7)344	(6)223	(6)1356	(6)566	(6)790	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	
Risti	(8)166	(8)555	(7)139	(7)344	(6)223	(6)1356	(6)566	(6)790	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	
VIRUMAA																																	
Jõhvi	(1)99	(3)59	795	(6)195	(6)328	(8)342	1226	579	647	(7)206	1909	642	1267	(9)324	1799	1067	732	361	1771	871	700	505	2216	1257	959	657	3297	2483	814				
Iisaku	(1)99	(3)59	795	(6)195	(6)328	(8)342	1226	579	647	(7)206	1909	642	1267	(9)324	1799	1067	732	361	1771	871	700	505	2216	1257	959	657	3297	2483	814				
Vaivara	(1)99	(3)59	795	(6)195	(6)328	(8)342	1226	579	647	(7)206	1909	642	1267	(9)324	1799	1067	732	361	1771	871	700	505	2216	1257	959	657	3297	2483	814				
Lüganuse	(1)99	(3)59	795	(6)195	(6)328	(8)342	1226	579	647	(7)206	1909	642	1267	(9)324	1799	1067	732	361	1771	871	700	505	2216	1257	959	657	3297	2483	814				
Viru-Nigula	(7)162	(7)895	(4)199	(4)335	277	1414	542	872	(7)337	1661	(4)307	(4)197	(7)290	1875	(8)1235	(8)275	426	1915	(9)1541	(9)145	504	1939	1562	377	521	2145	(9)1814	93	472	2099	2222	123	
Haljala	(7)162	(7)895	(4)199	(4)335	277	1414	542	872	(7)337	1661	(4)307	(4)197	(7)290	1875	(8)1235	(8)275	426	1915	(9)1541	(9)145	504	1939	1562	377	521	2145	(9)1814	93	472	2099	2222	123	
Rakvere	(7)162	(7)895	(4)199	(4)335	277	1414	542	872	(7)337	1661	(4)307	(4)197	(7)290	1875	(8)1235	(8)275	426	1915	(9)1541	(9)145	504	1939	1562	377	521	2145	(9)1814	93	472	2099	2222	123	
Kadrina	(8)290	(8)1278	(8)420	(8)858	265	1640	682	958	(4)111	(4)569	(4)350	(4)219	(7)257	(7)1119	(7)753	(7)360	353	(4)520	(4)426	(4)44	(3)102	(9)1162	(9)861	(9)1162	(8)601	(8)2286	(8)1635	(8)651	427	364	1668	1391	277
Viru-Jaagupi	(8)290	(8)1278	(8)420	(8)858	265	1640	682	958	(4)111	(4)569	(4)350	(4)219	(7)257	(7)1119	(7)753	(7)360	353	(4)520	(4)426	(4)44	(3)102	(9)1162	(9)861	(9)1162	(8)601	(8)2286	(8)1635	(8)651	427	364	1668	1391	277
Väike-Maarja	(8)166	(8)555	(7)139	(7)344	(6)223	(6)1356	(6)566	(6)790	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	
Simuna	(8)166	(8)555	(7)139	(7)344	(6)223	(6)1356	(6)566	(6)790	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	
JÄRVAMAA																																	
Ambla	412	1233	421	812	223	1300	708	592	302	1346	903	443	367	1633	1168	465	370	1842	1523	319	416	1922	1440	482	462	2124	1487	637	510	2141	1966	175	
Järva-Madise	412	1233	421	812	223	1300	708	592	302	1346	903	443	367	1633	1168	465	370	1842	1523	319	416	1922	1440	482	462	2124	1487	637	510	2141	1966	175	
Järva-Jaani	(6)54	(5)558	(5)138	(5)198	123	672	359	313	(4)60	(3)288	(3)139	(3)149	154	802	501	301	185	959	750	209	227	975	628	347	241	1166	597	569	265	1227	951	276	
Koeru	(6)54	(5)558	(5)138	(5)198	123	672	359	313	(4)60	(3)288	(3)139	(3)149	154	802	501	301	185	959	750	209	227	975	628	347	241	1166	597	569	265	1227	951	276	
Paide	(3)63	(3)304	(3)181	(3)123	243	999	616	383	287	1275	889	386	314	1545	1123	422	321	1224	865	359	233	1129	788	341	263	1193	805	388	293	1402	1190	212	
Anna	(4)90	(2)28	(2)14	(7)237	(9)188	(7)84	69	343	153	190	63	342	188	154	69	342	188	154	69	342	188	154	69	342	188	154	69	342	188	154	69	342	
Peetri	(4)90	(2)28	(2)14	(7)237	(9)188	(7)84	69	343	153	190	63	342	188	154	69	342	188	154	69	342	188	154	69	342	188	154	69	342	188	154	69	342	
Türi	88	386	138	248	291	952	629	323	(1)25	(3)353	267	314	1670	1048	622	356	1972	1728	244	399	1845	(9)1160	(9)491	453	1996	1415	581	510	2049	1835	214		
LÄÄNEMAA																																	
Vigala	(5)27	(4)203	(4)75	(4)128	(7)70	637	182	455	178	762	120	642	147	1046	373	673	219	(4)383	(4)238	(4)145	242	(8)810	(8)483	(8)327	(6)144	(8)931	(8)425	(8)506	298	1380	888	492	
Märjamaa	(5)27	(4)203	(4)75	(4)128	(7)70	637	182	455	178	762	120	642	147	1046	373	673	219	(4)383	(4)238	(4)145	242	(8)810	(8)483	(8)327	(6)144	(8)931	(8)425	(8)506	298	1380	888	492	
Kullamaa	311	673	(8)227	(8)356	161	700	417	283	259	910	457	453	280	1220	765	455	329	1172	716	456	442	1195	738	457	(9)222	1419	733	686	317	1527	1012	515	
Kirbla	311	673	(8)227	(8)356	161	700	417	283	259	910	457	453	280	1220	765	455	329	1172	716	456	442	1195	738	457	(9)222								

2. Kalevivabrik, mille ehitas välismaalane G. Schwartz Joala mõisa omanikult Peterburi 1. gildi kaupmehelt B. Cramerilt renditud alale Georgi saarel Narva külje all. Rahanduslikku abi sai Schwartz riigilt ja Cramerilt. Vee jõul töötav ettevõtte alustas tegevust 1822. a. 1826. a. töötati siin 41 kudumisteljel, töölisi oli 169 ja toodang ulatus sama aasta 2. poolel 11 549 arssinani.³⁸⁶ 1827. a. veebruaris põles maha vabriku peahoone. Samal aastal ehitas Schwartz ettevõtte hea kindlustussumma abil uuesti üles, võttes kasutusele ka aurujõu. Töö algas uuesti 1828. a., kasutati nii vee- kui aurujõudu. Kudumistelgi oli siis 46, töölisi ühes meistritega 272, aastas toodeti 36 287 arssinat kalevit.³⁸⁷ 1829. a. langes toodang 33 460 ja 1831. a. 28 847 arssinani.³⁸⁸ Toodangu vähenemine oli ilmselt seotud turustamisraskustega. 1832. a.,³⁸⁹ pärast seda kui Schwartz oli vabriku Cramerile üle andnud ja ise üsna suure riigivõla-koorma all välismaale siirdunud, läks vabrik sulgemisele.³⁹⁰

3. Kalevivabrik, mille ehitas Narva 2. gildi kaupmees J. Nüsser 1825. a. lõpul ja 1826. a. algul Joala mõisa alale, mille samuti rentis Cramerilt. Töö algas siin 1826. a. keskel.³⁹¹ Vabrik töötas 23 kudumisteljega, töötajaid oli 109. 1827. a. septembri aruande järgi oli töötajaid 110 ning toodang ulatus sel aastal 7500 arssinani.³⁹² Võime arvata, et aastane toodang oli tunduvalt suurem, aga samal ajal ikkagi vähem kui kahel eelmainitud vabrikul. Ettevõtte likvideeriti 1830. a.³⁹³

4. Kalevivabrik Kärkla mõisas Hiiumaal, mille ehitamist alustasid 1829. a. kohalikud mõisnikud K. ja E. Ungern-Sternbergid. Töö algas 1831. a. ja kohe aurujõu kasutamiseega. Mainitud aastal oli kudumistelgi 16, töölisi 140, 1 direktor ja 3 meistrit, toodang ulatus 3250 arssinani. 1833/34. a. töötati juba 37 kudumisteljel, meistrite arv oli tõusnud viieni, töölisi oli 233 ja toodang tõusis 14 019 arssinani.³⁹⁴ Vabrik läks edukalt tõusuteed. 1838. a. aruande järgi oli kasutusel juba 47 kudumistelge, töölisi oli 352, direktoreid 1, meistreid 6 ja selle 2. Toodang ulatus 30 427 arssinani.³⁹⁵ Ametimehed olid tollal kõik välismaalased, töölisel aga kohapealt palgatud. Vabrik sai vajaliku villa Unger-Sternbergidele kuuluvalt meriino lammastelt, osa villa osteti siiski mujalt. Toodang realiseeriti osalt Eesti- ja Liivimaal, osalt Peterburis. Kärkla vabriku

³⁸⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim., I₁, sü. 22 G, l. 43.

³⁸⁷ Sealsamas, l. 131.

³⁸⁸ Sealsamas, l. 214.

³⁸⁹ O. K a r m a. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn, 1963, lk. 68.

³⁹⁰ Eesti NSV ajalugu. I kd., lk. 640.

³⁹¹ ENSV RAKA, f. 29, nim., I₁, sü. 22 G, l. 61.

³⁹² Sealsamas, l. 95.

³⁹³ O. K a r m a, op. cit., lk. 66.

³⁹⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim., I₁, sü. 22 G, l. 163, 308.

³⁹⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim., I₁, sü. 3319, l. 121.

asutamine viis Hiiumaa väliskaubanduslike sidemete tugevdami-
sele ja Suursadama tegevuse laiendamisele.

5. Äädika ja pliisuhkru tootmise ettevõtte rajati 1828. a. Peter-
buri 2. gildi kaupmehe G. Gerdani poolt Narva lähedale Riig
(Vaasovi) mõisasse (nn. Gerdanhausenisse). Mainitud aastal töö-
tas siin 18 inimest, äädikat valmistati 1400 okshofti ja pliisuhkrut
3200 puuda.³⁹⁶ 1831. a. võeti siin tarvitusele aurukatel. 1836. a. töö-
tas ettevõttes 1 meister, 1 ülevaataja ja 24 töölisi, toodang oli olu-
liselt kasvanud. Ettevõtte andis 2000 okshofti äädikat ja 9400 puuda
pliisuhkrut.³⁹⁷

6. Äädika ja pliisuhkru tootmise ettevõtte asutati 1830. a. 3.
gildi kaupmehe G. Eggersi poolt Tallinna lähedale Charlottenthali.
Ettevõtte oli väike. Mainitud aastal töötas selles 1 laborant, 1 abi
ja 9 töölisi, toodanguks oli 60 okshofti äädikat ja 1200 puuda pliisuhkrut.³⁹⁸ 1836. a. töötas siin 1 valitseja, 2 meistrit ja 8 töölisi,
toodanguna anti 110 okshofti äädikat ja 3100 puuda pliisuhkrut.³⁹⁹
1847. aastaks oli ettevõtte aga mõnel määral laienenud, nagu on
näha toodangust: 320 okshofti äädikat, 8900 puuda pliisuhkrut, 300
puuda halet, 40 puuda rohelist värvi, 900 puuda kollast värvi ja
1300 puuda valget värvi.⁴⁰⁰

7. Äädika ja hale tootmise ettevõtte asutati 1830. a. Narva-Jõe-
suhu Peterburi 1. gildi kaupmehe J. Lüderti poolt. 1834. a. töötas
siin ühe välismaise direktori juhtimisel 24 töölisi, äädikat toodeti
3500 okshofti ja halet 1900 puuda.⁴⁰¹ 1843. a. võeti kasutusele auru-
jõud.

8. Sitsi värvimise ja trükkimise ettevõtte asutati 1830. a. Kud-
rukülla Narva jõe suudmealal. See kuulus Sveitsi kodanikule
Joh. Bornhauserile. Töölisi oli mainitud aastal 17, kes töötasid
8 laual 4 meistri juhtimisel. Kalanderpess, muustrükkimismasin
ja muud mehhanismid pandi käima hobujõul. Toodang ulatus mai-
nitud aastal 220 tükinä 38 arssinat, s. t. kokku 8360 arssinat.⁴⁰²
1839. a. trükiti juba 25 laual, töötajaid oli 73, nendest 2 sakslast
ja 3 šveitslast. Sitsi värviti ja trükiti kokku 3200 tükki.⁴⁰³ 1843. a.
mindi üle aurujõu kasutamisele.⁴⁰⁴

9. Tallinna külje alla, Ülemiste järve lähedale asutati paberiv-
abrik, mis alustas tööd 1838. a. ja kuulus endisele Röpina paberiv-
fabriku direktorile Joh. W. Donatile. Selle kaugeks eelkäijaks oli

³⁹⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1_I, sü. 22 G, l. 108—109.

³⁹⁷ Sealsamas, nim. 1_{II}, sü. 3319, l. 73.

³⁹⁸ Sealsamas, nim. 1_I, sü. 22 G, l. 194.

³⁹⁹ Sealsamas, nim. 1_{II}, sü. 3319, l. 170.

⁴⁰⁰ Sealsamas, sü. 3320, l. 16.

⁴⁰¹ Sealsamas, nim. 1_I, sü. 22 G, l. 161—162, 348.

⁴⁰² Sealsamas, l. 165—166.

⁴⁰³ Sealsamas, nim. 1_{II}, sü. 3319, l. 191.

⁴⁰⁴ Eesti NSV ajalugu. 1. kd., lk. 642.

1664. a. asutatud paberiveski Härjapea jõel Ülemiste lähedal. 1838. a. käikuläinud paberivabrik oli hästi varustatud mitmesuguste mehhanismidega (4 hollandrit, 12 pressi, 2 silendamishaamrit, 1 lõikamis-, 1 käärimis-, 1 valtsimis-, 1 kaltsutükeldamisraasin, 1 hüdrauliline pump). Vabrik käis vee ja auru jõul. Tööjõuna leidsid siin algul rakendamist 2 meistrit, 1 mehhaanik ja 102 töölit. 1839. a. valmistas ta mitmesugust paberit (kirjutus-, trüki-, noodi-, «cardus-», pakkimis-, brošüüri-, «median-», makulatuur-) ja pappi (seejuures ka katusepappi) — kokku 13 292 riisi. Toodang leidis kasutamist osalt kohapeal, osalt aga Venemaal ja ka Soomes.⁴⁰⁵

10. Tikuvabrik Charlottenthalis alustas tööd 1838. a. ja kuulus G. Eggersile. Maimitud aastal töötas siin 1 meistri juhtimisel 4 töölit ja 14 last, valmistati 380 kasti tikke igas 160 000 tikku. 1839. a. töötas siin ühe meistri juhtimisel 6 töölit ja 13 last, toodang ulatus 480 kastini, 1843. a. aga 2200 kastini. Toodang realiseeriti osalt Tallinnas, osalt aga Venemaal — Peterburis, Moskvas, Pihkvas, Novgorodis.⁴⁰⁶

11. Auru jõul käiv saeveski Narva-Jõesuus, mis alustas tööd 1838. a., kuulus prantslasele Joussonile. 1848. a. oli selles 25 töölit, aastas saeti ca 18 000 palki.⁴⁰⁷

12. Metallitöötlemise ettevõtte Tallinnas alustas tööd 1842. a., asutatuna 1. gildi kaupmehe C. F. Gahlnbäcki ja 2. gildi kaupmehe A. Meyeri poolt. 1847. a. töötas siin 1 välismaalasest meistri juhtimisel 16 oskustöölit (valajad, tiserid, sepad) ja 10 õpipoissi. Ettevõtte toodang on vägagi huvipakkuv. Kui 1842. a. etendas üsna olulist osa naelte tootmine, siis 1847. a. valmistati ettevõttes juba 8 rehõpeksumasinat, 8 tuulamismasinat, 3 külvimasinat, 6 hekslimasinat, peale selle raudahje, pliite, kaminaid, metallist matuse- tarbeid, sahu jne.⁴⁰⁸ Põllumajandusmasinate ja põllutööriistade tootmine oli põllumajanduse seisukohalt muidugi olulise tähtsusega.

Ülalesitatud ettevõtete kõrval tekkisid antud aja piirides veel mitmed teised väikeettevõtted, mille kohta esialgu andmed on veel napid. Siia kuulus näiteks 1827. a. 2. gildi kaupmehe G. Krongi poolt Charlottenthali asutatud sitsi värvikoda, kaupmees G. St. Hindreuse poolt 1835. a. Lihulasse asutatud «kübaravabrik», proviisor A. Neimandeli poolt 1838. a. Narva lähedale asutatud künla-, seebi- ja soodatehas, 2. gildi kaupmehe A. Meyeri poolt 1843. a. Tallinn—Haapsalu maantee äärde asutatud künla- ja seebivabrik jne.

⁴⁰⁵ R. K e n k m a a. Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuesti-asustamisest möödunud sajandil. — Vana Tallinn, lk. 28—48.

⁴⁰⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁₁ sü. 3319, l. 180, 204, 389.

⁴⁰⁷ Eesti NSV ajalugu. I. kd., lk. 645.

⁴⁰⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁₁, sü. 3319, l. 328.

Nagu eespool esitatud andmetest nähtub, tõusis 1820-ndatel, 30-ndatel ja 40-ndatel aastatel esile eriti kalevi tootmine, kuid selle kõrval oli edu muudelgi tööstusharudel (paberi-, keemia-, metalli, juba varem märgitud suhkrutööstus jne.). Tööstuse kasv tõi kaasa edasiste majanduslike sidemete tihenemise Venemaaga, sest seal, eriti Peterburis ja Moskvas, leidis realiseerimist siinse tööstustoodangu enamik ja sealt saadi ka olulisel määral toorainet.

Ettevõtete asutamisel etendas olulist osa kaubanduskapital (ka Ungern-Sternbergide rikastumisel oli kaubandusel oma koht) ja tähtis koht oli seal Venemaa kapitaliomanike investeringutel.

Kõnelemata sellest, et reas ettevõtete kasutati mitmesuguseid masinaid, tegi muutuse läbi ka ettevõtete energiasüsteem. Kui varematel aegadel kasutati energiaallikana peamiselt hobujõudu, siis nüüd leidis kasutamist veejõud (Narva kosk) ja 1828. a. peale aurujõud, mis avas tööstuse arenemisele hoopis uued perspektiivid. Võime märgata, et tööstuse arengus tekkis kaks tugevat keskust Eestimaa servadel — üks Narva ümbruses ja teine — läänes.

2. Uuele suunale ülemineku vajadus mõisamajanduses ja selle üldiseloos

Võrreldes tööstuse arengu tasemega 1820-ndatel ja 1830-ndatel aastatel, oli Eestimaa põllumajandus tunduvalt maha jäänud. Ka selle areng läks kapitalismi poole, kuid see toimus aeglaselt.

Nagu juba varem nägime, tekkis Eesti- ja Liivimaa põllumajanduses XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. aastakümnel mõningaid uusi püüdlusi ja taotlusi, kuid enamikult jäid need realiseerimata, kuna puudus sundiv vajadus. Uutele teedele minek oli siiski paratamatu ja see algas XIX saj. 2. veerandi algusega, kusjuures tugeva tõuke selleks andis vilja- ja viinahindade halvvenev konjunktuur.

Nagu näitavad Riia turu andmed, tõusid vilja- ja viinahinnad põhiliselt (kuigi mõningate kõikumistega) XVIII saj. 2. poolel ja XIX saj. 1. aastakümnel. Haripunkt saavutati XIX saj. 1. aastakümne teisel poolel. Kui näiteks a. 1761—1770 rukki sälitis maksis keskmiselt $37\frac{1}{2}$, odra sälitis $28\frac{1}{10}$ ja vaat viina $7\frac{7}{10}$ hõberubla, siis a. 1786—1790 olid vastavad hinnad 74, 59 ja $13\frac{2}{10}$, a. 1804—1805 — 95, 72 ja $15\frac{6}{10}$ ning a. 1806—1810 — 100, 82 ja $17\frac{5}{10}$ hõberubla. XIX saj. 2. aastakümne märgitses juba tunduvalt hindade langust. Nii maksis a. 1811—1815 rukki sälitis Riia turul keskmiselt 59, odra sälitis 40 ja vaat viina $10\frac{3}{10}$ hõberubla. A. 1816—1820 tõusid hinnad veidi, kuid ei saavutanud siiski 1806.—1810. a. kõrgtaset. A. 1816—1820 maksis näiteks rukki sälitis keskmiselt 86, odra sälitis 67 ja vaat viina 12 rubla hõbedas, 1820-ndad aastad näitavad uut langust. Nii maksis a. 1821—1825

sälitis rukist keskmiselt 51, sälitis otra 41¹/₄ ja vaat viina 8 hõberubla. A. 1826—1829 olid hinnad vastavalt 45¹/₄, 39¹/₂ ja 5¹/₂.⁴⁰⁹

Mis puutub Tallinna turgu, siis tegi see mainitud hindade dünaamika üldiselt kaasa. XVIII saj. 2. poole ja XIX saj. 1. aastakümne kohta tõusis rukki hind maksimaalsele tasemele 1808. ja 1809., odra ja viina hind 1808. aastal. Viina hinna püsivam langus algas 1814., rukkil 1818. ja odral 1819. aastaga. 1820-ndate aastate esimesel poolel langus üldiselt süvenes. 1820-ndate aastate 2. poolel näitasid aga viljahinnad Tallinna turul mõnel määral tõusutendentsi. Näiteks setvert rukist maksis 1826. a. 2 rbl. 73 kop. hõbedas, 1829. a. juba 3 rbl. 47 kop. Setvert otri maksis 1826. a. 2 rbl. 57 kop., 1829. a. aga 3 rbl. 37 kop. hõbedas. Kuid viinahinnad langesid. 1830. a. maksis vaat viina ainult 5 rbl. hõbedas. 1830. aastate 1. poolega algas aga Tallinna turul vilja- ja viinahindade püsivam tõus, mida näitavad järgmised andmed.⁴¹⁰

Aastad	Setverdi rukki keskmine hind hõbedas		Setverdi odra keskmine hind hõbedas		Vaadi viina keskmine hind hõbedas	
	Rbl.	Kop.	Rbl.	Kop.	Rbl.	Kop.
1825—29	3	28	2	94	6	57
1830—34	4	15	3	42	7	63
1835—39	5	08	4	28	8	52
1840—44	5	26	4	48	9	08
1845—49	5	57	5	13	7	55

Kõrgeima hinna saavutas rukis antud aja piirides 1846. a. 6 rbl. 59 kopikaga, oder samal aastal 6 rbl. 40 kopikaga. Viina hind oli kõrgeim 1841. a. — 12 rbl. 20 kop. vaat.⁴¹¹

Viljahindade langus turul oli tingitud põhiliselt teraviljakasvatuse laienemisest üsna mitmel maal, mis tegi seal impordi ülearuseks. Viinahindade langusele avaldas mõju viljahinna langus, kuid väga oluline tähtsusega siinsele viinale oli odava viina toodangu kasv Venemaal ja selle osatähtsuse tõus Peterburi turul. Hindade langus aetas siinse mõisamajanduse väga tõsiste probleemide ette, kuna see oli teatavasti rajatud just teraviljakasvatusele ja viinapõletamisele. Küsimus oli seda tõsisem, et siinsed mõisad olid rängalt võlgadega koormatud. Ja pealegi paistis tol ajal, et vilja-

⁴⁰⁹ H. v. Hagemester. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I Th. Riga, 1836, S. 26.

⁴¹⁰ R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval, 1853, S. 88.

⁴¹¹ R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland, S. 88; Uleavaatlik graafik viina ja rukki hindadest Eestimaal a. 1775—1850 vt. J. Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Tallin, 1969, S. 80.

ja viinahindade tõusu vähemalt niipea ette näha ei ole. Endine kõrgkonjunktuur paistis olevat vajunud jäädavalt minevikku.⁴¹² Et pankrotist pääseda, tuli leida uusi tuluallikaid, tuli põllumajandus reorganiseerida, et tema efektiivsust tõsta. Nimekamateks võitlejateks uute suundade eest olid Eestimaal XIX saj. 2. veerandil nii oma kirjutistega kui ka praktilise tööga (tuginedes sel puhul esijoones oma aja agronoomilisele kirjandusele) Kohila mõisnik Chr. v. Brevern Harjumaal, v. zur Mühlen Piirsalust Läänemaal ja O. v. Grünewaldt Koigi mõisast Järvamaal. Uus süsteem pidi haarama mõisamajanduse tervikuna. Uue tuluallika kindlustamiseks tuli üle minna meriino lammaste kasvatamisele. Tuli hakata kasvatama seni vähe levinud kultuure, nagu kartul, ristikkein jne. ning üle minna seniselt kolmepõllusüsteemilt viljavaheldusele, mitmeväljasüsteemile. Tuli rohkem rõhku panna karjandusele, et tagada põldude parem väetamine ja seega suurendada saagikust. Selleks oli vaja aga laiendada ja tugevdada söödabaasi, mida loodeti teha osalt ristikkeina ja kartuli kasvatamisega, osalt aga ka heina- ja karjamaade parandamisega.

3. Meriino lammaste kasvatamine

Meriino lammaste kasvatamine Eestimaal algas XVIII saj. viimasel veerandil ja seejuures vägagi tagasihoidlikult. Pioneeriks sellel alal võib pidada O. M. Rehbinderit, kes hiljemalt 1793. a. tõi Saksist 64 meriino lammast oma Imastu mõisasse Virumaal. 1808. aastal oli Imastus juba 1000 lammast. Kuna kohapeal vabrikuid ei olnud, siis läks vill müügiks Inglismaale. 1810. a. asutas G. Rehbinder teatavasti Virumaale Polli mõisa kalevimanufaktuuri, kus oma lammaste vill täielikult ära kasutati. 1814. a. ulatus Rehbinderile kuuluvates mõisates (Imastu, Polli, Udriku) meriinode arv 4000-ni ja villa saadi 18 000—24 000 naela aastas.

1811. a. rajas suurema lambakasvatuse Hiiumaale parun Ungern-Sternberg; 1814. a. ulatus temale kuuluvates Hiiu-Suuremõisa, Kärddla ja Soonlepa mõisates poolmeriinode (meriinode ja maalammaste ristand) arv 2000-ni, kellelt saadi villa 6600 naela. Kolmandaks uuesuunalise lambakasvatuse koldeks sai Kohila mõis Harjumaal, kus selle omanik Chr. v. Brevern alustas 1817. a. kohaliku päritoluga lammaste tõu parandamist Möglinist pärinevate meriinodega.⁴¹³ Kuid kahjuks puuduvad andmed tema karja suu-

⁴¹² Omaaegseid arvamusi hindade konjunktuurist vt. [A. v. Löwis] Ansichten über die Ursachen und wahrscheinliche Dauer der Wohlfeilheit aller Landeserzeugnisse, besonders mit Rücksicht auf Liv- und Ehstland nebst Anzeige einiger Abhilfe der jetzigen Bedrängnisse des Landmannes vorgeschlagenen Mittel. L. J. d. L. 1. Bd., 1. St. Dorpat, 1825.

⁴¹³ A. Hueck, op. cit., S. 271.

ruse ja villatoodangu kohta varasematel aastatel. Meriino lammaste kasvatamise intensiivistumine uute tuluallikate otsimise tingimustes algas Eestimaa mõisates ca 1820-ndate aastate keskel. Selle levikut soodustas villamüügi avardumine seoses kohalike kalevivabrikute asutamisega. Tähtsat osa villa realiseerimisel etendas 1840. a. Tallinnas avatud villaturg. Kui varasemad meriinode kasvatajad pidid tõulambaid välismaalt (peamiselt Saksamaalt) sisse tooma, siis suureks kergenduseks edaspidi sel alal oli sugulava rajamine valitsuse toetusel Harjumaale Oru mõisa, kus see tegutses kuni 1842. aastani.

Peenvillalammaste leviku tõusu algust signaliseeris uue meriinokarja toomine Saksamaalt Hiiumaale parun Ungern-Sternbergi poolt 1824. a. Temale järgnesid peatselt mitmed Eestimaa mõisnikud.⁴¹⁴ Esimest tõusuperioodi, mis kestis kuni 1840-ndate aastate alguseni, iseloomustavad järgmised andmed.⁴¹⁵

Aastad	Kasvandusi	Meriino lambaid
1826	19	7 314
1832	34	13 809
1834	53	18 748
1835	67	33 244
1836	100	44 765
1839	112	62 443
1841	134	93 820

Olgu märgitud, et võrreldes Liivimaaga võttis Eestimaa meriinokasvanduste arvu poolest juhtiva koha. Kui Liivimaal oli 1826. a. 20 kasvandust, seega enam kui Eestimaal, siis 1832. a. oli Liivimaal 32, 1834. a. 41, 1835. a. 57, 1836. a. 69 ja 1841. a. 106 kasvandust. 1839. a. aga ületas Liivimaa oma 120 kasvandusega Eestimaa. Mis puutub aga lammaste hulka, siis Liivimaa ületas siin Eestimaa antud aastatel, välja arvatud 1836. a., mil Liivimaal oli 40 104 meriinot Eestimaa 44 765 vastu.

Meriino lammaste kasvatamise edukale tõusule järgnes pärast 1841. aastat langus, mis oli tingitud osalt ebasoodsate kliimaatiliste tingimuste tagapõhjal esinevatest haigustest ja surevusest, osalt sööda nappusest ikaldusaastail, osalt villahindade langusest jne. Karjade arv langes kõige madalamale 1844. a., ulatudes siis 76-ni, lambaid oli aga kõige vähem 1845. a. — 51 241.⁴¹⁶ Mõnel pool on

⁴¹⁴ A. Hueck, op. cit., S. 272.

⁴¹⁵ Sealsamas, lk. 275 ja 1826. a. kohta ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 11.

⁴¹⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 1116, l. 111—112 ja 141—142.

arvatud, et uus tõus algas 1850-ndatel aastatel. Nagu näitavad arhiivandmed, ei pea see paika. Juba 1846. a. oli Eestimaa 79 karja 52 350 lambaga, 1848. a. aga 77 karja 56 558 lambaga.⁴¹⁷ Kõrgpunktiks meriino lammaste kasvatuses oli 1864. a., mil Eestimaal oli 184 karja ja 129 198 lammast.⁴¹⁸ Järgnevalt algas uus langus, mis oli seotud teiste põllumajandussaaduste hindade suhtelise paranemisega ühenduses nõudmise kasvamisega nende järele.

Meriino lammaste edukas kasvatamine nõudis peale mõningate muude tingimuste ka vastavaid looduslikke eeldusi.⁴¹⁹ Eestimaal polnud selles mõttes ühesugune ja meriino lammaste levik oli seetõttu ka eri maakondades ja koguni nende osades erinev. Üldiselt seisis Järvamaa esi- ja Läänemaa viimasel kohal, teise ja kolmanda koha pärast võistlesid Harju- ja Virumaa. Olukorra iseloomustamiseks konkreetsemalt olgu toodud alljärgnevad andmed meriino lammaste arvu kohta maakonniti.⁴²⁰

Aastad	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa
1838	16 094	17 970	21 394	11 784
1859	24 415	23 145	26 575	13 455
1864	32 063	34 073	40 456	22 006

Kui maakondade eri osi silmas pidada, siis oli näiteks 1864. a. paiku meriino lammaste kasvatus kõige enam levinud Lõuna-Järvamaal, millele järgnes Ida-Järvamaa, siis Lõuna-Harjumaa, Maa-Virumaa, Ranna-Virumaa ja Saare-Läänemaa. Nõrgemini oli see arenenud Lääne-Harjus, Alutagusel, Ranna-Läänemaal ja eriti Maa-Läänemaal. Igas maakonnas leidus mõisaid, kus meriinode kasvatuse oli võrreldes teistega vägagi silmapaistev. 1864. aastal olid eriti kaugele jõudnud järgmised mõisad (sulgudes on antud pügamisele tulnud lammaste arv): Harjumaal — Maardu (2025), Virumaal — Porkuni (2710) ja Rakvere (2106), Järvamaal — Ahula (2119), Läänemaal — Vigala (2070), Hiiu-Suuremõisa ühes Vilivalla ja Partsi mõisaga (1970) ja Kõrgessaare (1816).

Mis puutub saadavasse tulusse, mille nimel seda karjandusharu viljeldi, siis sõltus see lammaste arvust, villa hulgast ja hinnast. On märkimisväärne, et keskmiselt võetuna kasvas villa hulk ühelt meriinolt. Kui 1830-ndate aastate lõpul saadi ühelt meriinolt keskmiselt 2 naela või veidi üle selle, siis 1859. a. 2,41 ja 1863. a. 2,88 naela.⁴²¹

⁴¹⁷ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 1116, l. 164—165.

⁴¹⁸ Sealsamas, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 14.

⁴¹⁹ Vt. K. J o r d a n. Lambrise ramat. Tartu, 1840, lk. 1—17.

⁴²⁰ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 14.

⁴²¹ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 58.

Meriino lammaste kasvatamise esimesel tõsuperioodil saavutas villatoodang haripunkti 1841. a. 3507 puudaga, järgnevate langusaastate madalaimaks oli 1846. a. 2706 puudaga.⁴²² Edasiselt oli villatoodangult kõrgeim 1864. a. 9102 puudaga.

Suurem osa villast müüdi kohalikele kalevivabrikutele. Harjumaalt läks see peamiselt Sinti, Viru- ja Järvamaalt Narva, Läänemaalt Hiiu-Kärdlasse. Mõningail aastail ka eksporditi teatud osa villa. Selle hind oli aastate jooksul kõikum, mis sõltus mitmetest asjaoludest ja avaldas oma positiivset või negatiivset mõju lambakasvatusele. Villahindade dünaamikast olgu toodud mõningad näited.⁴²³

Aastad	Villa müügist saadud keskmine puuda hind rublades
1841	21,28
1843	19,38
1845	24,91
1846	19,16
1847	22,90
1848	18,58
1853	22,56
1861	25,00
1862	25,00
1864	22,50
1867	25,00

Teades aastase toodangu hulka ja keskmist puuda hinda, võib välja arvestada aastase toodangu rahalise väärtuse, kuid see ei tarvitse kokku langeda samal aastal saadud rahasummaga, sest aastatoodangust võis jääda midagi müümata või midagi võis tulla juurde eelmisel aastal müümata jäänud osana. Parimad aastad olid ikkagi 1860-ndad aastad. Nii ulatus 1861. a. kogutoodangu väärtus ca 167 000, 1864. a. ca 200 000, 1867. a. ca 220 000 rublani. Otsest müügist saadi 1864. a. näiteks 197 870 rubla ja 53 kopikat hõbedas.⁴²⁴ Sellest langes Harjumaale 46 261 rubla 32 kop., Virumaale 51 842 rubla 30 $\frac{1}{2}$ kop., Järvamaale 66 326 rubla 38 kop. ja Läänemaale 33 442 rubla 52 $\frac{1}{2}$ kop. Maardu sissetulek ulatus sel juhul 4053 rubla 86 kopikani, Porkuni oma 4117 rubla 20 kopikani, Vigalas saadi 3685 rubla, Kõrgessaarel 3640 rubla, Hiiu-Suuremõi-

⁴²² ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 1116, 130—165.

⁴²³ F. S a u k s. Lambakasvatus-saaduste turustamine XIX saj. Eesti- ja Liivimaal. — «Ajalooline ajakiri», 1938, nr. 3 ja 4, lk. 130 ja ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 63.

⁴²⁴ P. J o r d a n. Beiträge zur Statistik des Gouvernement Ehstland. 1. Bd. Reval, 1867, S. 67.

sas ühes Vilivalla ja Partsiga 3880 rubla 50 kopikat jne. Muidugi nõudis meriino lammaste pidamine ka kulusid nende esialgse soetatmise, seniste karjalautade parandamise või koguni uute ehitamise, karjuste palkamise jne. kujul. Aga sellest hoolimata pidi neist tulu tulema (ja aeg-ajalt üsna soliidseid summasid), sest muidu neid poleks peetud. Meriino lammaste kasvatamine Eestimaal püsis edukalt senikaua, kuni see oodatud tulu andis. Kui aga põllumajanduse teised harud muutusid tulusamateks, kahanes ka lambakasvatuse osatähtsus mõisamajanduses.

4. Kartulikasvatus

Mõningate andmete alusel tõi esimesed kartulid Ida-Baltikumi, nimelt Kuramaale, 1673. a. hertsog Jakob.⁴²⁵ Võimalik, et järgnevalt neid ka kasvatati, kuid selle kohta puuduvad andmed. Kindlad andmed kartulikasvatuse tulemustest Eestimaal koosta pärinevad alles XVIII saj. 2. poolest. Siis kasvatati aga seda kultuuri üpris tagasihoidlikult, peamiselt mõisaaedades. Kuid kasvatus laienes aegapidi. Kui 1782. a. saadi kogu kubermangus 764 tündrit mugulaid, siis 1797. a. 14 441 ja 1810. a. 25 284 tündrit. Andmed ei tarviis täpsed olla, suund on aga selge. Saakides oli muidugi (aastate viisi) kõikumisi ja veel 1817. a., nagu märgib Hueck, liikusid arvamused, et pole otstarbekas kartulikasvatuse kaudu teraviljalt jõudu ära võtta⁴²⁶ (kartul nõudis ju väetist). Kuid pärast mõningaid tagasilööke saadi 1822. a. ikkagi 29 169,89 tündrit kartuleid.

Tõsisema tähelepanu pööramine kartulile algab siiski XIX saj. 2. veerandil, kusjuures selle kasvatamine nihkub järk-järgult aiast põllule. Nii näiteks oli 1827. a. Harjumaal Uus-Riisiperes maha pandud 200, Harkus 80, Orul 260, Habajas 40, Kambil ja Raasikul 105 tündrit, Virumaal Tammikul 100, Sammal 70, Põlulas 90, Järvel 100, Kukrusel 50, Kulinas 50, Illukal 100, Mäetagusel 120 tündrit. Läänemaal Piirsalus 150, Kiideval 150, Ehmjas 50, Mõisakülas 40 ja Vigalas 40 tündrit. 1830-ndatel aastatel on kartulikasvatus juba täies hoos. 1835. a. saadi näiteks 601 281,83, 1836. a. 616 812,83, 1837. a. 586 268,53, 1838. a. 613 805,16 ja 1839. a. 618 776,75 tündrit. Halvad ilmastikutingimused vähendasid kartuli saagikust, kuigi külvipind suurenes. Nii pandi 1841. a. maha 109 084,40 tündrit, saadi 572 933,58 tündrit. 1842. a. olid vastavad arvud 138 576,60 ja 578 037,10 ning 1843. a. 148 327,73 ja 543 080,66. 1844. a. paranes olukord tunduvalt, pandi maha 174 359,69 ja saadi 725 279,33 tündrit. Järgnev aasta oli veelgi parem, pandi maha 185 944,48 tündrit ja saadi 830 395,81 tündrit. Tulid muidugi ka uued tagasilöögid,

⁴²⁵ Г. П. Строд. Переход от паровой системы земледелия к плодосмене. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Таллин, 1959, стр. 50.

⁴²⁶ А. Н у е ц к, *op. cit.*, S. 209.

näiteks 1849. a. pandi maha 185 944,48 tündrit, kuid kartuli ikalduse tingimustes saadi vaid 83 426,52 tündrit. 1855. a. saadi aga 181 221,72 tündrist 829 215,12 ja 1859. a. 176 091,48 tündrist 936 639,54 tündrit. Kõige edukamalt arenes kartulikasvatus Virumaal ja Harjumaal, siis Järva- ja Läänemaal või Lääne- ja Järva- maal. 1843. a. näiteks pandi kartuleid maha:

Harjumaal	41 354,21 tündrit
Virumaal	49 973,08 „
Järvamaal	33 212,96 „
Läänemaal	23 787,48 „

Kuigi kartulikasvatuse baasiks oli esialgu mõis, hakkas see 1830-ndatel aastatel hoogsamalt levima ka taludes. On huvitav, et kartulikasvatus hakkas hilisematel aastakümnetel taludes kiiremini levima kui mõisates. Kui näiteks 1840-ndate aastate algul oli mõisates mahapandud kartulite hulk tündrites talude suhtes nagu 2 : 1, siis 1860-ndate aastate 1. poolel nagu 1,5 : 1.

Mis stimuleeris siis kartulikasvatuse edukat levikut? Mõisama- janduses leidis kartul kasutamist loomasöödana meriino lammas- tele jne. Väga oluliseks sai aga selle kasutamine XIX saj. 2. vee- randi algusest (esialgu küll väga tagasihoidlikult) tulusa toor- ainenena viinapõletamisel. Rida mõisnikke, nagu Brevern⁴²⁷, Hage- meister⁴²⁸, Uexküll⁴²⁹, Uexküll-Güldenband⁴³⁰ jt., propageerisid oma kogemusi ja kalkulatsioone kirjasõnas. Uexkülli andmeil saadi ühele tündrimaale külvatud rukkist 6 seemne puhul 270, samale maa-alale mahapandud kartulitest sama seemne juures 936 toopi viina. Kümne seemne puhul aga annaks rukkis 450 ja kar- tul 1860 toopi.⁴³¹ Et sellise käegakatsutava kasu puhul mõisnike huvi kartuli vastu kasvas, oli arusaadav. Kartul leidis üha rohkem kasutamist ka toiduainena ja sel põhjusel ta hakkaski levima talu- des. Omaaegsete arvestuste kohaselt oli isegi tööjõu kasutamine kartulikasvatamisel tulusam kui rukki puhul. Inimene, kes 13 päeva tegeles kartulikasvatamisega, võis oma tööst sama kaua elada kui rukki puhul 40-päevasesst tööst.⁴³² Ja veel üks pluss — kartulikasva- tamine stimuleeris üleminekut viljavaheldusele, ja kuna oli vaja lisatööjõudu, siis palgati see kartulivõtmise hooaegadeks. Kartuli- võtjatele tasuti $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{12}$ osa võetud kartulite hulgast natuuras või rahalises väärtuses.

⁴²⁷ Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. L. J. d. L. 1. Bd., 3. St. 1825.

⁴²⁸ A. v. Hagemeister. Anleitung zur Branntweinsbrennerei aus Kar- toffeln. L. J. d. L. 2. Bd., 1 St. 1826.

⁴²⁹ Uexküll. Rechenkunst für Branntwein-brenner. Braunschweig, 1839.

⁴³⁰ Uexküll-Güldenband. Wie soll die Wirtschaft unserer Land- güter einst ohne Brandwein bestehen? L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 1. Bd., 2. St. 1838.

⁴³¹ Uexküll. Rechenkunst für Branntwein-brenner, S. 30.

⁴³² A. Hueck, op. cit., S. 210.

5. Ristikhein

Ristikhein on küll väga vana põllumajanduslik kultuur, kuid Euroopas hakkas see tõsisemalt levima alles XVIII saj. 2. poolel. Ja üsna peatselt järgnes ka propaganda tema heaks Ida-Baltikumis. Juba 1785. a. ilmus Kuramaa pastor F. J. Klappmeyerilt lätikeelne brošüür, kus soovitati punase ristikheina kasvatamist.⁴³³ XVIII saj. lõpul ilmus aga samalt autorilt ristikheina kasvatamise kohta uus töö, mis käsitles küsimust hoopis laiemalt.⁴³⁴ Uuesti valgustasid küsimust Friebe, lähtudes kõigepealt Liivimaast⁴³⁵, ja pastor H. Dullo, kes pidas esijoones silmas Kuramaad.⁴³⁶ Ristikheina tegelik kasvatamine algas Liivimaal XIX saj. 2. aastakümnel, Eestimaal aga kohe selle järel, pärast 1815. a., ja nimelt Tallinna Rae mõisas. Kauaks ta sinna püsima jäi, pole teada. 1820. a. paiku leidub seda Brevernile kuuluvas Kõisi mõisas Lõuna-Järvas ja XIX saj. 1. veerandi lõpul Grünewaldti andmeil Brevernile kuuluvas Kohila mõisas Harjumaal. 1826. a. paiku on ristikheina kasvatamine juba veidi enam levinud. Lõuna-Järvamaal külvati seda siis 20 tündrit. 1827. a. kasvatati ristikheina ka Samma ja Triigi mõisates Virumaal ja võib-olla mujalgi Eestimaal. 1830-ndatel aastatel laienes ristikheinakasvatus üsna üllatavalt. Nagu kinnitab O. v. Grünewaldt oma 1839. a. ilmunud kirjutises, kasvatati siis ristikheina 616 mõisast ja pastoraadist 180-s.⁴³⁷ 1840-ndatel aastatel edu jatkus ja seda hakati kasvatama ka talumaadel, kuigi esialgu tagasihoidlikult.

Ristikhein hakkas XIX saj. 2. veerandil levima kõigepealt seoses meriinode kasvatamisega mõisates, kuid omandas söödakultuurina peatselt laiemat tähendust. Ta hakkas levima kiiremini nende piirkondades, kus heinamaid oli vähe või need olid viletsad. Ka tööjõu seisukohalt oli ristikhein tasuvam kui metsahein. Brevern sai näiteks halvalt metsaheinamaalt 400 tööpäevaga 3000 leisikat, ristikheinaväljadelt 18000 leisikat heina,⁴³⁸ arvestamata seejuures veel heina kvaliteedi vahet. Eestimaal levis ristikhein kõige enam kubermangu keskosades, eriti Järvamaal ja oli Huecki andmeil XIX saj. 40-ndatel aastatel Eestimaal peaaegu enam levinud kui Liivimaal.⁴³⁹

⁴³³ Г. П. Строд. Переход от паровой системы земледелия к плодосмену Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, Таллин, 1959, стр. 50.

⁴³⁴ F. J. Klappmeyer. Vom Kleebau und von der Verbindung desselben mit dem Getreidebau mit Rücksicht auf die Landwirtschaft in Kurland und Liefland. 1.—3. Bd. Mitau, 1794.

⁴³⁵ W. Chr. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefland.

⁴³⁶ H. J. Dullo. Ueber die Einrichtung einer sechsfeldrigen Wechselwirthschaft. Oekonomisches Repertorium für Liefland. 7. Bd., 1811.

⁴³⁷ O. v. Grünewaldt. Ueber die notwendigste und folgenreichste Meliorationen unserer Güter. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 2. Bd., 2. Heft, 1839, S. 40.

⁴³⁸ Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirthschaftlicher Ansicht. L. J. d. L. 1. Bd., 3. St., S. 202.

⁴³⁹ A. Hueck, op. cit., S. 221.

Ristikheina seeme külvati varasemal ajal maha enamasti koos odraga, järgnevalt aga hakati ikka rohkem praktiseerima külvi kevadel rukkiorasesse. Esiialgu kasvatati teda peamiselt üheaastaseks, kuid järk-järgult tõusis kaheaastase ristikheina osatähtsus. Ristikhein oli siis olulise tähtsusega söödabaasi kindlustamise seisukohalt. Kuid selle eesmärgi saavutamine nõudis tingimata üleminekut viljavaheldusele. Ja veel enam — ristikheina (eriti just mitmeaastase) kasvatamine nõudis uusi, paremaid põllutööriistu ja tugevamaid veoloomi. Kui talupoeg üheaastase ristikheinamaaga oma harkadra ja hobusega veel toime tuli, siis kaheaastase ristikheina sööt käis talle üle jõu.

Loomasöödabaasi kindlustamise seisukohalt oli üsna olulise tähtsusega ka vikikasvatuse laienemine.

6. Linakasvatus

Linakasvatus on Balti provintsidest levinud vanadest aegadest peale, kuid seejuures peamiselt oma vajadusteks. Uue hoo sellele andis lisatulude tagamiseks alanud uute võimaluste otsimine mõisates eespool mainitud teravilja- ja viinahindade halva konjunktuuri tingimustes. Nagu märgib Hueck 1840-ndatel aastatel, kindlustas linamüük mõisatele kindla sissetuleku, mille põhjuseks oli üldine nõudmine lina järele Euroopas.⁴⁴⁰ Hästi levis lina kasvatamine Liivimaal (seejuures ka Lõuna-Eesti mõningates piirkondades). Eestimaa lubjarikas pinnas ei olnud lina kasvatamiseks soodus. Siin levis ta suuremal hulgal Järvamaal ja Vigala piirkonnas Läänemaal.⁴⁴¹ Ka taludes levis lina kasvatamine, mida kahtlemata stimuleeris selle kerge turustamine, sest linakaupmehed ilmusid otse taludes. Suurema hulga lina töötlemine mõisates nõudis muidugi rohkem tööjõudu. Samal ajal aitas tema kasvatamise forsseerimine kaasa kolmepõllusüsteemi purunemisele.

7. Üleminek mitmeväljasüsteemile ja viljavaheldusele

Üleminek mitmeväljasüsteemile ja viljavaheldusele oli saanud paratamatuks, sest senine kolmepõllusüsteem oli oma aja ära elanud ega suutnud põllumajanduses enam mingit tõelist edu kindlustada. Kuid see võttis veidi aega, sest vanad traditsioonid ja harjumused olid ikkagi tugevad. Uue süsteemi tegelik rakendamine mõisamajanduses ja meriino lammaste kasvatamine, uute või seni vähetuntud kultuuride viljelemine, viljavaheldus, söödabaasi laiendamine jne. seostusid mõisapõldude üldise laiendamisega ning arenesid eri mõisates kaunis erinevalt. Konkreetsema pildi saami-

⁴⁴⁰ A. Hueck, op. cit., S. 254.

⁴⁴¹ Sealsamas.

seks olgu toodud mõningad näited mõisatest, mille kogemused tsirkuleerisid ka trükisõnas. Brevern näiteks märgib, et endise kolmepõllusüsteemi puhul oli tema rukkikülv ülimalt 85 tündrit igas väljas. Üleminekuga uuele korrale toimus põlluareaali laiendamine talumaade ühendamise teel ja ulatus siis kogusummas 330 tündrimaani. Järgnevalt laiendas ta põldu uuesti kuni 360 tündrimaani ja see jagunes järgmisteks väljadeks: 1. kesa, 2. rukis, 3. ristikhein, 5., 6. ja 7. karjatamisalad, 8. kartul, 9. oder, 10. kesa, 11. rukis, 12. kaer ja kaunvili. Kesa kuulus väetamisele. Ristikheina seemne külvatas ta sügisel rukkipõllule. Järgmisel aastal, pärast rukkilõikust, kasutas ta ristikheina rukkikõrres loomade karjatamiseks, aga heinanappuse korral võidi seda ka heinaks niita. Breverni kogemus näitas, et rukkipõllult saadud ristikheina hulk polnud sugugi vähem kevadel odrapõllule külvatud ristikheina omast. Ta rõhutas, et koguni otstarbekohasem on just sügisel rukkipõllule külvata, sest kevadel rukki- või odrapõllule külvatud seeme ei juurdu kuivade ilmadega küllaldaselt. Kartul võib järgneda ristikheinale, kuna see teeb ülearuseks kartulimaa väetamise, kuid kartulimaa valmistamine nõuab sel puhul tugevat tööd. Sügisel tuli maad kaks korda künda ja vahepeal äestada raudpulkadega äkkega; kevadel enne kartulivagude ajamist aga kahel korral äestada ja üks kord vahepeal künda.⁴⁴² Olgu märgitud, et Kohila mõisa majapidamine oli kohandatud viinatootmisele ja meriino lammaste kasvatamisele. Järgnevalt vaatlusele tulev Öru mõis pidas eriti silmas meriino lammaste kasvatamist suguloomadena. 1827. a., kui sugulava rajati, oli siin põldu 323 tündrimaad, 1830-ndate aastate keskel aga 620. Kogu põlluareaal jaotati kahte ossa: peaväli ja nn. karjatamisala. Esimene oli mõisale lähemal, teine kaugemal. Peaväli jagunes esialgu 10 põlluks ja karjatamisala 8 vähemaks väljaks. Peaväljal seati sisse järgmine külvikord: 1. kesa, mida väetati, 2. rukis, 3. punane ristikhein, 4. sama, 5. kartul, 6. oder, 7. kesa, millest pool tuli väetamisele, 8. rukis, 9. ja 10. osalt kaunvili, osalt söödahernes ja kaer. Karjatamisala jagunes järgmiselt: 1. kesa, millest ainult üht osa kergelt väetati, 2. rukis, 3. kaer valge ristikheinaga, 4., 5., 6., 7. ja 8. põld oli otseselt karjatamisala. 1830. a. jagati peaväli 12 põlluks, neist kümnel jäi külvikord endiseks, 11. ja 12. aga oli valge ristikhein timutiga. Meriino lammaste arv, mis oli esialgu olnud 568, tõusis siis 800—900-ni. Aastane puhastulu lammaste pidamisest viimastel aastatel ulatus ca 7300 rublani bankoassignaatides. Nad andsid peale selle aastas ca 3000 koormat head sõnnikut, mille koorma hinnaks oli vähemalt 50 kop. Ka kasud teravilja kasvatamisest suurenesid.⁴⁴³

⁴⁴² Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. L.J.d.L., 1. Bd., 3. St., S. 275 ja X. фон Бреверн. Наблюдения по сельскому хозяйству, сделанные до 1825 года X. Бреверном в имении его Койл. — «Земледельческая газета», 1836, № 49.

⁴⁴³ Штейгер. О тонко-шерстяном овцеводстве. — «Земледельческая газета», 1835, № 35.

Järgnevalt olgu toodud andmed üleminekust uutele korrale. Kuie mõisas. 1833. a. oli seal põldu 152 ökonoomilist tessatini (à 3200 ruutsülda). Sellest oli 112 tessatini mõisa lähedal ja ümbruses, 40 aga 5 versta eemal olevas karjamõisas. Kõikjal valitses kolmepõllusüsteem. Heinamaad andsid headel aastatel ca 2500 puuda heina, kuid heina vähesuse tõttu ei saanud vajalikul määral karja pidada. Tavaliselt saadi sõnnikut aastas 2500 koormat à 12—14 puuda. Mainitud aastast peale algas üleminek uuele korrale. Siin pandi eriti rõhku tulude saamisele viinapõletamisest ja sel eesmärgil püüti vastava tooraine — teravilja ja kartuli — kasvatamise taset tõsta. Saagikuse suurendamiseks vajati enam sõnnikut, selleks tuli laiendada karjandust, mis oli aga seotud sööda- baasi tugevdamisega. Mõisalähisest alast olid 50 tessatini pinnase poolest sobivad ristikheina ja kartuli kasvatamiseks, 60 tessatini peale aga sobis paremini teravili. Karjamõisas olid pinnase poolest sobivamad tingimused ristikheina ja kartuli jaoks. Karjamaad oli mõisal 120 tessatini. Mõisas viidi sisse kolm viljavahelduse süsteemi. 50 tessatinil kujunes see üheksaväljaliseks (à 5½ tess.): 1. kartul, tugevasti väetatud; 2. oder punase ristikheinaga; 3. ristikhein; 4. lina; 5. kartul, kusjuures sõnnik pandi vakkude; 6. oder; 7. kartul (sõnnik vaos); 8. söödaernes; 9. rukis.

Kui selgus, et lina ei edene, tuli üle minna järgmisele variandile: 1. kartul sõnnikuga; 2. oder ristikheinaga; 3. ja 4. ristikhein; 5. kesa; 6. rukis; 7. kartul tugeva sõnnikuga; 8. oder; 9. kartul sõnnikuta.

60 tessatinile jäi esialgu püsima kolmepõllusüsteem. Karjamõisale võeti juurde osa karjamaast ja seal viidi sisse kaheksaväljasüsteem: 1. kesa sõnnikuga; 2. rukis; 3. oder ristikheinaga; 4. ja 5. ristikhein; 6. kesa; 7. rukis; 8. oder.

Viinapõletamisest saadud praak ja põldhein kasutati härgade nuumamiseks. Tulemused olid igatahes positiivsed. 1834. aastal saadi metsa- ja põldheina 2250 puuda, 1837. a. 9900 puuda, teravilja (seeme maha arvatud) saadi 1834. a. 389½ setverti, 1837. a. 557 setverti. Kartuleid saadi (seeme maha arvatud) 1834. a. 65 setverti, 1837. a. 821 setverti ja viina põletati 1834. a. 2349 pange. 1837. a. 4236 pange. Sõnniku hulk oli tõusnud 6000 koormani. 50 tessatini puhul kolmepõllusüsteemis võidi nuumata aastas 18 härga, üheksaväljasüsteemis aga 48 härga. Igalt härjalt arvestati aastas ca 40 koormat sõnnikut, seega 720 koorma asemel 1834. a. võidi saada nüüd 2080 koormat. Üsna iseloomulikud on tulude kasvust ka järgmised andmed. 50 tessatini juures kolmepõllusüsteemi valitsedes saadi üle külvi 117 setverti rukist, 60 setverti otra ja 99 setverti kaera ning nende alusel 1408 pange viina. Samalt alalt üheksa välja tingimustes rukist 39 setverti, otra 78 setverti, kartuleid 900 setverti, ristikheina 1100 puuda, herneid 500 puuda ja linu 110 puuda. Viinatoodang ulatus nüüd 2366 pangeri, seejuures enamasti, s. t. 1688 pange ulatuses, kartulitest. Viinapõleta-

mine teraviljast oli tunduvalt langenud. Rukkist saadi varemini 819 pange, uue korra puhul 273 pange, odrast varem 311, uutest tingimustes 405 pange, kaer viina toorainena langes üldse välja.⁴⁴⁴

Olgu lõpuks toodud uuele korrale ülemineku tagajärjed ka Liivimaa Ökonoomilise ja Üldkasuliku Sotsiateedi sekretärile parun Bruiningkile kuuluvast Hellenurme mõisast Tartumaal. Kolmepõllusüsteemi valitsemise ajal oli seal põldu 460 revisjonivakamaad, millele külvati 1000 vakka rukist, 700 vakka otra ja 500 vakka kaeru. Uue süsteemi ajal tõusis põlluareaal 700 revisjonivakamaani, millele külvati 1400 vakka rukist, 1000 vakka otra, 300 vakka herneid, pandi maha 4000 vakka kartuleid. Peale selle saadi sealt 15 000 leisikat põldheina ning jäi järele karjatamisala 1000 lambale.⁴⁴⁵ Kuidas toimus üleminek uuele süsteemile? Hueck kinnitab oma 1845. a. ilmunud töös, et uus majandusmeetod haaras siis 616 mõisast ja pastoraadist 250, s. t. ca 40%. Kui aga silmas pidada põllumajanduse osalist edasiviimist kartulikasvatuse, meriino lammaste kasvatuse, söödabaasi laiendamise jne. kaudu, siis haarasid uuendused $\frac{4}{5}$ Eestimaa mõisatest ja pastoraatidest, Liivimaa ca $\frac{1}{2}$ ja Kuramaal ca $\frac{1}{4}$.⁴⁴⁶ Kubermanguvalitsus märgib oma 1845. a. aruandes, et Harju-, Viru- ja Järvamaal on viljavaheldus peaaegu üldine, kusjuures kasutatakse kuni kümne välja süsteemi. Ainult Läänemaal valitsevat veel kolmepõllusüsteem, aga seal oli heinamaad rohkesti ja põldheina järele oli vähem vajadust. Mõnel määral oli see vist siiski liialdus, nagu näitavad hilisemad enam kontrollitud andmed. Nimelt 1863. a. oli Eestimaal kolmepõllusüsteemi juures veel 25,04% mõisatest; nendest Harjumaal 25,44%, Virumaal 17,71%, Järvamaal 7,40% ja Läänemaal 44,02%. Ülejäänud mõisad olid üle läinud mitmeväljasüsteemile ühes sööda- ja kultuuride kasvatamisega või mitmeväljasüsteemile ühes sööda- ja kultuuride ja karjatamisalade rajamisega. Järk-järgult, kuid hoopis aeglaselt hakkas maad võtma mitmeväljasüsteem ka talumaaadel, kui selleks olid vastavad vajalikud eeldused loodud. 1863. a. oli näiteks Harjumaal taludest mitmeväljasüsteemile üle läinud 2,07%, Virumaal 7,80%, Järvamaal 57,30% ja Läänemaal 0,92%.⁴⁴⁷ Mis puutub mõisapõllu-areali suurendamisse, siis, nagu andmed näitavad, toimus see mitmesuguses ulatuses. Kui lähtuda olukorrast aastail 1826/27, mil valitses üldiselt veel kolmepõllusüsteem, ja aluseks võtta rukkikülv kolme välja mõõdupuuna (kuigi see pole alati päris täpne) siis kasvas 1846. aastaks põlluareaal Harjumaal 113 mõisas 39,10% võrra, Virumaal 94 mõisas 55,37% võrra ja Läänemaal, kus uuele korrale üleminek oli aeglasem, 29 mõisas

⁴⁴⁴ Ю к с к ю л ь. Опытные замечания о введении плодосменного, многопольного хозяйства. — «Земледельческая газета», 1838, № 8.

⁴⁴⁵ А. Н у е ц к, *op. cit.*, S. 146, 148.

⁴⁴⁶ Sealsamas, lk. 147, 148.

⁴⁴⁷ Landwirtschaftliche Statistik von Estland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt. Reval, 1871.

14,18% võrra. Muidugi, kui vaadeldavate mõisate arvu suurendada või koguni kõik arvesse võtta, % muutub, aga üldine põllumaa kasvamine jääb. Mis puutub Järvamaasse, kus üleminek uuele süsteemile väga edukalt arenes, siis siin võis mõisapõllu-areaal kasvada tõenäoliselt Harju- ja Virumaa ulatuses.⁴⁴⁸

8. Karjandus ja väetamine

XIX saj. 2. veerandil toimus siinses karjanduses mõningaid muutusi. Hobuste, veiste, lammaste ja sigade arv näitas kasvu. Kui võrrelda näiteks aastaid 1853—1856 aastatega 1842—1844,⁴⁴⁹ siis oli hobuste arv suurenenud 26,7, veiste arv 26,5, lammaste 30,0 ja sigade arv 20,5%. Eri maakondades toimus see erinevalt ja loomade absoluutarvudki olid eri maakondades erinevad. Mõju avaldasid maakonna suurus, aga ka sööda saamise võimalused. 1863. a. oli näiteks Harjumaal 150 935, Virumaal 148 495, Järvamaal 105 883 ja Läänemaal 149 902 hobust, veist, lammast ja siga.⁴⁵⁰ Võttes arvesse maakondade juba varem esitatud territoriaalset suurust, tuli ühe ruutversta kohta Harjumaal 30,36, Virumaal 26,40, Järvamaal 42,06 ja Läänemaal 36,37 looma. Ligikaudse kujutluse võib saada loomade ja revisjonihingede arvulisest suhtest. Revisjonihingi oli 1. jaanuaril 1867. a. Harjumaal 37 170, Virumaal 36 851, Järvamaal 19 765 ja Läänemaal 32 343.⁴⁵¹ Jagades antud loomade hulga 1867. a. revisjonihingede arvuga (1863. a. kohta vastavad arvud puuduvad), tuli ühe revisjonihinge kohta Harjumaal 4,06, Virumaal 4,02, Järvamaal 5,35 ja Läänemaal 4,63 looma. Nagu näeme, on absoluutarvude poolest küll Harjumaa esi- ja Järvamaa viimasel kohal, kuid arvestades maakonna suurust ja revisjonihingi, tõusevad esiritta Järva- ja Läänemaa. Kui Lääne- ja ka Harjumaal avaldas karjandusele soodsamat mõju avaramate heina- ja karjamaade olemasolu, siis pidid Järvamaal põllusaagid heinamaade nappust korvama. On veidi erinevusi ka loomaliikide spetsiifikas. Näiteks Järvamaa paistis rohkem silma meriino lammaste, Virumaa nuumhärgade poolest. Karja koosseis jäi suures joones samaks nagu varemategi aegadel. Muutused toimusid vaid mõisates ja suurim neist oli üleminek meriino lammaste kasvatamisele. Senisest olulisemat tähelepanu pöörati mõisates ka veistele, osalt väetise saamiseks, osalt aga karjasaaduste rohkemaks turustamiseks. Nii toodi esimesed ida-friisi musta-valget-kirja veised 1838. a.

⁴⁴⁸ Mitmepõllusüsteemile ülemineku probleemide lähem käsitus vt. В. М. Файнштейн. Переход от трёхполья к плодосмену в Эстляндском помещичьем хозяйстве. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 290. Tartu, 1972.

⁴⁴⁹ Eesti majandusajalugu. 1. kd., lk. 446.

⁴⁵⁰ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 77.

⁴⁵¹ Sealsamas, lk. 50—51.

Kumnasse,⁴⁵² kust neid 1841. a. viidi Keilasse. Ligikaudu samal ajal leidub ida-friisi veiseid ka Joalas. Nende lehmade piimaandulatus 20—25 toobini päevas, aga nad nõudsid ka rohkem ja paremat sööta. Mõned mõisnikud püüdsid oma karja väärtust tõsta väärtuslikuma söödaga ja Tallinna karjapidajatelt paremate piimalehmade muretsemisega. Head piimalehma-karjad olid näiteks Maarudus, Hallikul, Hüürus, Lehmjal ja Mooramõisas. Talukarjad jäid aga üldiselt samasugusteks kui varem.

Kuid hoolimata püüdlustest ei suudetud mõisates siiski veiste söödabaasi nimetamisväärselt muuta. Laienev nuumhärgade pidamine (eriti Virumaal) nõudis oma osa söödast, põldude laiendamine ja meriino lammaste pidamine vähendas mõnelgi pool heina- ja karjamaid. Veised pidid sageli meriinodest väljatõrjutiina otsima sööta kaugematel metsaaladel. Mis puutub piima kogusesse, siis vaevalt taludes see ühe lehma kohta suurenes. Mõisates, kus suudeti paremat sööta tagada ja kus ka paremad lehmad olid, saadi rohkem piima; kus seda polnud, jäi ka olukord endiseks. Märkimisväärne on juustu tootmise kasvamine. Eriti head juustu valmistati Leetsi, Loodna ja Kloostri mõisates ning seda saadeti ka Peterburi.

Seakasvatuses hakkasid mõnedes mõisates levima westfaali ja inglise tõugu sead. Kas Eestimaal tollal ka hiina tõugu sigu kasvatati, mille keskuseks sai Raadi mõis Tartu lähedal, pole teada. Sigade nuumamine, eriti mõisates, paranes veidi seoses kartulikasvatusega. Mõnedes mõisates pandi alus ka hobusekasvandustele. Tuleb silmas pidada, et seoses palgatöö kasutamisega mõisates tuli seal hakata soetama ka oma tööloomi, härgi ja tööhobuseid.

Loomi oli rohkem taludes. 1863. a. näiteks oli mõisates 197 893 ja taludes 322 615 hobust, veist, lammast ja siga. Suhe mõisa ja talude vahel üksikutes loomaliikides oli järgmine:

Hobused üldse	1 : 5,24
Tööhobused	1 : 6,66
Veised üldse	1 : 2,75
Tööhärjad	1 : 2,97
Piimalehmad	1 : 2,34
Lihtlambad	1 : 10,23
Meriinod	1 : 0
Sead	1 : 6,78 ⁴⁵³

Nagu siit näeme, oli taludes tublisti rohkem lihtlambaid, sigu ja tööhobuseid; veiste ülekaal on väiksem ja meriino lambaid siin pole. Tööhärgi kasutati ohtrasti veel XIX saj. 60-ndail aastail, näiteks 1863. a. oli mõisates 9198 härga 6578 tööhobuse kohta, taludes — 27 346 tööhärga 43 853 tööhobuse kohta. Eri maakondades on suhe

⁴⁵² A. Hueck. Einige Mittheilungen über die Viehzucht in Esthland im Wirthschaftsjahre 1840/41. L. J. d. L. Neue Reihenfolge. 5. Bd., 1. Heft. Dorpat, Moskau, 1842, S. 436.

⁴⁵³ Arvutuste aluseks kasutatud andmed vt. Die landwirtschaftliche Statistik von Esthland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 77.

erisugune. Nii tuli ühe tööhärja kohta Harjumaal 1,01, Virumaal 2,01, Järvamaal 2,38 ja Läänemaal 1,07 tööhobust. Nagu siit näeme, on hobuste ülekaal kõige tugevam Järvamaal, siis Virumaal; vähem kasutati neid Harju- ja Läänemaal. Karjanduse osatähtsus kaubalisuse seisukohalt kahtlemata tõusis, kui silmas pidada meriino lambaid ning karjasaaduste ja loomade müüki linnadesse, eriti Peterburi. 1847. a. läks Peterburi 14 636 veist, kellest olulise osa moodustasid nuumhärjad, lisaks lambad ja sead.

Mis puutub väetusse, siis jäi see endiselt valusaks küsimuseks. Nagu kirjutab Harku mõisnik C. Ungern-Sternberg 1847. a., aitas söödakultuuride kasvatamine veidi parandada põllukultuuride olukorda, aga põllud laienesid ja heinamaade saak langes. Ta märgib, et temal on teada kaks tähtsat mõisat, mida 50 aasta kestel on hoollega haritud, kuid 30 aasta kestel pole saagikus tõusnud. Sõnnik andis nii palju, kui vili ära võttis. Kui 1 tündrimaa oleks saanud 20 koormat enam, oleks saak vähemalt ühe seemne võrra parem olnud. Tavaliselt anti tündrimaale 60 koormat sõnnikut, oleks tulnud anda 80 koormat. Muidugi nõudis kartul oma osa sõnniku hulgast. Olukorda oleks parandanud kunstväetis, kuid seda polnud. Mainitud autor hakkas oma mõisas tarvitama sõnniku suurendamiseks turvast, merglit sisaldavat savi, muda jne. ja tal õnnestus tõsta sõnniku hulka 75%. Tema kogemuste järgi annab hästi söedetud lehm sõnnikut talvel 32 ja suvel 8 koormat. Turba jne. lisamisega aga talvel 50 ja suvel 20 koormat. Sõnniku väärtuses polnud mingit vahet.⁴⁵⁴ Muidugi selle meetodi kasutamine oleks nõudnud arvatavasti hoolt ja ka rohkem tööjõudu. Uks või teine mõisnik võis neid kogemusi suuremas või väiksemas ulatuses kasutada (või koguni ka mitte kasutada), kuid talupojad jäid siis veel kindlasti oma vanade traditsioonide juurde, sest uuendusteks polnud teadmisi ega ka aega nende läbiviimiseks.

9. Teraviljakasvatus ja põldude külvistruktuur

Milliseks kujunes siis teraviljakasvatus uuele süsteemile ülemineku tingimustes?

Vastava olukorra iseloomustamiseks olgu esitatud kõigepealt andmed külvide ja saakide kohta, mis hõlmavad nii mõisad kui ka talud.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Constantin Ungern-Sternberg zu Harck. Ueber den Culturzustand der Acker Ehtland und die Verbesserung desselben durch Anwendung der Erdstreu. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 9. Bd., 3. Heft. Dorpat, 1847, S. 233—238.

⁴⁵⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 13-E, l. 144, 207; f. 41, nim. 1, sü. 9, l. 56. Л. Л о о н е. Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии. — «Исторические записки», 1957, № 60, стр. 240.

Aastad	Külv tündrites	Saak tündrites	Seeme
1819	305 217	1745 445	5,7
1820	304 564	1682 708	5,5
1821	309 599	1617 944	5,2
1822	299 693	1591 985	5,3
1835	318 958	1674 532	5,2
1836	338 197	2113 729	6,2
1838	332 687	1759 755	5,3
1839	339 581	1480 079	4,35
1843	351 411	1173 270	3,33
1844	356 660	1177 494	3,30
1856	353 690	1703 122	4,81
1857	356 408	1791 303	5,02
1864	373 560	—	—

Need andmed näitavad külvipinna üldist kasvu. Aastast 1797 (kui külvipind oli XVIII saj. lõpul väiksem) kuni 1857 oli see keskmiselt laienenud 42,99% ja 1797 kuni 1864 49,88%, aastast 1819 kuni 1857 16,77% ja a. 1819 kuni 1864 22,39%. Nagu näitavad andmed, ei kasvanud külvipind pidevas liinis; hoopis suuremad tagasilöögid esinesid aga saakides sõltuvalt ilmastikutingimustest. Parim saak antud aastate piirides oli 1836. aastal. XVIII saj. lõpu ja XIX saj. I. ja 2. aastakümne parimad saagid ületati veel mõnelgi korral, näit. a. 1836, 1838 ja 1857. Kuid 1843. ja 1844. kui ikaldusaastate saagid olid madalamad 1801., 1807. ja 1808. a. omadest. Mis puutub saagikusse, siis see oli peaaegu endisel tasemel, välja arvatud 1836. a., mil see oli veidi kõrgem. 1843. ja 1844. kui ikaldusaastail oli see koguni madalam kui varasemal ikaldusaastail. Niisiis oli teraviljasaakide kasvu aluseks (kui see toimus) kõigepealt ikkagi külvipinna kasv. Kas siis uuele korrale üleminek ei avaldanud oma mõju? Avaldas muidugi, aga diferentseeritult. Üleminek viljavaheldusele ja ka paremale väetamisele toimus teatavasti peamiselt mõisates, hoopis vähe aga taludes. Ja et mõisaväljade saagikus oli kõrgem talude omast, pole kahtlust. Ka ikaldusaastad tabasid ikka talupoega raskemalt kui mõisat.

Teraviljakasvatusel oli XIX saj. 2. veerandil ja edaspidigi oma kindel koht Eestimaa põllumajanduses. Kuid põllumajanduse efektiivsust ei saa enam hinnata ainult teravilja alusel. Nagu juba varem nägime, oli kasvamas seni vähe levinud või hoopis uute kultuuride osa. Et seda arengusuunda ja toimuvaid muudatusi paremini näha, olgu toodud andmed veidi hilisemast ajast, aastast 1883.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ Paul Jordan. Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland. Reval, 1889, S. 41.

Põllumaa kasutamise viis	Mõisamaa		Talumaa	
	Maa suurus tessatin.	% kogu põllust	Maa suurus tessatin.	% kogu põllust
Kesa	27 953	20,53	45 001	28,27
Talirukis	26 937	19,79	44 524	27,97
Taliniisu	846	0,63	1 281	0,80
Suvirukis	134	0,09	369	0,23
Suvinisu	263	0,19	518	0,32
Kaer	14 551	10,69	19 184	12,05
Oder	17 959	13,19	21 470	13,48
Kaunvili	1762	1,29	1 701	1,06
Kartul	22 176	16,29	15 544	9,76
Lina	581	0,42	2 023	1,27
Ristikhein	18 874	13,86	7 285	4,57
Muud söödataimed	3 114	2,28	1 042	0,65
Uudismaa	962	7,00	74	0,04
	136 112	—	159 170	—

Nagu siit näeme, kuulus rukkile nii mõisas kui talus põllukultuuride hulgas ikkagi esikoht, aga tema erikaal oli võrreldes XVIII saj. lõpuga tunduvalt langenud (1797. a. hõlmas ta üle 40% külvist). Rukkile järgnesid mõisas nüüd kartul, siis ristikhein, oder ja kaer, taludes aga oder, kaer, kartul ja kaugemal ristikhein. Lina oli taludes rohkem levinud kui mõisas, mis on ka arusaadav, sest siin vajati seda kõigepealt ise ja alles ülejääk läks müügile, mõis aga mõtles kõigepealt müügile.

10. Teraviljatoodangu realiseerimine XIX saj. 2. veerandil

Nagu varasematel aastakümnetel, nii ka XIX saj. 2. veerandil läks teraviljasaagist (maha arvatud järgmise aasta seeme) kõige olulisem osa maaelanikkonna otseseks tarbimiseks, teatud määral ka loomasöödaks. Endiselt tuli taludel anda vastavad normid ka magasiäita. Osa viljast realiseeriti müügi korras linnaelanike vajadusteks. Kuna kubermangu elanike arv 1820-ndatel aastatel ja 1830-ndate aastate 1. poolel jõudsasti kasvas, siis ka nende ülalpidamiseks mineva vilja hulk pidi suurenema. On märkimisväärne, et XIX saj. 2. veerandil teraviljatoodang ühe inimese kohta vähenes. Nii näiteks 1834. a. revisjoni järgi oli Eestimaal elanikke ligikaudu 285 000,⁴⁵⁷ teravilja aga saadi 1674 532 tündrit. Seega ühe inimese kohta tuli 5,87 tündrit. Sellest nähtub veel kord, milline tähtsus oli kartulikasvatuse laiendamisel elanikkonna toitlustamise seisukohalt. Oluline osa teraviljast põletati endiselt viinaks.

⁴⁵⁷ S. V a h t r e op cit., lk. 535.

Antud aja piirides kulus selleks kõige rohkem vilja 1833. a., nimelt 260 977,24 tündrit. Seega ületati eelmisel perioodil viinaks põletatud aastane vilja hulk (a. 1800 — 253 629 tündrit). Üsna lähedal 1833. aastale oli 1834. aasta 250 122,58 ja 1835. a. 247 666,01 tündriga. Kõige vähem kulutati vilja viinapõletamiseks antud aja piirides 1832. a. — 164 396,47 tündrit. Aeg-ajalt hakkab aga kasvama kartuli kasutamine viinapõletamisel, mida innukalt propageeriti ka kirjasõnas.⁴⁵⁸ Igatahes juba 1820-ndate aastate 2. poolel hakkab veidi langema vaadi viina põletamiseks kulutatud vilja hulk. See tendents süveneb 1830-ndatel aastatel ja hiljem. 1856. a. näiteks põletati viinaks teravilja 180 794,20 tündrit, kartuleid aga 184 695,32 tündrit.

Mis puutub väljaveosse, siis viljahindade langus ja nõudmise vähenemine, eriti 1820-ndate aastate 1. poolel, andsid sellele raske löögi. 1820-ndate aastate lõpupoole, seoses hindade konjunktuuri teatava paranemisega, muutus ka stiimul ekspordiks. 1830. aastal läks Tallinna sadama kaudu teravilja ja selle saadusi välja 82 806,26 tündrit, sellest rukist 72 015,07, nisu 642,28, nisujahu 19,03, otra 4386,42, kaera 5743,46 tündrit.⁴⁵⁹ Need olid tolle aja kohta kõrged normid, aga ikkagi tunduvalt madalamad kui näiteks 1775. a. Aga 1839. a. ulatus teravilja väljavedu Tallinnast ainult 43 912,65 tündrini, seejuures rukist 37 195,91, otra 2942,54 ja kaera 3774,20 tündrit.⁴⁶⁰ 1856. a., mis oli teatavasti võrdlemisi hea saagi poolest, viidi teravilja välja 75 264,90 tündrit, sellest rukist 62 464,68, nisu 1127,25 ja kaera 10 672,97 tündrit.⁴⁶¹ Muidugi oli mitmeid aastaid, kus teravilja väljavedu oli hoopiski madal. Kuigi nüüd eksporditi ka teiste sadamate kaudu,⁴⁶² ei muuda see oluliselt üldpilti.

11. Viinapõletamine XIX saj. 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel

Viinapõletamisest ülevaate saamiseks olgu toodud kõigepealt vastavad statistilised andmed.⁴⁶³

⁴⁵⁸ v. Hagemester. Anleitung zum Branntweinbrennen aus Kartoffeln. L. J. d. L. 2. Bd., 1. St. Dorpat, 1826.

v. Sivers zu Euseküll. Vieljährige Erfahrungen über das Branntweinbrennen aus Kartoffeln mit einem Dampfaparate etc. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 2. Bd., 2. Heft. Dorpat, 1838.

⁴⁵⁹ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1831, Nr. 10.

⁴⁶⁰ «Das Inland», 1841, Nr. 12.

⁴⁶¹ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, sü. 9, l. 58.

⁴⁶² Haapsalu sadama kaudu viidi näiteks 1839. a. välja rukist 5866,71 ja otra 1153,97 tündrit; Kunda kaudu samal aastal rukist 4514,01, otra 240,48 ja kaera 50,10 tündrit.

⁴⁶³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5, lit. A ja B.

Aastad	Viinatoodang pangedes	Viinaköökide arv
1819	554 866	378
1820	580 291	385
1821	—	—
1822	547 458	376
1823	580 320	348
1824	521 613	314
1825	622 451	333
1826	553 915	330
1827	603 150	326
1828	—	—
1829	609 635	319
1830	559 402	294
1831	646 886	351
1832	483 078	269
1833	692 033	342
1834	707 532	346
1835	737 655	353
1836	686 975	339
1837	735 344	356

Kui esitatud andmeid võrrelda vastavate andmetega XIX saj. 1. ja 2. aastakümnest, siis näeme, et aasta keskmine toodang näitab ka edasiselt tõusutendentsi, 1820-ndatel aastatel oli aasta keskmine 577 354,1 ja a. 1830—1837 656 113,1 pange. Kuigi hinnad polnud soodsad, oli 1820-ndatel aastatel rida aastaid (1820, 1823, 1825, 1827, 1829), mil viinatoodang oli kõrgem kui kahe eelneva aastakümne aastate enamikul. A. 1825 ja 1829 ületasid viinatoodangu poolest 1801. aasta. Kuid 1799. ja 1800. aasta tasemeni veel ei jõutud. 1833. a. aga ületati needki piirid (680 476 ja 677 907 pange.), ja 1835. ning 1837. a. koguni üsna tunduvalt. Aastatoodangud olid nüüdki kõikuvad, kusjuures kõige madalamaks punktiks oli 1832. aasta 483 078 pangega. Viinaköökide arv näitas vähenemise tendentsi, samal ajal aga kasvas nende võimsus. 1820-ndatel aastatel töötas aastas keskmiselt (8 aasta puhul) 341 viinakööki aastase toodanguga 1693,12 pange, a. 1830—1837 aga 331 viinakööki aastase toodanguga 1982,21 pange. See näitab, et vanu viinakööke rekonstrueeriti, mindi uutele, efektiivsematele tootmismeetoditele ja võimsamatele ettevõtetele, mistõttu osa endisi kööke läks likvideerimisele.

Maakonniti oli viinatootmise poolest endiselt esikohal Virumaa. Teine koht kuulus a. 1812—1823 kord Läänemaale, Järvamaale, kord Harjumaale, kuid a. 1824—1837 kuulus see Järvamaale. Harjumaa, olles a. 1812—1832 olnud kord teisel, kord kolmandal või neljandal kohal, langes a. 1833—1837 püsivalt kolmandale kohale. Läänemaa, mis 1812. ja 1813. a. oli saavutanud viinatoodangus

teise koha, sai selle uuesti a. 1823 ja 1824. Vahelduvas võistluses kolmanda ja neljanda koha pärast jäi ta a. 1833—1837 neljandale kohale.

Viinapõletamine nõudis teatavasti üsna rohkesti teravilja ja hiljem ka kartuleid, kuid see nõudis ka palju kütet. Alates a. 1796 kuni 1837 (välja arvatud a. 1811, 1821 ja 1828, mille kohta puuduvad andmed), s. o. 39 aasta jooksul põletati viinatootmisel 2 429 031 kuupsülda puid, s. t. keskmiselt 6282 sülda aastas.

12. Viina müük

Viinatoodangu realiseerimiseks oli kujunenud juba varasemal ajal kolm võimalust: müüdi riigile, jäeti endale, müüdi mujale, seejuures ka välismaale. Vastavate andmete⁴⁶⁴ järgi langes 1820-ndatel ja 1830-ndatel aastatel ühele või teisele müügisektorile järgmine protsent.

Aastad	Müük riigile	Jäi endale	Müük mujale
1819	—	24,59	75,41
1820	1,99	21,89	76,12
1821	—	—	—
1822	—	24,19	75,81
1823	—	20,58	79,42
1824	1,84	19,79	78,37
1825	—	18,35	81,65
1826	—	19,51	80,49
1827	1,73	17,94	80,33
1828	—	—	—
1829	1,26	16,91	81,83
1830	1,85	17,45	80,70
1831	1,00	21,34	77,66
1832	4,48	17,63	77,89
1833	24,55	21,92	53,53
1834	19,75	23,18	57,07
1835	56,07	18,79	25,14
1836	61,67	15,66	22,67
1837	53,27	18,13	28,60

Nagu esitatud andmeist näha, oli 1820-ndatel aastatel müük riigile tühine või seda polnudki. Niisiis jätkus see suund, mis oli hakanud kujunema juba XIX saj. esimestel aastakümnetel. Kõige suurem osa toodangust tuli siis realiseerida väljaspool oma mõisat. 1833-ndast aastast hakkas aga ostmine riigi poolt suurenema ja oli eriti mahukas 1835., 1836. ja 1837. a., ületades selle poolest isegi

⁴⁶⁴ Vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5, lit. A ja B.

XVIII saj. lõpu ja XIX saj. algusaastad. Mis puutub maakondadesse, siis seisis XVIII saj. lõpul riigile müümisel esikohal Virumaa, millele järgnes Järvamaa, kaugemal seisis Läänemaa ja eriti Harjumaa. 1830-ndate aastate keskpaiku oli aga olukord tunduvalt muutunud, nagu näitavad alljärgnevad andmed protsentides.

Aastad	Maakond	Müük riigile	Jäi endale	Müük mujale
1835	Harjumaa	63,95	27,01	9,04
	Virumaa	48,53	19,79	31,08
	Järvamaa	47,76	15,52	36,72
	Läänemaa	76,93	9,24	13,83
1836	Harjumaa	78,19	10,98	10,83
	Virumaa	52,41	18,70	28,89
	Järvamaa	49,22	19,05	31,73
	Läänemaa	81,83	9,16	9,01
1837	Harjumaa	79,83	19,49	0,68
	Virumaa	47,45	20,72	31,83
	Järvamaa	43,49	15,35	41,16
	Läänemaa	77,13	14,21	11,06

Nagu siit näha, oli 1835. ja 1836. a. riigile müümise poolest esikohal Läänemaa, järgnesid Harjumaa, samuti väga kõrge protsendiga, ning Viru- ja Järvamaa. 1837. a. saavutas aga esikoha Harjumaa, millele järgnesid Läänemaa ja kaugemal Viru- ning Järvamaa. Riigile müüdava viina hulk avaldas oma mõju muidugi mujale müüdava ja ka endale jääva viina kogusele.

13. Muu maatööstuse kasv

Võrreldes XVIII saj. lõpu ja XIX saj. algusega oli järgneval ajajärgul märgata muu maatööstuse olulist kasvu. 1867. aastaks⁴⁶⁵ (niisiis pikema ajavahemiku möödumisel) oli Eestimaal 148 lubjaahju, kus toodeti 51 418 tündrit lupja. Esikohal seisis Harjumaa 44 lubjaahjuga, millele järgnesid Järvamaa 38, Virumaa 34 ja Läänemaa 32 ahjuga. Suurima toodangu andis aga siiski Virumaa — 18 710 tündrit, järgnesid Harjumaa 13 430, Läänemaa 10 131, Järvamaa 9 127 tündriga. Tellise- ja katusekivi-tehaseid oli samal aastal 74, neist Harjumaal 26, Virumaal 23, Läänemaal 14 ja Järvamaal 11. Kogusummas valmistati 5 075 000 tellist ja 1 038 800 katusekivi. Neist oli tehtud:

Harjumaal	1 892 000 tellist,	469 000 katusekivi
Virumaal	1 727 000	301 800
Järvamaal	572 000 „	140 000 „
Läänemaal	884 000 „	128 000 „

⁴⁶⁵ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 71, 72.

Nagu siit näeme, oli Harjumaa toodang kõige suurem, Järvamaa oma aga kõige väiksem, Virumaa seisis tunduvalt ees Läänemaast.

Söepõletamise ahje oli 89, neist saadi sütt 23 878 tündrit. Kõige enam oli see ala arenenud metsasel Virumaal, kus leidis 32 ahju, mis andsid 9654 tündrit sütt. Harjumaal töötas 26 ahju, kust saadi 5709 tündrit sütt. Läänemaal olid vastavad arvud 19 ja 5703 ning Järvamaal 12 ja 2752.

Tõrvapõletamise ahje leidis 58, mis andsid toodangut 925 vaati. Esikohal oli Harjumaa 21 ahjuga, sellele järgnesid Virumaa 16 ja Läänemaa 14 ning Järvamaa 7 ahjuga. Kuid toodangu suuruselt oli esikohal Läänemaa 382 vaadiga, järgnesid Virumaa 278, Harjumaa 198 ja lõpuks Järvamaa 67 vaadiga.

Hoopis vähem oli arenenud tärpentiini valmistamine; kokku oli 6 ettevõtet, neist Läänemaal 4, Harjumaal 1 ja Virumaal 1. Kokku toodeti 1448 kruusi tärpentiini, millest langes Läänemaale 1183, Virumaale 240 ja Harjumaale 25 kruusi.

Tärklisevabrikuid oli 6, neist Virumaal 2 (Simunas ja Jaagupis), Läänemaal 2 (Käinas ja Pühalepas), Harjumaal 1 (Juurus) ja Järvamaal 1 (Peetris). Kokku saadi 35½ puuda tärklist, sellest 31½ puuda kartulitest, ülejäänud teraviljast. Tärklise enamiku andis Läänemaa ja seejuures kartulitest.

Saeveskite arv oli, võrreldes XVIII saj. lõpuga, oluliselt kasvanud, ulatudes 51-ni. Neist oli Virumaal 18, Harjumaal 15, Läänemaal 11 ja Järvamaal 7.

Jahuveskite arv tõusis 826-ni. Seega polnud nende arv, võrreldes XVIII saj. lõpuga, küll kasvanud (oli isegi kahanenud), kuid selle eest oli nende töösuutlikkus muutunud. Antud veskite hulka kuulus 519 tuulikut, 291 vesiveskit ja 16 auruveskit (mida varem ei olnud).

Maakonniti jagunesid nad järgmiselt.

Maakond	Tuulikuid	Vesiveskeid	Auruveskeid	Kokku
Harjumaa	115	88	3	206
Virumaa	123	101	4	228
Järvamaa	84	51	1	136
Läänemaa	197	51	8	256

Nagu näeme, seisis veskite arvu poolest esikohal Läänemaa oma tuulikute ja auruveskitega, sellele järgnes Virumaa, kus olid esikohal vesiveskid, kolmandal kohal seisis Harjumaa, kus oli samuti rohkesti vesiveskeid, ja viimasel kohal Järvamaa.

Mis puutub laevaehitusse, siis võrreldes XVIII saj. lõpu ja XIX

saj. algusega, olid siin XIX saj. 2. veerandil üsna suured edusammud.⁴⁶⁶ Suurimaks laevaehitusallaks oli ikkagi Hiiumaa Suuremõisa Suursadama piirkonnaga ja siis Kõrgesaare. Laevaehitust stimuleeris kahtlemata Kärddla kalevivabrik oma kaugemate ühenduste vajadusega. Aastate jooksul muidugi laevade ja nende tüüpide arv muutus. Seepärast olgu toodud vaid mõningad näited asja konkretiseerimiseks. 1841. a. veebruarist pärinevate andmete alusel oli näiteks Suuremõisa omaniku C. Ungern-Sternbergi kasutada tollal 424 lasti suurune laevastik. Selle koosseisu kuulus prikk «Ewald ja Bertha» — 160 lasti, prikk «Wilhelmine» — 110 lasti, kuunar «St. Caspar» — 60 lasti, kaljas «Margaretha» — 30 lasti, jaht «Eisfluthal» — 18 lasti ja viis vähemat sõidukit — kokku 46 lasti. Meeskonda kuulus 2 välismaist ja 8 kodumaist kaptenit ning 54 kodumaist madrust.

Kõrgesaare omaniku Ed. Ungern-Sternbergi laevastik oli samal, 1841. a. 287 lasti suurune. Sellesse kuulus prikk «Commerz» — 110 lasti, kuunar «Eduard» — 65 lasti, kaljas «Fortuna» — 70 lasti, kaljas nr. 4 — 25 lasti ja jaht «Der Falke» — 15 lasti. Meeskonda kuulus 3 välismaist ja 2 kodumaist kaptenit ning 32 muud meeskonnaliiget. Suuremad laevad sõitsid Balti merel, Põhjamerel, Atlandil, Vahemerel, väiksemad Riia, Tallinna, Soome ja Peterburi vahet. Kõikide nende ehitajateks olid kohalikud laevameistrid (hiidlased) ja ka plaanid olid nende. Muidugi olid hiiru randlastel oma paadid kalapüügiks ja sõitudeks mandrile.

Teiseks veesõidukite ehitamise piirkonnaks oli siis kujunenud Alutaguse ala Narva jõe läänekaldal Sõrenitsa, Jaama ja Karoli küladega. Siin ehitasid kahalikud talupojad arvukal hulgal peamiselt lotje, loteikasid ja povoskasid. Enamasti kuulusid need ehitajatele endile ja neid kasutati kaubaveoks. Puid ja laudu viidi Narva, Tartusse ja Pihkvasse. Narvast viidi soola ja heeringaid Tartusse ja Pihkvasse, Tartust toodi vilja Narva ja Pihkvast Narva linu, kipsi ja ka vilja.

Üsna edukalt ehitati rannavete sõidukeid Ida-Harju ja Põhja-Virumaa mõisates. 1844. a. näiteks kuulus Kolga mõisa omanikule krahv L. Stenbockile 4 säärast sõidukit, neist oli 1 jahtlaev, talupoegadele aga 4. 1835. a. kuulus Aaspere, Palmse, Vihula, Selja, Kunda, Aseri ja Sagadi mõisate alal 31 rannavete sõidukist 4 mõisatele, ülejäänud aga kohalikele talupoegadele, kes nad kõik olid ehitanud. Rannavete sõidukeid kasutati kohalike kaupade — puude, laudade, telliste, katusekivide, aga ka vilja ja viina veoks peamiselt Tallinna, mõnel määral ka Narva. Ja võib arvata, et sealt päris tühjalt tagasi ei tulnud, kuigi selliste kaupade kohta lähemad andmed puuduvad.

⁴⁶⁶ Järgneva käsitluse aluseks olevad materjalid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 466.

Nagu arhiiviandmed näitavad, on peale mainitute ühes ja teises mõisas veelgi meresõidukeid ehitatud (või olid need muul teel saadud), kuid neid oli seal hoopis vähem. Nii näiteks ehitati 1844. a. Viimsis üks meresõiduk (nähtavasti kaubaveoks Tallinna) ja peale selle kuulus kohalikule mõisnikule jahtlaev «Die Schwalbe» sõiduks Soome lahel. Mõned meresõidukid ehitati Vormsi saarel ja Paslepas. Neid on olnud ka Ranna-Läänemaal. 1842. a. näiteks oli üks sääraseid Matsalu mõisnikul Fr. v. Uexküllil, teine Saastna omanikul P. v. Rennenkampfil (oli 17-lastiline ning sõitis ka Eesti ja Soome vahet) ja kolmas Vana-Virtsu rentnikul Stackelbergil, mis oli ainult 4—5 lastiline ja leidis kasutamist päris rannalähedasteks sõitudeks. Mis puutub linnadesse, siis laevachitus neis puudus. Sealsed laevad olid ehitatud mujal ja omandatud ostu korras. Kolmest sadamalinnast — Tallinnast, Haapsalust ja Paldiskist — oli kaubalaevastik sõna tõsisel mõttes olemas ainult esimesel, Haapsalul olid aeg-ajalt ainult mõned laevad ja Paldiskil polnud neid üldse. Aastad tõid aga muudatusi ka Tallinna laevastiku koosseisu. 1844. a. näiteks kuulus sinna 14 laeva (enamikult prikid ja kuunarid) kokku 777 lasti, mis jagunesid järgmiste kaubamajade vahel:

- 1) J. C. Koch — 2 laeva, 120 lasti;
- 2) Clayhills ja Pojad — 4 laeva, 174 lasti;
- 3) Mayer ja Co — 2 laeva, 181 lasti;
- 4) C. Fr. Gahlnbäck — 6 laeva, 302 lasti.

Kõik need laevad sõitsid Lääne- ja Põhjamerel, Atlandil ja Vahemerel. Haapsalus oli 1843. a. kaks meresõidukit peamiselt rannalähedasteks sõitudeks. Üks neist kuulus endise pürgermeistri M. Jenckeni lesele, teine aga ühele Haapsalu kaupmehele.

14. Muude kaupade müük. Eestimaa väliskaubanduslikud suhted

Teravili, viin ja nuumhärjad olid XVIII saj. lõpul ja XIX saj. kahel esimesel aastakümnel kõige tähtsamateks kaubaartikliteks, mida põllumajandus, otseselt aga just mõisamajandus andis. XIX saj. 2. veerandil lisandusid neile meriino lammaste vill, kartul ja ka lina. Kuid peale selle tuli müügile muidki tooteid kord suuremas, kord vähemas ulatuses, nagu tatart, hernest, uba, läätsed, linaseemet, kanepit, kanepiseemet, kapsaid, naereid, humalaid, õunu, hobuseid, muid veiseid lisaks nuumhärjadele, lambaid, kitsi, sigu, veisenahku, lamba-, kitse- ja vasikanahku, seaharjaseid, loomarasva, võid, jänese nahku, hanesid, kalkuneid, parte, kanu, sulgi, heinu, õlgi, mett, vaha, puitu, tõi, pigi, lupja, telliseid jne. Osa nendest kaupadest müüdi oma kubermangus, eriti Tallinnas, mõndagi läks aga ka väljapoole, nagu Pärnusse, Narva, Peterburisse ja ka välismaale. Peterburisse saadeti mitte ainult nuumhärgi ja viina, vaid

ka teravilja, muid veiseid, lambaid, sigu, kodulinde, mett, vaha, võid. Raha saamise eesmärgil pidi talupoegki midagi müüma, mis oli hõlpsamini teostatav linnade lähedal.

Selleks ajaks hakkasid linnade kaubanduslikud privileegid juba murenema. Näiteks 1802. a. said mõisnikud õiguse tegelda väliskaubandusega. 1811. a. ukaas märkis, et talupoegadel on lubatud vilja, võid, heina ja muid põllumajandusprodukte küldes osta ja müügile tuua. Nad võisid neid müüa turul ja muudes paikades, kuid linnades ei tohtinud nad selleks kauplusi avada. Kuid mõningate talukaupade suhtes säilitas mõisnik endiselt müügikeelu. Kariloomade ja hobuste kõige olulisemad müügikohad olid laadad, eriti maal. Suuremas või vähemas ulatuses toodi laadadele ka mitmesugust pudukaupa, rohkemal määral küll linnades, eriti Tallinnas. Siia saabus kaupmehi ja kaupu peaaegu alati ka kaugematelt aladelt. Aastate jooksul laadade arv kasvas, läbimüük suurenes, seejuures aga mõnedki laadad langesid välja ja uued tulid juurde.

1820. a. paiku oli Eestimaal 21 laata, milledest Tallinnas peeti 2, Rakveres 3, Paides 3, Haapsalus 2, Paldiskis 2, Harjumaal Raplas 1, Jõelähtmes 1, Keilas 1, Kirimäe mõisas 1, Läänemaal Orgital 1, Koluveres 2, Märjamaal 1, Keblastes 1. 1847. a. oli juurde tulnud Tallinna (nn. villalaat), Paidesse, Raplasse, Keila, Jõhvi, Vigalasse ja Keblastesse — igasse 1 laat, Lihulasse aga 2. Seejuures oli ära jäänud 2 laata Paldiskis ja 1 laat Kirimäel.

Laadade läbimüügi kohta pole alati andmeid. 1842. a. oli näiteks läbimüük 104 656 hõberubla, 1844. a. 94 863, 1845. a. 78 423, 1846. a. 102 566 ja 1847. a. 113 015 hõberubla eest. 1847. a. osutusid oma läbimüügi poolest suuremateks järgmised laadad.

Laada asukoht ja aeg	Müügile toodud kaupade hulk hõberublades	Müüdnud kaupade hulk hõberublades
Tallinna villalaat 27.—29. juulini	60 925	29 400
Rakvere mihklilaat 29. sept.—1. oktoobrini	27 000	16 000
Paide linalaat 10.—12. novembrini	10 500	10 500
Tallinna jaanilaat 20. juunist 7. juulini	11 024	3378
Raplas 2.—4. oktoobrini	4780	3100
Jõhvis 24.—25. septembrini	24 150	3070
Rakvere jaanilaat 16.—18. juunini	5000	2800
Kivi-Vigala mõisas 15.—16. novembrini	3600	2700
Lihula alevis 24. septembril	16 000	2500
Raplas 16.—18. jaanuarini	3100	2300
Märjamaa kiriku juures 17.—18. septembrini	3860	2160

Märkimisväärsed olid ka Paide laadad veebruaris, juunis ja septembris, kus kokku toodi müügile 40 560 hõberubla eest kaupu, müüdi aga 19 360 hõberubla eest. Vähematel laatadel kõikus läbi-

müük 800 ja 1750 hõberubla vahel. Hoopis väike oli mainitud aastal 24.—26. veebruarini peetud Keila laat, kus müügile toodi kaupu 200 ja müüdi 60 hõberubla eest.⁴⁶⁷

Mis puutub muude kaupade müüki välismaale, siis eri aastatel oli seegi erinev nii kaupade hulga kui ka nomenklatuuri poolest. Näiteks eksporditi Tallinna sadamast a. 1827 ja 1830 peale põhi-kaubaartiklite järgmisi kaupu,⁴⁶⁸ kusjuures loetelus on ka neid kaupu (nagu näiteks lina), millele oli tulnud lisa Tartumaalt ja Pihkva alalt.

Kauba nimetus	Kauba hulk	
	a. 1827	a. 1830
Herned	—	28 tündrit
Toored härjanahad	84 puuda 9 naela	164 puuda 23 naela
Hobusesabad	7 puuda 9 naela	—
Lina	337 perkovetsi * 3 puuda	2092 perkovetsi 6 puuda
Kanep	6 $\frac{1}{2}$ perkovetsi	394 perkovetsi 7 $\frac{1}{2}$ puuda
Kanepitakud	313 perkovetsi	26 perkovetsi
Linatakud	71 $\frac{1}{2}$ perkovetsi	234 $\frac{1}{2}$ perkovetsi
Purjeriie	—	19 tükki
Kummel	—	491 puuda
Linaseeme	90 tündrit	—
Kitsevill	—	433 puuda
Seaharjased	—	111 puuda 12 naela
Kõjed	157 puuda	576 puuda
Loomarasv	9994 puuda	—
Jänesenahad	—	33 puuda 26 naela
Laud	218 tükki	—
Plangud	1000 tükki	—

Ka sissevedu muutus aasta-aastalt. Pikema aja jooksul näeme ikka sääraseid importartikleid, nagu tubakas, puuvillakaubad, pipar, indigo, suhkur, kohv, kummi, salmiaak, apelsinid, sidrunid, pomerants, villatooted, austrid, pliitsid, väärispuit, roheline vitriol, siidkaubad, veinid, šampanja, kastanid, raamatud, heeringad, kriit, viljapuud ja -põõsad, fajanssnõud, teras, kivisüsi (hilisemal ajal), mineraalvesi, pitsid, riis, kuivatatud puuvili, juust, porter, tina, muusikariistad, värsked õunad, viinamarjad, maalid, mitmesugused apteegikaubad, tinavaige, kloorlubi, lakk, sigarid, nuusk-tubakas, katusekiivid, käsitööriistad, mitmesugused värvid, rosinad, lõhnaõli, vask, safran, noodid, lõhnavad seebid, paber, samet, portselanesemed, kuld- ja hõbetaskukellad, inglise õlu, lambarauad, sool jne. Kõige tähtsamateks kaupadeks olid sool, mida toodi eriti Inglismaalt, ja heeringad Rootsist, Norrast, Taanist ning Hollan-

⁴⁶⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том VII, часть 3. Эстляндская губерния. СПб., 1852, стр. 290—292.

⁴⁶⁸ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1828, Nr. 12 ja 1831, Nr. 10.

* 1 perkovets = 10 puuda.

dist. Suur osa kaupadest läks maa ja linna rikkamate kihtide kasutada, osa läks transiidina mujalegi, näiteks Peterburisse. Üht-teist sattus muidugi ka talupojale, kuid tema kaalukamateks ostukaupadeks olid siiski sool, raud, tubakas ja mõnel määral heeringad. Neid ostis ta kas linnast või siis mõisast, kuhu mõisnik need oli edasimüügi eesmärgil kokku ostnud.

Lisaks väljaveole olgu toodud näiteid ka ühe ja teise kauba sisseveo suuruse kohta Tallinna sadamast antud aastail.

Kauba nimetus	Kauba hulk või väärtus rahas	
	a. 1827	a. 1830
Suitsetamistubakas	741 puuda 37 naela	2 puuda 30 naela
Puuvillakaubad	527 " 8 ¹ / ₄ "	463 puuda
Pipar	1841 " 25 ¹ / ₄ "	—
Indigo	94 " 4 "	1822 puuda 35 naela
Pärlnutter	135 " 30 "	—
Toorsuhkur	688 " 1 "	—
Inglise vürts	53 " 20 "	—
Kohv	3460 " 5 "	1031 puuda 1 nael
Salmiaak	209 " 37 "	—
Apelsinid	2719 kasti	—
Sidrunid	1391 kasti	—
Pomerantsid	66 "	1 444 260 tükki
Villatooted	275 puuda 34 ¹ / ₂ naela	234 puuda 4 naela
Austrid	1281 ¹ / ₂ ankrut	135 ¹ / ₂ ankrut
Pliiatsid (küpressi-puust)	1559 tosinat	360 tosinat
Pliiatsid (harilikust puust)	2365 "	582 "
Värviline puu	638 puuda 3 naela	—
Roheline vitriol	167 " 35 "	24 puuda 14 naela
Siidkaubad	25 " 27 ¹ / ₂ "	47 " 34 "
Harilik vein	130 ankrut 47 pudel.	500 ¹ / ₂ ankr. 1131 pudelit
Sampanja	88 pudelit	—
Müürikivid	15 000 tükki	—
Kastanid	231 puuda 10 naela	258 puuda 1 nael
Raamatud	185 " 23 "	—
Rootsi heeringad	179 ¹ / ₂ tündrit "	—
Norra heeringad	1266 ¹ / ₂ "	6320 ¹ / ₂ tündrit
Taani heeringad	332 ¹ / ₂ "	—
Kriit	442 puuda 5 naela	395 puuda 20 naela
Fajanssnõud	298 " 29 "	213 " 30 "
Teras	403 puuda 30 naela	276 " 16 "
Mineraalvesi	3321 rubla eest	—
Tüll ja tüllpits	3 puuda 38 ³ / ₄ naela	—
Värvid	479 " 17 ³ / ₄ "	—
Riis	192 " 17 "	135 puuda 6 naela
Kuivatatud puuvili	318 " 31 ¹ / ₂ "	286 " 21 "
Juust	216 puuda 19 naela	—
Porter	174 ¹ / ₂ ankrut	—
Inglistina	30 puuda 33 naela	—
Muusikariistad	3559 rubla eest	—
Vasegravüürid	11 puuda 20 naela	—
Humalad	130 " 3 "	—

Kauba nimetus	Kauba hulk või väärtus rahas	
	a. 1827	a. 1830
Värsked õunad	209 ankrut	—
Maalid	180 rubla eest	—
Rauast käsitööriistad	44 rubla 1 nael	—
Värsked viinamari	111 puuda 20 naela	39 puuda 14 naela
Apteegikaubad	429 „ 6 „	—
Harilik viiruk	1251 „ 23 ¹ / ₂ „	—
Peruu palsam	20 „ 16 ¹ / ₂ „	—
Tinavalge	—	101 puuda 6 naela
Mahagonipuu	—	304 „ 36 „
Kloorlubi	—	141 „ 4 „
Sellak	—	226 „ 30 „
Hõbemündid	—	152 „ 21 „
Oliiviõli	—	3 853 „ 7 „
Hollandi heeringad	—	163 „ 15 „
Peensuskur	—	279 „ 22 „
Sool	—	255 421 „ 9 „
Sigarid	—	2 „ 27 ¹ / ₂ „
Nuuskubakas	—	16 „ 6 ¹ / ₂ „
Värsked õunad, pirnid	—	21 ankrut
Katusekivid	—	20 000 tükki
Lambad ja oinad	—	162 tükki ⁴⁶⁹

Eestimaal oli väliskaubanduslikke sidemeid üsna paljude maa-dega. Kord olid need tihedamad, kord aga üsna vähesed, sõltuvalt mitmetest asjaoludest, nagu rahvusvaheline olukord, Vene riigi tollipoliitika, viljasaakide suurus jne. Tallinna saabus laevu Root-sist, Norrast, Taanist, Inglismaalt, Lüübekist, Preisist, Mecklen-burgist, Prantsusmaalt, Hannoverist, Hollandist, Soomest, Portu-galast ja ka Põhja-Ameerika Ühendriikidest. Sagedamini toodi kaupu aga Rootsist, Taanist, Norrast, Lüübekist ja Inglismaalt. Kaubanduslike sidemete pidamisest võtsid osa muidugi ka Tallinna laevad. Mis puutub sissetulnud laevade arvu, siis oli see XVIII saj. lõpuaastakümneil ja XIX saj. algul enamasti alla saja, kuid vahel tõusis ka üle selle. 1782. a. näiteks tuli neid 137, 1785. a. 157, 1797. a. 118, 1806. a. 144. Kontinentaalblokaad andis laevaliiklusele raske löögi. Kui näiteks 1807. a. saabus 81, siis 1808. a. ainult 8 laeva. 1809. a. olukord veidi paranes, saabus 19 laeva. Kontinen-taalblokaadi kaotamisega seoses (faktiliselt 1810. a. peale) elavnes laevaliiklus jälle. Rekordiline arv välismaa laevu saabus Tallinna 1814. a., nimelt 167. 1820-ndate aastate 1. poolel, mil nõudmine siinsete põllumajandussaaduste järele vähenes, tuli ka vähem laevu. Kui 1819. a. oli Tallinna saabunud 88, siis 1822. a. 43, 1824. a. 47, 1825. a. 41, 1826. a. 50 laeva. 1820-ndate aastate teisel poolel, kui nõudmine põllumajandussaaduste järele veidi paranes,

⁴⁶⁹ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1828, Nr. 12 ja 1831 Nr. 10.

tõusis ka siinne laevaliiklus. Nii saabus 1827. a. Tallinna 81, 1828. a. 78, 1829. a. 69 ja 1830. a. 83 laeva. Enam-vähem samasuguseks jäi laevade arv ka 1830-ndatel ja 1840-ndatel aastatel. Paremateks aastateks selles mõttes olid näiteks 1838. a. 89 laevaga, 1840. a. 97, 1841. a. 87, 1843. a. 90 ja 1844. a. 82 laevaga, kuid 1839. a. saabus Tallinna ainult 66, 1845. a. 64 ja 1846. a. 65 laeva. Igatahes XIX saj. 20-ndatel ja 40-ndatel aastatel saabus välismaalt Tallinna laevu üldiselt vähem kui XVIII saj. lõpupoole. Kuid samal ajal kasvas (peale mõningate tagasilöökide) Vene riigi sadamatest Tallinna saabuvate veesõidukite arv. 1819. a. oli nende arv näiteks 330, 1827. a. 294, 1828. a. 247, 1829. a. 219, 1830. a. 280, 1837. a. 371, 1838. a. 392, 1839. a. 385, 1840. a. 461, 1841. a. 527, 1842. a. 600, 1843. a. 642, 1844. a. 588, 1845. a. 595, 1846. a. 612.

1830-ndatel aastatel lülitus Tallinn ka reisijate liiklusele auru-laeva liinil Peterburg (Kroonlinn), Tallinn, Helsingi, Turu, Stockholm. 1839. a., mil ühendust pidas 2 aurulaeva, oli reisijaid Kroonlinna ja Tallinna vahel 2087, Tallinna ja Helsingi vahel 611, Tallinna ja Turu vahel 42 ja Tallinna ning Stockholmi vahel 48. 1842. a. pani Turu Aurulaeva Selts samadel liinidel käima 3 laeva.

Mis puutub teiste sadamate laevaliiklusele, siis, võrreldes Tallinna omaga, oli see üsna tagasihoidlik ja allus samuti kõikumistele.

Eestimaa väliskaubanduslik bilanss oli üldiselt passiivne. Sisseveo ülekaal Tallinna kaudu oli paljudel aastatel ca kahekordne, mõningatel aastatel alla selle ja üsna mitmel aastal üle või koguni tunduvalt üle selle, nagu näitavad alljärgnevad andmed.⁴⁷⁰

Aastad	Tallinna sadama kaudu rublades	
	Sissevedu	Väljavedu
1795	1 765 000	417 000
1802	1 417 697	341 826
1810	1 301 944	602 883
1812	3 273 454	1 638 044
1815	2 808 872	711 438
1817	6 155 950	545 541
1818	2 768 495	981 520
1819	1 660 600	544 490
1822	685 136	82 025
1824	660 142	68 865
1825	522 085	229 670
1826	461 440	207 176
1827	833 111	963 643
1828	1 035 144	727 263
1829	788 922	707 242
1830	1 838 948	1 062 560
1833	934 546	774 747
1834	1 073 937	294 948
1836	2 008 670	721 254
1838	1 593 182	961 171
1839	1 933 611	978 564

⁴⁷⁰ Vt. «Revalische Wöchentliche Nachrichten» vastavad aastakäigud.

Haapsalu ja Kunda väliskaubanduslik bilanss oli tavaliselt aktiivne, kuid kogu kubermangu olukorda see ei muutnud.

Kaubandusliku bilansi passiivsus polnud iseenesest veel pahe, kuid häda oli selles, et Tallinna väliskaubanduses ei olnud tõusu, ega isegi selle perspektiivi. Mõnedel aastatel oli koguni tugev langus. Oma kubermangu majanduslik areng, hoolimata toimunud muutustest, ei suutnud tõusu tagada. Rahvastiku enamik — talurahvas — oli vaene ja ta ostujõud väike. Tallinna transiidil polnud hoogu Kroonlinna ja Peterburi võistluse ning sobiva ühendustee puudumise tõttu Vene tagamaaga. Püüe rajada veetee Peipsile, mis oleks loonud ühenduse Pihkvaga, ei leidnud teostamist. Muutus tuli alles 1870. aastaga, mil avati Peterburg — Narva — Tallinna raudteemagistraal, mis kujunes Tallinna kaubanduse elusooneks, pandi alus edasisele Eestimaa majanduslike sidemete tihendamisele Venemaaga. Kuidas muutus järgnevalt Tallinna kaubanduslik läbikäik, nähtub alljärgnevalt.

Aastad	Sissevedu rbl.	Väljavedu rbl.
1869	1 548 078	287 583
1870	3 944 542	856 537
1871	9 916 794	2 803 538
1872	21 946 631	3 135 501
1873	24 094 587	4 655 108 ⁴⁷¹

Nagu näeme, oli import kasvanud a. 1869—1873 üle 15 ja eksport üle 16 korra.

15. Talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemise põhjustest

Nagu nägime, toimusid Eestimaa mõisamajanduses XIX saj. 2. poolel mitmed olulised muutused, mis seda edasi viisid. Samaaegselt aga halvenes talumajanduse ja talurahva olukord. See tulenes oluliselt mõisa pealetungist talurahvale, kusjuures mõis kasutas temale 1816. a. seadusega antud võimalusi. Hueck kui kaasagne märgib, et seal, kus ratsionaalne mõisamajandus kõige paremini õitseb, on talurahva olukord kõige viletsam.⁴⁷² Mõisa pealetung arenes mitmes liinis. Nagu juba nägime, viis uus suund mõisamajanduses põlluareaali laiendamisele. Osalt toimus see küll mõisa senises käsutuses olevate maade (heina-, karja- ja jäätmaade), osalt aga, ja mõnel pool isegi väga olulisel määral, talumaade arvel, s. t. talude ja külade hävitamisega. Fainsteini andme-

⁴⁷¹ E. v. Nottbeck und Wilh. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. I. Bd. Reval, 1904, S. 218—219.

⁴⁷² A. Hueck, op. cit., S. 182.

tel oli alates 1805. aastast kuni XIX saj. 40-ndate aastate keskpaigani talumaid mõisastatud 8—10%.⁴⁷³ Kui neid andmeid veelgi täpsustada, võiks öelda, et keskmiselt oli kogu Eestimaal talumaid mõisastatud 9,87%, seejuures Harjumaal 11,62, Virumaal 10,28, Järvamaal 9,19, Läänemaal 8,29%. Absoluutarvudes oleks pilt järgmine: 1805. a. arvestatud 15 315 talust oli läinud ülalmainitud ajaks kaotamisele 1513, seejuures Harjumaal 3915 talust 455, Virumaal 4532-st 468, Järvamaal 2448-st 225 ja Läänemaal 4400-st 365.

Kui võtta võrdluse lähtekohaks 1818. a. (mis oli intensiivsele talumaade liitmisele lähemal), mil talusid oli arvestatud 16 365,⁴⁷⁴ siis vastav protsent on muidugi madalam — 9,23, kuna talude arv oli suurem. Kuid üldpilt siiski nimetamisväärselt ei muutu. Nagu näitavad andmed, asutati 1805. a. kuni 1840-ndate aastate keskpaigani juurde 1659 talu, neist Harjumaal 361, Virumaal 543, Järvamaal 339, Läänemaal 416. Seega võib paista, nagu oleks talupoegkond enam võitnud kui kaotanud. Võib olla, et need mõisnikelt pärinevad andmed ei ole täpsed, kuid talupoeg tuli kaotajaks ka sel puhul, kui juurdeasutatud talude arv ületas kaotatud talude arvu. Välja arvatud vahest aastad 1805—1818 (mil talude arvu suurendamine tuli talupoegkonnale kasuks, kuna siis talumaa mõisastamine polnud veel päevakorras), läksid uutele kohtadele need, kes oma senised talud olid kaotanud. Kuid sel puhul satuti ikka halvematesse tingimustesse. Kogu elu tuli nagu uuesti alustada. Talude mõisastamine tekitas suuresti ebakindlusetunnet peremeestes. Keegi ei võinud rendilepingu lõppemisel kindel olla, mis temast saab. 1816. a. talurahvaseadus kaitses mõisnikku, mitte talupoega. On loomulik, et talupoja huvi oma majapidamise vastu sellistes tingimustes langes. Olukorra tõsidust arvestades otsustas maapäev 1842. a. talumaade mõisastamise esialgu seisma panna. Ja 1846. a. teatas tsiviilkuberner haagikohtunikele, et need karmilt peaksid silmas, et talumaid ei ühendataks kuni agraarreformini.

Teiseks pealetungialaks talupoegadele sai teotöö. Üleminek uuele süsteemile mõisamajanduses käis senise teoorjusliku baasi püsimise tingimustes. Kuid tagajärjekas edasimineк mõisamajanduses nõudis siiski efektsamat ja koguni pidevalt kasvavat tööjõudu. Teopäevade üldisele suurendamisele ei olnud võimalik minna, sest 1805. a. vakuraamatute aluselgi olid need ülemäära kõrged. Kuid ometi raskenes teotöö ja pidigi raskenema. Nagu näitab Fainstein, kasvas mõisate külvipind kiiremini kui rakkempäevade hulk,⁴⁷⁵ mis tähendas teopäevade intensiivsemat kasutamist.

Käsitledes teoorjuse raskenemist, rõhutab Hueck,⁴⁷⁶ et mõningates mõisates suurendati isegi teopäevade hulka. Tavaliselt aga hakati teopäevi nõudma karmimalt ja reeglipärasemalt kui varem.

⁴⁷³ Lähemalt vt. В. М. Файнштейн, *op. cit.*, стр. 129—152.

⁴⁷⁴ Andmed arvestuseks vt. ENSV RAKA. f. 854, nim. 1, sü. 1276.

⁴⁷⁵ В. М. Файнштейн, *op. cit.*, стр. 181.

⁴⁷⁶ А. Hueck, *op. cit.*, S. 174—178.

Teotegemist paigutati ümber talvistelt aegadelt suveperioodile, üldse sinna, kus see mõisnikule oli kasulik, mis talupoegadele aga ei olnud sugugi ükskõik. Üha ulatuslikumalt hakati aga tükitöö süsteemi rakendama, mille alusel määrati taludele kindlad ülesanded teatud tööde alal, mis tuli ettenähtud teopäevade hulgaga ära teha. Kui palju talu tööjõudu saatis, oli tema enda asi. Eriti raskeks kujunes säärase süsteemi rakendamine ristikheinasöödi künnil ja kartulikasvatamisel. Nagu kinnitab Hueck, viis säärane süsteem paljud talupojad põhja. Teorjuse raskenemise tingimustes pidi talu mõisa saatma senisest tugevamaid inimesi. Mõis ei leppinud enam ükskõik millise teolisega. Kuid peremehelt nõudis see lisakulutusi, sest tugevam teoline nõudis ka kõrgemat palka ja paremat sööki. Kui aga peremees sellega toime ei tulnud, kaotas ta koha ja langes ise teenijate või vabadike hulka.

Talumajandusele oli tõsiseks löögiks lühiajaline (tegelikult üheks aastaks sõlmitud) rendileping. Mõisnik kasutas seda talupoja vastu. Tal oli nüüd seaduspärane võimalus senisele peremehele ühe aasta möödumisel üles öelda kas siis rendi tõstmise või talu mõisastamise eesmärgil. Mõisnik kasutas lühiajalist rendilepingut survevahendina talupoja vastu, et sundida teda oma kohustusi täitma elamisvõimaluste kaotamise hirmu all. Kui mõisal oli aga maad vaja, ei päästnud talupoega ka püüdlikkus. Nii oligi talupoeg «lindprii».

Selline poliitika aga hävitas talupojas stiimuli talu korralikmaks pidamiseks. Talupoeg ei hoolinud enam maast ega ka nn. raudvarast. Ja oli neidki, kes eelistasid sõlmida ka ise rendilepingut vaid aastast aastasse, et aasta möödumisel leida kuskil mujal paremat. Oma käes olevale talule vaatas ta kui ajutisele äraelamisvahendile, kui väljakurnamise objektile. Nii läksidki uute rentnike kätte tavaliselt halvemas olukorras olevad talud. Rida talusid aga jäi reservi, kuna rentnikke nende jaoks ei leidunud. Mõnigi peremees eelistas olla vabadik, et kuidagi siiski ära elada ja samal ajal mõisa suurest orjusest kõrval seista.

Ja lõpuks halvenes mõisa pealetungi ja talurahva juurdekasvu (ajuti koguni väga eduka) tingimustes talurahva kui terviku varustatus maaga. Talurahva arv kasvas S. Vahtre andmeil a. 1816—1850 204 033-lt 266 893 inimeseni,⁴⁷⁷ seega veidi üle 30%. A. 1816—1834 moodustas juurdekasv ca 25% ja järgmisel ajavahemikul ca 5%. Keskmise aasta juurdekasvu protsent oli esimesel juhul eriti märkimisväärne — 1,33, teisel korral aga ainult 0,31. Sündivuse koefitsient oli esimesel puhul küllaltki kõrge — 37,54, teisel aga 33,34. Mis puutub suremusse, siis oli selle keskmine koefitsient aastas esimesel ajavahemikul üllatavalt madal — 26,11, teisel korral aga mõnel määral suurem — 27,97.

⁴⁷⁷ S. Vahtre, op. cit., lk. 197.

Maakonniti jagunes talurahvas järgmiselt.

Maakond	a. 1816	a. 1834	a. 1850
Harjumaa	65 140	78 234	79 918
Virumaa	53 622	69 292	75 169
Järvamaa	31 340	39 700	41 999
Läänemaa	53 931	66 752	69 807

Nagu siit näeme, on Harjumaal talupoegi ikka kõige arvukamalt, teisel kohal on Virumaa, siis Läänemaa ja Järvamaa.

Juurdekasvu protsent kujunes järgmiseks.

Maakond	a. 1816—1834	a. 1834—1850
Harjumaa	20,10	2,15
Virumaa	29,22	8,48
Järvamaa	26,80	5,68
Läänemaa	23,77	4,57

Nagu siit näeme, oli juurdekasv Virumaal nii esimesel kui ka teisel ajavahemikul kõige suurem, sellele järgnes Järvamaa, viimasele kohale jäi Harjumaa. Võimalik, et siin oma osa etendas talupoegade ümberasumine. Uhele ruutverstale (jättes kõrvale linnade ja järvede pindala) tuli talupoegi järgmiselt.

Maakond	a. 1816	a. 1834	a. 1850
Harjumaa	13,1	15,7	16,1
Virumaa	9,5	12,3	13,4
Järvamaa	12,4	15,8	16,7
Läänemaa	13,0	16,2	16,9

Need andmed näitavad, et kõige tihedamini oli 1850. a. asustatud Läänemaa (ühes Hiiumaaga), millele järgnes Järvamaa, siis Harjumaa ja kõige viimasel kohal — Virumaa (mis võiski ehk seetõttu uusi asukaid vastu võtta).

Kui talurahva arv kasvas a. 1816—1850 veidi üle 30%, suurenes talude arv a. 1818—1850 3,15% võrra. Seega osa juurdekasvanud talurahvast ei mahtunud taludesse, vaid pidi langema vabadike hulka. Kuigi meil ei ole kindlaid andmeid vabadike arvu ja selle muutuste kohta kogu kubermangu ulatuses, on väljaspool kahtlust selle tunduv suurenemine. S. Vahre kalkulatsioonil moodustasid

vabadikud 1782. a. kogu talurahvast 13% ja 1858. a. 25%.⁴⁷⁸ Võimalik, et see arv oli suuremgi. Kasv ilmneb ka siis, kui võtta võrdluse aluseks talude ja vabadike perekonnad, mida iseloomustavad mõnel määral alljärgnevad andmed.

Maakond	Aastad	Mõisate arv	Taluperede ja vabadikuperede arv kokku	Vabadikuperede arv	Vabadikuperede %
Harjumaa	1774	52	1641	543	20,90
	1850	52	2385	1059	44,40
Virumaa	1774	21	896	182	20,31
	1850	21	1223	461	37,69
Järvamaa	1774	18	584	125	21,40
	1850	18	874	369	42,21
Läänemaa	1774	26	702	113	16,09
	1850	26	994	365	36,72

Esitatud andmed käivad küll ainult 117 mõisa kohta (mis on ühed ja samad 1774. ja 1850. a.). Muidugi võivad suhted muutuda, kui oleks võimalik kasutada suuremat mõisate arvu või haarata kõik mõisad. Aga siitki nähtub üldine tendents — vabadikupered kasvasid. Mis puutub sellesse, et perede alusel arvutades on protsendid veidi suuremad kui inimeste arvu puhul, siis see nii peabki olema, sest vabadikuperede isikuline koosseis oli tavaliselt väiksem kui taluperedes. Talurahva elustandardi seisukohalt oleks kaunis oluline teada, kuidas rahva-arvu kasvu tingimustes kujunes talude elanikkonna varustus maaga üldisemalt. Igatahes andmed üsna paljudest mõisatest näitavad, et 1846. a. paiku tuli maad nii ühe inimese kui ka ühe tööjõulise kohta vähem kui 1805. aastal. Et see talurahva viletsust aitas suurendada, on ilmne.

XII. ÜLEMINEK KAPITALISTLIKULE TOOTMISVIISILE EESTIMAA PÖLLUMAJANDUSES — PÄEVAPROBLEEM

1. 1816. a. talurahvaseaduse alusel kujunenud agraarsuhete ja teoorjusliku süsteemi kriis

Talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemine kõigi sellest tulenevate tagajärgedega näitas selgesti, et 1816. a. talurahvaseaduse alusel kujunenud agraarsuhete süsteem jooksis üha enam ummikusse. Kuid samal ajal kerkis ikka enam päevakorda küsimus teoorjusliku baasi püsimisest mõisamajanduse alusena. Tulemu-

⁴⁷⁸ S. V a h t r e, op. cit., lk. 358, 360.

sed mõisamajanduses oleksid olnud XIX saj. 2. veerandil kahtlemata suuremad, kui mõisate käsutuses oleks olnud efektiivsem tööjõud ja põllumajanduslik tehnika. Mõisnike endi ridades kasvas nende hulk, kes teoorjust enam otstarbekohaseks ei pidanud ja trükkisõnas sagenesid sõnavõtnud teotöö vastu. A. Hueck kirjutas, et tal pole midagi õelda teoorjuse kasuks, kõik haritud mõisnikud olevat selles ühisel arvamusel, et teoorjus peab kaduma, kui tahtakse edasi minna.⁴⁷⁹ Grünewaldt, kes varem oli olnud teoorjuse säilitamise poolt, sest tema arvates suutis talupoeg maksimaalse rendi anda ainult teo kujul, kirjutas 1841. a., et ajavoolu vastu ei suudeta ujuda, praegused talurahva suhted mõisaga ei või püsima jääda, talupoja isiklikule vabanemisele peab järgnema tema vabanemine teost. Teoorjus on uue majanduse edasiarenemise takistuseks.⁴⁸⁰ Teoorjuse iganemist ja ebaotstarbekust kinnitasid mitmed teisedki autorid.⁴⁸¹

Teotöö püsimine polnud muidugi ainult mõisamajanduse küsimus; see rõhus talupoega ja võttis edasimineku võimaluse ka talumajanduselt. See oli kogu põllumajanduse probleem. Mõisnikud, kellel oli ju võimalus kasutada põllumajanduslikku kirjandust enamarenenud maadest, võisid tutvuda sealse olukorraga. Need, kes reisid, võisid näha ka maid, kus vaba talupoeg töötas oma isiklikul maal ja mõis kasutas palgatööd ja paremat põllumajanduslikku tehnikat, ja näha ka, millised tulemused sellel kõigel olid.

Uue tööjõu ja põllumajandusliku tehnika soetamise vajaduse tunnetamine mõisates näitas teed, kuhupoole tuleb minna. Kuid sellele asumine ei saanud siiski toimuda üleöö. Vanad traditsioonid ja harjumused olid tugevad, senine teotöö oli kõigest oma pahedest hoolimata mõisnikule suhteliselt odav, kui mitte õelda tasuta, sest teolise saatis mõisa rakmega või ilma talupoeg. Kui mõisnik oleks läinud üle mõisasulaste pidamisele, oleks tal Uexkülli arvestuse järgi tulnud rakmepäev ja jalapäev oluliselt kallim, kui see oli arvestatud talupojale rendilepingus.⁴⁸² Siinsed mõisad aga, olles võlgades, kannatasid kapitalipuuduse all. Kuskilt see pidi akumuleeruma. Kuid uue tööjõu ja tehnika soetamine, esialgu vähemalt lisana senisele, kujunes üha rohkem paratamatuks talumajanduse

⁴⁷⁹ A. Hueck, op. cit., S. 170, 171.

⁴⁸⁰ O. v. Grünewaldt. Landwirthschaftliche Beobachtungen auf einer Reise nach Pommern im Jahre 1840, vorgelegt in der öffentlichen Sitzung der ökonomischer Societät im Januar 1841. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 4. Bd., 2. Heft, S. 121. Vt. K. v. Bruiningk. Betrachtungen über die Landwirthschaft in Livland seit 40 Jahren. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 6. Bd. Dorpat, 1846, S. 133; Fr. Schmalz. Bemerkungen zu dem Aufsätze des Herrn von Grünewaldt: Ueber Benutzung der Bauerländereien im Betrieb der ehst- und livländischen Landwirthschaften überhaupt. — «Neue landwirthschaftliche Mittheilungen». 1. Bd. Dorpat, 1831—1833, S. 298.; J. Johnson. Beitrag zur Kenntniss der wirthschaftlichen Verhältnisse in Kurland. — «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», 1844, S. 291—304.

⁴⁸² R. v. Uexkülli. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland, S. 93.

nõrgenemise tõttu. Rüütelkonna enda ringkondadest märgiti 1842. a., et nüüd, kus oleks väga soovitatav tööjõu kahekordistamine, suudavad rentnikud teha uute majanduslike nõudmiste kohaselt vaevalt tavalist tegu.⁴⁸³ Kuid veel enam — teopäevade hulk mõisates oli koguni vähenemas. Kui näiteks 1818. a. saadi rakmepäevi 73 219, siis 1840-ndate aastate lõpul 65 446. Seega saadi vähem 7773 rakmepäeva, s. o. 10,61%. Võime arvata, et ligikaudu niisama palju vähenes ka jalapäevade hulk. Üksikasjalikumalt näitavad olukorda järgmised andmed.⁴⁸⁴

Rakmepäevade liigid	Saadud rakmepäevade hulk	
	1818. a.	1840-ndate a. lõpul
Üle 6 rakmepäeva (nädalas)	2 133	160
6 rakmepäeva	38 700	19 722
5 „	4 620	11 560
4 ^{1/2} „	202 ^{1/2}	—
4 „	12 476	14 552
3 „	12 120	14 463
2 ^{1/2} „	158 ^{3/4}	—
2 „	2 538	4 372
1 ^{1/2} „	146 ^{1/4}	—
1 „	119	617
1/2 „	7	—

Nagu siit näha, vähenes tunduvalt kuue- ja üle kuue päeva talude antud teopäevade hulk. Samal ajal suurenes aga rakmepäevade (ja muidugi ka jalapäevade) hulk, mida andsid viiepäeva- ja veel vähemad talud. Kui 1818. a. andsid suuremad kui kolme päeva talud 58 131 rakmepäeva, s. o. 79,39% ja kolme- ning vähemad kui kolme päeva talud 15 088 rakmepäeva, s. o. 20,61% kõigist rakmepäevadest, siis 40-ndate aastate lõpul andsid esimest liiki talud 45 994, s. o. 70,27% ja teise liigi talud 19 452, s. o. 29,73% kõigist rakmepäevadest.

Osalt on säärane nähtus seotud nihkumistega talude suuruses. Talude arv üldse oli veidi suurenenud. Kui 1818. a. oli neid 16 365, siis 40-ndate aastate lõpul 16 881, seega oli juurde tulnud 516 talu, s. o. 3,15%. Kuid samal ajal olid toimunud üsna olulised nihkumised talude liikides suuruse alusel, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

⁴⁸³ A. v. Gernet, op. cit., S. 169.

⁴⁸⁴ Kokkuvõtete aluseks andmed vt. ENSV RAKA, f. 854, sü. 1276 ja R. v. U e x k ü l l, op. cit., S. 86.

Talude liigid	Talude arv	
	1818. a.	1840-ndate aastate lõpul
Üle kuue päeva talud	224	20
Kuuapäevatalud	6450	3287
Viiepäevatalud	924	2312
Nelja ja poole päeva talud	45	—
Neljapäevatalud	3119	3638
Kolme ja poole päeva talud	—	—
Kolmepäevatalud	4040	4821
Kahe ja poole päeva talud	63 ^{1/2}	—
Kahepäevatalud	1269	2186
Poolteispäevatalud	97 ^{1/2}	—
Ühepäevatalud	119	617
Poolepäevatalud	14	—

Siit näeme, et tunduvalt oli vähenenud kuuapäeva- ja veelgi suuremate talude arv, samal ajal oli aga kasvanud vähemate kui kuue päeva talude hulk. Kui 1818. a. suuremate kui kolme päeva talude arv ulatus 10 762-ni, s. o. 65,76%, siis kolmepäevatalusid ja vähemaid oli 5603, s. o. 34,24% kõigist taludest. 40-ndate aastate lõpul oli aga esimest liiki talusid 9257, s. o. 54,83% ja teist liiki — 7624, s. o. 45,17% kõigist taludest. Võrreldes varasema ajaga, mil just suuremate talude (pooleadramaaliste ehk kuuapäevakohtade) erikaal oli kasvamas, arenes XIX saj. 2. veerandil vastupidine protsess, mis oli nähtavasti seoses raskustega suuremate talude pidamisel. XVIII saj. teisel poolel kindlustas mõis peremehele vajaliku tööjõu, kuid nüüd pidi peremees oma sulased ja tüdrukud ise palkama ning pealegi veel lisakulutusi tegema mõisa huvides töövoimelisema teenijaspere saamiseks ja tugevama rakme väljapanemiseks. Võib arvata, et peremees eelistas rentida selliseid talusid, mida ta lootis majandada oma perega või siis vähema arvu teenijasperega. Mõisnikel tuli sellises olukorras ette võtta suuremate kohtade jagamine, nende liitmine mõisaga või nende maade kärpimine, mis suuremate talude arvu ka vähendas. Vähemate talude arvu suurendas ka vabadikukohtade ühendamine väiketaludeks. Mõisnikule tuli see kasuks, sest uuel talumaalt sai ta enam teopäevi kui endistelt vabadikelt.⁴⁸⁵ Uued asutatud talud olid tõenäoliselt ikka vähemad kohad.

Niisiis hakkas uus süsteem mõisamajanduses ise õõnestama tema kasutuses oleva tööjõu potentsiaali: hädavajaliku kasvu asemel viis selle kahanemisele.

Uleminek palgatööle algaski XIX saj. 2. veerandil, muidugi esialgu üsna tagasihoidlikult. Seda kasutati kõigepealt mõningatel kiireloomulistel töödel, nagu kartulivõtmine jne. Järk-järgult hakati

⁴⁸⁵ A. Hueck, op. cit., S. 176.

ka alalisi sulaseid ja teenijaid kasutama ja mõisale vastavat põllumajanduslikku inventari muretsema.⁴⁸⁶ Kahjuks pole seda aga üksikasjalikumalt võimalik jälgida vastavate andmete nappuse tõttu. Igatahes inimesed, keda mõis võis palgata, olid olemas. Senine põllumajanduse areng oli neid ise ette valmistanud. Siia kuulus kõigepealt arvukas vabadike-kiht ja hiljem, teorjuse vähenemise ja kadumisega seoses ka osa seniseid talusulaseid ja -tüdrukuid. Oli ka neid mõisaid, kus teorent asendati vilja- või raharendiga.

Mis puutub mõisa enda põllumajanduslikku inventari, hakati sedagi järk-järgult soetama. 1863. a. oli Eestimaa mõisates juba 6578 tööhobust (Harjumaal 1702, Virumaal 2263, Järvamaal 1299, Läänemaal 1314) ja 9198 tööhärga (Harjumaal 2574, Virumaal 2417, Järvamaal 1358 ja Läänemaal 2889).⁴⁸⁷ 1850-ndate aastate algul leidis pöördshaku ja raudäkkeid vähesel määral juba igas maakonnas (muidugi mõisates), välja arvatud võib-olla Läänemaa. 1863. a. aga leiame Eestimaa mõisates juba üsna mitmesuguseid masinaid, nimelt külvimasinaid 385 (Harjumaal 105, Virumaal 127, Järvamaal 89, Läänemaal 64), viljalõikajaid 27 (Harjumaal 13, Virumaal 3, Järvamaal 5 ja Läänemaal 6), heinaniidumasinaid 58 (Harjumaal 12, Virumaal 28, Järvamaal 9, Läänemaal 9), hoburehasid 154 (Harjumaal 23, Virumaal 37, Järvamaal 77, Läänemaal 17), rehepeksumasinaid 387 (Harjumaal 111, Virumaal 110, Järvamaal 85 ja Läänemaal 81), neist auru jõul käivaid 28, vee jõul 34, hobujõul 325.⁴⁸⁸

2. Agraarprobleemid ja talurahvaseadused XIX saj. keskel

Et senine agraarsuhete süsteem vajas ümberkorraldamist, seda tunnetati Eestimaa rüütelkonnas juba 1830-ndate aastate lõpul ja 1840-ndate aastate algul. Talurahva olukorra ja agraarsuhete probleemid tõusid ametlikult päevakorda Eestimaa rüütelkonnas maa-päeval 1839. a. veebruaris. Olukorra uurimiseks ja ettepanekute väljatöötamiseks moodustas rüütelkonna komitee erikomisjoni, mille töö kestis kuni 1841. a. veebruarini.⁴⁸⁹ Komisjoni koosseis oli suhteliselt liberaalsema kallakuga ja tema arvamus talumajanduse

⁴⁸⁶ Vt. C. F. Hueck. Das Gut Munnalas in Estland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval. 1845. Л. Лооне. О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве Северной Эстонии в 20—50-х годах 19. века. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1958. Таллин, 1959.

⁴⁸⁷ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 77.

⁴⁸⁸ Sealsamas, lk. 67.

⁴⁸⁹ A. v. Gernet, op. cit., S. 185, 186.

ja talurahva olukorra kohta pakub rohkesti huvi.⁴⁹⁰ Nagu juba varem märgitud, andis komisjon talumajandusele ja talurahva olukorrale üsna pessimistliku hinnangu. Komisjoni arvates ei lootnud enam keegi, et paljalt aeg tagab sellest väljapääsu. Ta leidis: talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemine tähendab otseselt ohtu mõisale. Komisjon nägi talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemise peapõhjust lühiajalistes rendilepingutes ja talumaade mõisastamises. Rendilepingud tuli komisjoni arvates sõlmida pike-male ajale ja talumaade mõisastamine lõpetada. Teorendi lepinguid tuli võimaldada igal ajal ümber arvestada raha- ja naturaarendile. Tehti ettepanekuid ka seniste mõisateo päevanormide reguleerimiseks, silmas pidades uusi vajadusi. Komisjon kaitses kindlalt mõisnike omandiõigust maale. Kuid talupoegadele kindlama maa kasutamise võimaluse tagamiseks tuli edaspidi üle minna põlisrendile.

Agraarküsimus leidis järgnevalt käsitlemist mitmetel maapäevadel ja samuti ka mitmetes komisjonides. Selle lahendamise käigule ja tulemustele avaldasid mõju mitmed asjaolud. Määrava tähtsusega oli talurahva olukord ise, mis, eriti seoses viljakaldusega, 1840-ndate aastate esimesel poolel järsult halvenes. Selle baasil arenes käärimine talurahva hulgas, mille eesmärgiks oli püüd pääseda välja majanduslikust viletsusest.

Olulist mõju Eestima agraarküsimuse käsitlemisele avaldas sama küsimuse päevakorda kerkimine Liivimaal 1840-ndate aastate algul, kusjuures probleemi teravnemise põhjused olid samad mis Eestimaal, kus aga talurahva käärimine võttis hoopis suurema ulatuse.⁴⁹¹ Oma osa etendas ühe või teise kubermangu järgneva agraarseadusandluse kujunemisel riigi keskvõim, kes taotles siserahu kindlustamist ja vastavalt ka agraarküsimuse reguleerimist. Tähtis osa langes siin kindralkuberneridele ja nende seisukohtadele, sest nemad olid otseselt vastutavad siinsete provintside sisekorra probleemide lahendamise eest. Lõplik otsustamine uute valmivate talurahvaseaduste üle mõlemas kubermangus läks aga 1846. a. Peterburis ellukutsutud nn. Läänemeremaade komitee kätte, mis koosnes enamasti kõrgematest riigiametnikest, osalt aga Liivimaa aadlikest.

Probleemid, mis tulid arutlusele komisjonides ja maapäevadel ning Läänemeremaade komitees, olid mitmesugused, nagu maa kasutamise kindlustamine talupoegadele, rendilepingud, mõisniku omandiõigus maale ja talude müük, mõisatele sulaste pidamiseks maa-alase baasi loomine jne., kuid kõigi nende probleemide käsitlemise ja lahendamise sisu läbis punase joonena võitlus kahe rinde — sureva feodalismi ja tärkava kapitalismi — vahel, mida esin-

⁴⁹⁰ Vastav dokument vt. Georg v. Brevern. Erinnerungen aus seinem Leben und an die Anfänge der zweiten Agrarreform in Estland 1839 bis 1842, S. 83—109.

⁴⁹¹ Vt. lähemalt H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail. Tartu, 1930.

dasid konservatiivsemad ja liberaalsemad aadliringkonnad. Konservatiivsemad ringkonnad kaitsesid kindlalt mõisnike maaomandit ja poliitilist mõjuvõimu ning püüdsid võimalikult ka teotööd säilitada. Tõsisemaid muutusi agraaarsuhetes pidasid nad ohtlikeks.

Liberaalsemad ringkonnad tunnetasid kapitalismile ülemineku paratamatust põllumajanduses. Need ringkonnad olid arvamusel, et mõis peab saama lisaressursid taludest raharendi ja talude müügi näol. Talumajandust tuleb tugevdada, sest muidu ei suuda ta mõisale vajalikke ressursse anda. Kõik see pidi lõpptulemusena viima talude irdumisele mõisast ja ka mõisnike monopoolse maaomandi kitsenemisele, kuid seda tuli teha mõisnike endi huvide.

Kuigi agraaarsuhte korraldamise küsimus oli Eestimaal ametlikult varem päevakorda kerkinud, pani riigi keskvoim Liivimaa agraaarseadusandluse edasijõudmisele siiski suuremat rõhku, kusjuures see omakorda pidi olema eeskujuks Eestimaa omale. Liivimaa uue talurahvaseaduse eelnõu kiideti heaks 1847. a. erakorralisel maapäeval ja pärast selle läbiarutamist Läänemeremaade komitees kinnitati keisri poolt 9. juunil 1849. a. katsena kuueks aastaks. See oli liberaalsemate ringkondade võit.⁴⁹² Nüüd astus lõppfaasi ka Eestimaa uue talurahvaseaduse valmimine. Pärast järjekordset arutlust maapäeval 1853. a. läks seaduse eelnõu sama aasta sügisel Läänemeremaade komiteesse, kuid seoses Krimmi sõjaga katkesid sealsed arutlused. Alles 17. veebr. 1856 vaatas Läänemeremaade komitee Eestimaa rüütelkonna esindajate juuresolekul seaduse eelnõu lõplikult läbi ja 5. juulil 1856. a. kinnitas keiser selle. Seadus kuulutati välja kuubermanguvalitsuse publikaadiga 21. aprillist 1858 ja hakkas vormiliselt maksma sama aasta 23. aprillist. Selle tegelik rakendamine pidi toimuma 10 aasta kestel alates a. 1858, silmas pidades talumaade mõõtmist ja kruntiamist.

Mõlemad seadused lähtusid mõisnike omandiõiguse tunnustamisest maale, kuid piirasid mõnel määral selle kasutamist. Et luua kindlamad tagatised talumajapidamiste arenemisele ja ära hoida talumaade omavolilist mõisastamist, nagu eelnevatel aastakümnetel oli toimunud, tuli talumaa mõisamaast lahutada. Talumaa pidi minema talurahvale jäädavaks kasutamiseks⁴⁹³ kas rendimaana või ostu korras. Teatud tingimustel võis mõisnik mõne osa vahetada mõisamaa vastu. Talumaa kindlaksmääramisel arvestas seadus ikka mõisniku huve. Liivimaal eraldati sellest maast, mis 1804. a. talurahvaseaduse ja 1809. a. täiendusmääruste alusel tehtud maamõõtmise järgi kuulus taludele nn. kvoodimaana, 36 vakaamad iga mõisa adramaa kohta, kusjuures selle hulka arvati ka maad, mis mõisnikud juba vahepeal olid mõisastanud⁴⁹⁴ Kvoodi-

⁴⁹² Lõplikult hakkas seadus maksma pärast konservatiivsete ringkondade poolt ettevõetud rünnakute ebaõnnestumist põhiliselt samasugusel kujul 1860. a.

⁴⁹³ Eestimaa Tallorahwa Seadus. Tallinn, 1858, § 9, 10.

⁴⁹⁴ Liivlandima Tallorahwa Seaduse-ramat. Tartu, 1850, § 8, 9.

maad võis mõisnik kasutada oma suva järgi, likvideerida siin talud, kasutada mõisasulaste pidamiseks jne. Eestimaal arvati talumaaks põhimõtteliselt see maa, mis taludele kuulus 9. juunil 1846. a. Maa, mille mõis oli ajavahemikul 1805—1846 mõisastanud, jäi temale. Kuid ka talumaast oli mõisnikul õigus vastavalt teoorjuse lõppemisele eraldada kuni $\frac{1}{6}$ (nn. kuuendikumaa) sulaste pidamiseks või ka muuks otstarbeks.⁴⁹⁵

Lühiajalisi rendilepinguid, nagu seni oli praktiseeritud, uued seadused ei lubanud. Rendileping tuli sõlmida vähemalt kuueks aastaks ja seejuures kirjalikult. Oli lubatud teo-, naturaal- (vilja-), raha- ja segarent, kuid uued seadused soosisid siiski üleminekut raharendile. Rendileping oli põhiliselt endiselt vaba kokkuleppe asi, kuid teorendi puhul tuli Liivimaal silmas pidada varasemaid vakuraamatuid ja Eestimaa talurahvaseadus nägi ette maksimumnormi. Rentnik, kellel oli 9 tessatini, s. t. 18 tündrimaad keskmise headusega põldu ja sellele lisaks 450 puuda keskmise headusega heina, 400 ruutsülda õuemaad ja vajalik heina- ning karjamaa, pidi mõisale tegema aastas 250 rakme- ja niisama palju jalapäevi, peksma mõisa rehed, andma vakujaoseid mitte üle 5 setverdi rukkii väartuses ning sooritama ettenähtud ketruse.⁴⁹⁶ Võrreldes 1805. aastaga teokoormised langesid. Seadustes fikseeriti ka teotöölise teonormid, seejuures oli arvesse võetud XIX saj. 2. veerandil juurdetulnud uusi töid.⁴⁹⁷ Seadused määrasid ära ka rendikohtade minimaal- ja maksimaalsuurused. Eestimaal ei võinud talul olla alla 3 ega üle 24 tiinu põldu, lisaks vajalik heina- ja karjamaa.

Seadused nägid ette talumaa müümise, kuid samal ajal määrati kindlaks ka mõisa minimaalne suurus, Eestimaal ulatus see 150 tiinuni ühes vastava heina- ja karjamaaga.

Mainitud seadustega avardas ka talurahva liikumisvabadus. Talupoeg võis asuda linnadesse ja minna elama ka teistesse kübermangudesse, täites enne selleks seadustes ettenähtud nõudmised. Eestimaa talurahvaseaduse järgi näiteks ei tohtinud siiski üle 5% inimestest mõisakogukonnast lahkuda. Kui aga mõisnik ja kogukond selleks luba andsid, siis võis selle piiri ületada.⁴⁹⁸

Nagu eelnevast näeme, olid 1856. a. Eestimaa talurahvaseaduses mõnedki küsimused teisiti lahendatud kui 1816. a. omas. Aga nüüdki ei olnud arvestatud talumajanduse ja talurahva vajadusi kaugeltki sel määral, nagu vaja oleks olnud, sest uued talurahvaseadused tulid ikkagi feodaalsete ringkondade poolt. Ja need lähtusid kõigepealt mõisniku huvidest, püüdes seejuures arvestada aga uusi olukordi ja nõudmisi. Feodaalse mõisamajanduse ümberkasvamine kodanlikuks läks siin preisi teed kaudu, mis määras,

⁴⁹⁵ Eestimaa Tallorahwa Seadus, § 11, 12, 15, 17, 18.

⁴⁹⁶ Sealsamas, § 127.

⁴⁹⁷ Sealsamas, § 142—166 ja Liivlandima Tallorahwa Seäduse-ramat, § 199—210.

⁴⁹⁸ Eestimaa Tallorahwa Seadus, § 337.

nagu V. I. Lenin väga õigesti rõhutab, «... talupojad aastakümneteks kõige piinarikkamale eksproprieerimisele ja orjusele...»⁴⁹⁹ Naturaal- ja raharent jäid ikkagi mõisniku ja talupoja vaba kokkuleppe asjaks, kusjuures mõisnik oli endiselt tugevam pool. Talude ostuhinna määras mõisnik. Mis selle juures aga kõige ebaõiglasem — talupoeg pidi välja ostma maa, mis oli ju tegelikult temale ikka kuulunud, mida oli põliselt haritud; pidi maksuma hingehinda neile, kes olid temalt maa omastanud. Ja senine kogukondlik kord, kohus ja politsei jäi esialgu, peale mõningate vähemate muutuste, ka püsima.

Tõsiasi oli aga see, et Eestimaa (ja Liivimaa) põllumajandus hakkas liikuma kapitalismi poole. 1860-ndate aastate algul oli valitsevaks veel teorent.⁵⁰⁰ 1868. a. jüripäevast oli teorent talumaal ametlikult keelatud, kuid kohe ta seal siiski ei kadunud. 1860-ndate a. lõpul ja 1870-ndate a. algul muutus raharent juba valitsevaks. Ja vastavalt oli kasvanud mõisamaade harimine palgatööjõuga ning mõisa oma tehnikaga. Läbi suurte raskuste kujunes ka talupoeglik maaomand, mis omakorda sõltus kaubatootmise arenemisest külas. 1898. a. oli Lõuna-Eestis talumaid müüdüd 86,4%, Põhja-Eestis aga 1897. a. 50,4%.⁵⁰¹ See näitab omakorda mõisnike monopoli languse ja sõltumatu talupoja maavaliduse kujunemise protsessi kõigi vastavate tulemustega.

ОТ КРЕПОСТНИЧЕСТВА К КАПИТАЛИЗМУ

Очерки из прошлого Эстляндии

Я. Конкс

Резюме

В настоящей работе исследуются проблемы сельского хозяйства Эстляндии, аграрные отношения, положение эстляндского крестьянства, а также ряд связанных с ними проблем жизни Эстляндии конца XVIII — середины XIX вв.

Начало работы посвящено характеристике территории Эстляндии, сельскохозяйственного использования этой территории, народонаселения и особенностей феодальной земельной собственности в Эстляндии, а также правового положения эстляндского крестьянства в конце XVIII — начале XIX века. Поскольку в осуществлении феодальной эксплуатации большую роль

⁴⁹⁹ V. I. Lenin. Teosed. 13. kd., lk. 211.

⁵⁰⁰ A. Vassar. Agraarsuhetest Eestis XIX saj. 60—90-ndail aastail. Baltimaade rahvamajanduse ajaloo. Tallinn, 1956, lk. 141.

⁵⁰¹ Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1963, lk. 71.

играл аппарат крепостнического государства, автор дает обзор и функционирования местных органов феодального принуждения. Затем в работе характеризуется сельскохозяйственное производство Эстляндии, сельскохозяйственные культуры, система земледелия, скотоводство, расширение посевной площади, рост урожайности, развитие винокурения, реализация продуктов сельскохозяйственного производства (особенно в экономике мыз). Существенное внимание обращается на новые тенденции в сельском хозяйстве и промыслах.

Трактовка проблем сельского хозяйства Эстляндии делает необходимым исследование феодальной ренты, которая рассматривается с точки зрения роста доходов помещиков и состояния экономики крестьянских хозяйств.

Автор характеризует и обстоятельства, которые вызвали введение в первые годы XIX века аграрного законодательства, и сущность и значение этого события в жизни эстляндского крестьянства. Затем рассматриваются причины, вновь поставившие на повестку дня во второй половине первого десятилетия XIX в. вопрос об аграрном законодательстве, характеризуется борьба между т. н. Петербургской комиссией и эстляндским дворянством вокруг аграрного законодательства и результаты этой борьбы. Значительное внимание автор уделяет освобождению крестьян и эстляндскому крестьянскому положению 1816 г.

Последняя часть работы посвящена II-й четверти XIX в. В этой части показано, как развивалась мануфактура, как возникла фабричная промышленность в Эстляндии. Автор прослеживает реализацию новых тенденций в сельском хозяйстве, особенно в экономике мыз, рассматривает новую ситуацию, в которой оказалось крестьянство. Затем в работе исследуется кризис аграрных отношений и системы барщинного хозяйства, попытки его разрешения и роль крестьянского Положения 1856 г. в этом.

FROM SERFDOM TO CAPITALISM

Glimpses of the North-Estonian Past

J. Konks

S u m m a r y

In the present work several problems concerning agriculture, agricultural relations, the state of peasantry and some other problems from the end of the 18th to the middle of the 19th century have been treated. First of all the size of the territory of North-Estonia and its agricultural exploitation are given, then the feudal landed property and the population, especially the peasantry and the legal status of the peasantry at the end of the 18th and the

beginning of the 19th century are discussed. As the feudal state machinery played an important role in guaranteeing exploitation of the peasantry, the function and the historical development of the local feudal organs of government have also been taken into consideration. Next, the present work deals with problems concerning agricultural production, crops, the cultivation system, cattle-breeding, increase in cultivated acreage and crop capacity, distillery, realizing agricultural produce, especially that of the estates, and growing economic connections of the estates with the market. Much attention has been paid to the new tendencies in agriculture and industry. Problems of feudal rent have been observed and analysed in the course of their historical development from the point of view of increase in the income of the estates, and the formation of economic conditions of the peasantry. As the agrarian legislation was introduced at the beginning of the 19th century, the causes of this fact, the substance of the law and its effects upon the peasantry have been treated.

As in the second half of the first decade of the 19th century the agrarian legislation became urgent again, its causes, the struggle for and against this agrarian legislation between the so-called Peterborough Committee and the North-Estonian Knighthood, and the results of this struggle have been examined. More attention has been paid to the problem of the liberation of the North Estonian peasantry from serfdom and the agrarian legislation of 1816 connected with it.

The last part of the present study is dedicated especially to the problems of the second quarter of the 19th century. Here the stage of Estonian industry as well as the realization of the new tendencies in agriculture, especially those of the estates, have been shown. The conditions of the peasantry, influenced by the economic changes of the estates, and also certain problems concerning commerce, etc. have been discussed.

In conclusion, the crisis which developed as a result of the agrarian relations based on the law of 1816, attempts at the solution of this crisis and the role of the law of 1856 have been dealt with.